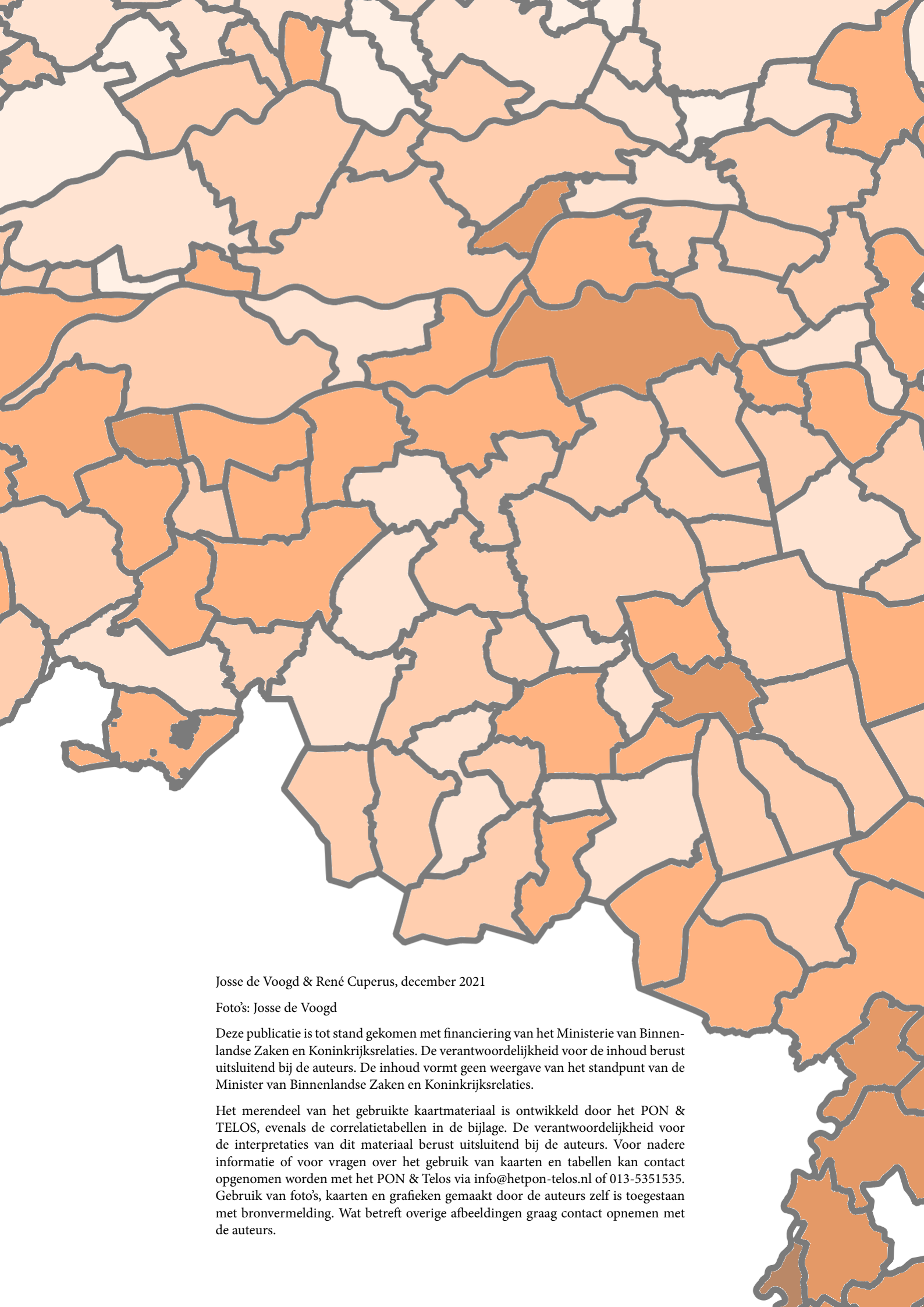

Atlas van Afgehaakt Nederland

Over buitenstaanders en gevestigden

Josse de Voogd & René Cuperus

Josse de Voogd & René Cuperus, december 2021

Foto's: Josse de Voogd

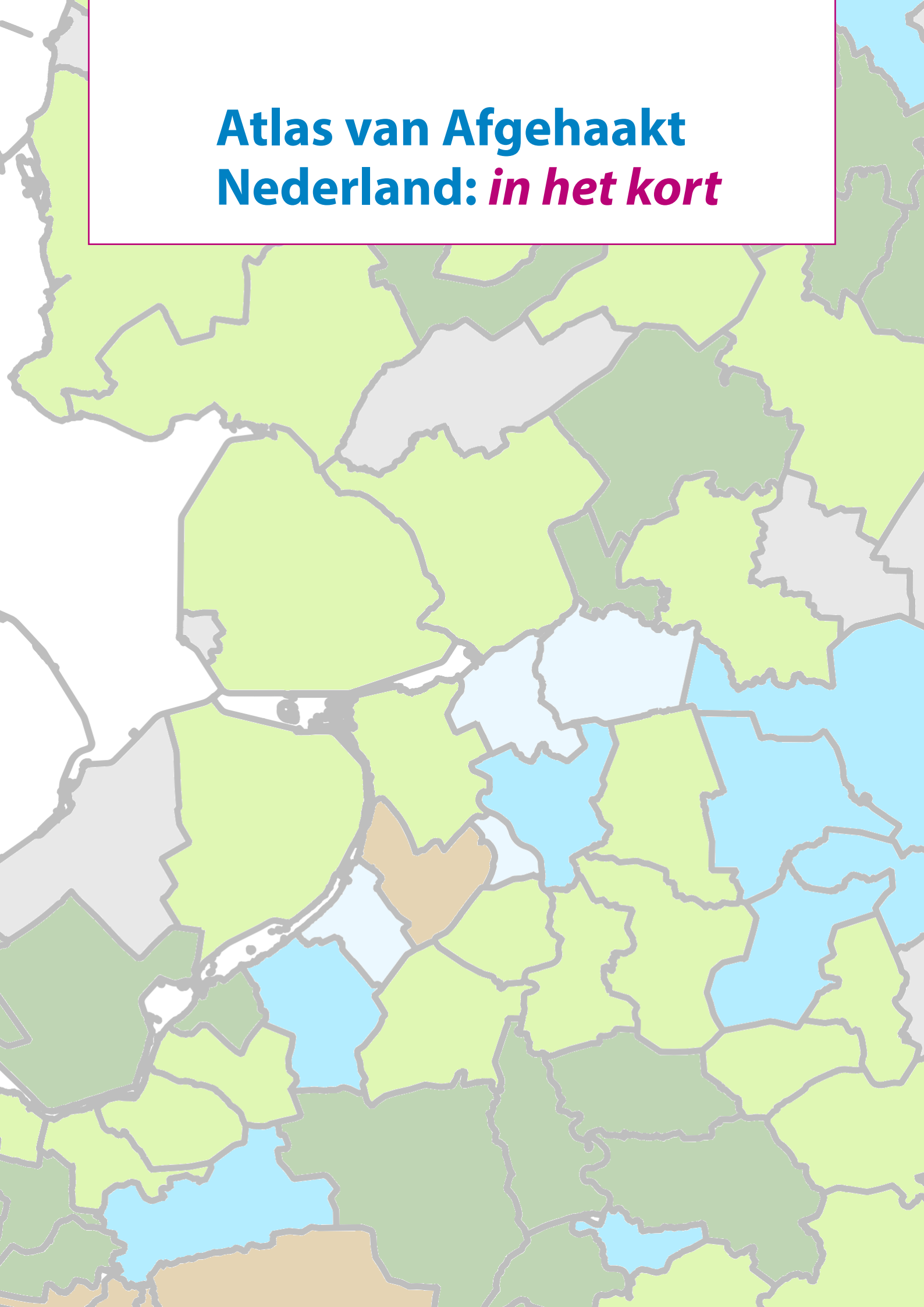
Deze publicatie is tot stand gekomen met financiering van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust uitsluitend bij de auteurs. De inhoud vormt geen weergave van het standpunt van de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Het merendeel van het gebruikte kaartmateriaal is ontwikkeld door het PON & TELOS, evenals de correlatietabellen in de bijlage. De verantwoordelijkheid voor de interpretaties van dit materiaal berust uitsluitend bij de auteurs. Voor nadere informatie of voor vragen over het gebruik van kaarten en tabellen kan contact opgenomen worden met het PON & Telos via info@hetpon-telos.nl of 013-5351535. Gebruik van foto's, kaarten en grafieken gemaakt door de auteurs zelf is toegestaan met bronvermelding. Wat betreft overige afbeeldingen graag contact opnemen met de auteurs.

Inhoudsopgave

Atlas van Afgehaakt Nederland: <i>in het kort</i>	4
1. Inleiding: <i>zoektocht naar 'Afgehaakt Nederland'</i>	7
2. Verschillen in beeld: <i>de sociale en economische kaart van Nederland</i>	19
3. Politieke participatie op de kaart: <i>variaties in betrokkenheid</i>	29
4. Electorale patronen uitgelicht: <i>het Nederland van buitenstaanders en gevestigden</i>	35
5. Inzoomen op een vijftal gemeenten: <i>Arnhem, Roosendaal, Velsen, Woerden en Borger – Odoorn</i>	58
6. De verkiezingskaart van 2021: <i>van diversificatie tot periferisering</i>	69
7. Atlas van Gepolariseerd Nederland: <i>verschillen in 'democratisch kapitaal'?</i>	79
Literatuur	103
Bijlagen: <i>tabellen en factsheets</i>	106

Atlas van Afgehaakt Nederland: *in het kort*

→ De parlementaire democratie werkt op dit moment niet voor iedereen even goed en een deel van Nederland dreigt 'af te haken' of is al afgehaakt. Zo waarschuwde onder meer de Staatscommissie Parlementair Stelsel (Commissie Remkes).

→ Verschillende onderzoeken laten zien dat politiek-maatschappelijk onbehagen, of wat we 'afhaken' zouden kunnen noemen, sterk samenhangt met inkomens- en opleidingsniveau ('diplomademocratie'). Hogeropgeleiden, jongeren en mensen met een bovenmodaal inkomen, hebben veel meer vertrouwen in regering en parlement dan ouderen en lageropgeleiden.

→ In toenemende mate worden daarnaast geografische verschillen tussen regio's als factor gezien om de variatie in politieke (non)participatie en stemgedrag te kunnen bestuderen en verklaren. Met de *Atlas van Afgehaakt Nederland* willen we bijdragen aan dit debat over regionale ongelijkheid.

→ De *Atlas van Afgehaakt Nederland* verkent de ruimtelijke weerslag van 'afhaken'. We kijken naar politieke (non)participatie en politiek vertrouwen en naar afwijkende opvattingen van de politieke mainstream. Welke mensen en welke groepen zijn het die afhaken? En op welke plekken haken veel mensen af? Welke ruimtelijke patronen van 'afgehaaktheid' zijn er in Nederland te onderscheiden? Met welke oorzaken en omstandigheden lijkt dit afhaken verbonden? Welke samenhang is er met factoren als opleiding, armoede en gezondheid of met krimp en de afgenomen bescherming van de verzorgingsstaat?

→ De *Atlas van Afgehaakt Nederland* laat zien dat er grote verschillen bestaan tussen mensen, regio's, gemeenten en wijken in Nederland. Bruisende gebieden naast krimpgebieden, wijken met mensen met relatief veel sociaal en financieel 'kapitaal' naast wijken met mensen met relatief weinig kapitaal. De Atlas laat zien dat het land op een complexe manier ongelijk verdeeld is. Hoe bescheiden van omvang en bevolkingsgrootte het land ook is, Nederland is geen homogeen land. Noch sociologisch, noch geografisch. Bepaalde (groepen) mensen en bepaalde plekken hebben meer kansen en ontwikkelingsmogelijkheden en worden beter gerepresenteerd in politiek en samenleving.

→ Als het gaat om lage opkomst bij verkiezingen, dan vallen het zuiden, de steden en enkele perifere regio's op. Anti-establishment partijen, of, zoals we ze in de Atlas noemen: 'buitenstaander-partijen', zijn relatief sterk in het zuiden, in industriële regio's, in (voormalige) groeikernen en in krimpgebieden. Ruimtelijk gezien blijken lage opkomsten en stemmen op buitenstaander-partijen samen te hangen met achterstanden op het vlak van werk, inkomen en gezondheid. De establishment-partijen, of, zoals in de Atlas genoemd, 'gevestigde partijen', zijn sterk in gebieden met veel hogeropgeleiden, een hogere welvaart en meer sociale samenhang, vooral in het midden en oosten van het land.

→ Vooral de eigen beoordeelde gezondheid springt er uit als factor die samenhangt met opkomst en stemgedrag. Het lijkt er op of bij gezondheid tegelijkertijd individuele factoren - opleiding, inkomen en leeftijd -, als ook de meer maatschappelijke dimensie van sociale samenhang, eenzaamheid, vertrouwen en burgerschap samenkomen. Kunnen we naast een 'diplomademocratie' wellicht ook spreken over een 'gezondheidsdemocratie'? Gezondheid gaat over deelname en toegang tot werk, inkomen, gezien worden, en tot 'aanhaken'.

→ Er tekent zich een 'Burgerschapzone' of 'Gemeenschapzone' af in een zuidwest-noordoost diagonaal dwars door Nederland. Dit is een strook met relatief goede scores qua sociale samenhang, gezondheid en verkiezingsopkomst en relatief weinig stemmen voor buitenstaander-partijen. Terwijl het hier, opvallend genoeg, juist grotendeels een gebied betreft met een relatief lager inkomens- en opleidingsniveau. Dit voorbeeld laat zien dat naast individuele factoren ook onderliggende regionale karakteristieken ertoe kunnen doen.

→ De Atlas zoomt in op vijf geselecteerde gemeenten. In Arnhem zijn de contrasten tussen wijken groot, terwijl in Borger-Odoorn de scheidslijn tussen de zand- en de veendorpen een rol speelt. Ook de gemeente Velsen kent grote verschillen tussen de woonkernen. In Woerden, bolwerk van de gevestigden, en Roosendaal, waar de buitenstaanders het goed doen, zijn de verschillen tussen de wijken minder scherp.

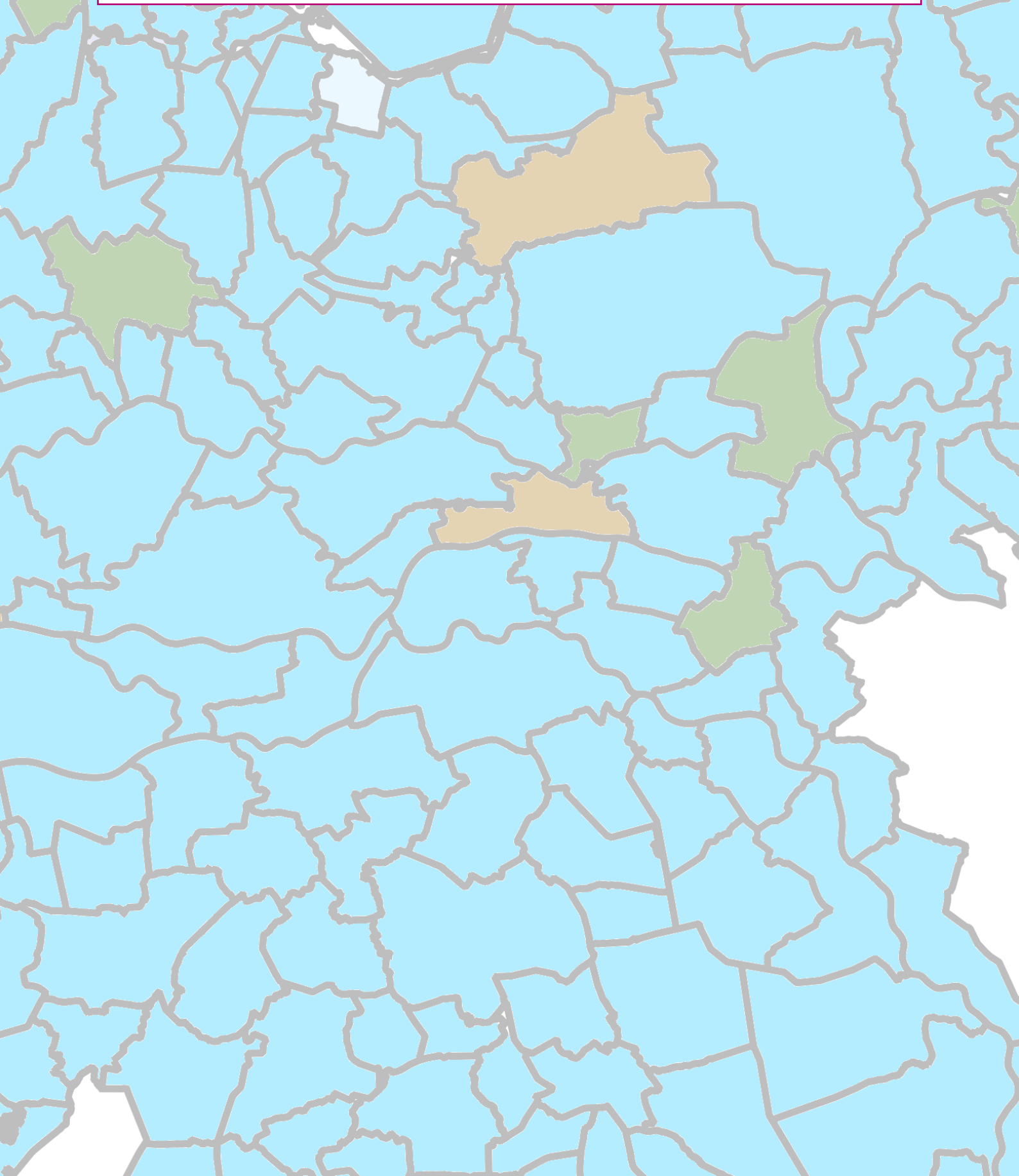
→ De laatste Tweede Kamerverkiezingen (maart 2021) laten zien dat de 'periferisering van de proteststem' zich verder voortzet. Vooral de groei in het noorden van het land valt daarbij op. Daarnaast betekent de komst van weer nieuwe partijen een verdere diversificatie van het politiek-electorale krachtenveld.

→ Men zou kunnen stellen dat mensen niet doelbewust zijn afgehaakt, maar 'afgehaakt zijn gemaakt'. Door turbulente maatschappelijke veranderingen. Door de meritocratische normen van de kennissamenleving. Door het verdwijnen van beroepen, opleidingen en tradities. Door economische structuurverschuivingen en braindrain uit krimpregio's.

→ Populistische- of buitenstaander-partijen kunnen gezien worden als een alarm-sigitaal in reactie op deze ontwikkelingen. Tegelijk is dit populisme geen onschuldig fenomeen, en schuurt het soms aan tegen extreem-rechtse houdingen en posities. Het populisme louter demoniseren zal de sociale vrede echter niet dichterbij brengen in de meer gepolariseerde samenleving van de 21e eeuw. De scheidslijn tussen establishment en non-establishment staat voor een fundamenteel conflict over de toekomstkoers van onze samenleving.

→ Het is van belang beter te begrijpen wat er nodig is om de polarisatie langs nieuwe maatschappelijke scheidslijnen te temperen. In het bijzonder zou verkend kunnen worden waarom regio's met veel sociale samenhang afwijken van meer algemene patronen. En hoe de factor gezondheid hierbij een rol speelt. Ook is meer aandacht wenselijk voor de positie van (kwetsbare) middengroepen en voor kwetsbare middelgrote gemeenten.

1. Inleiding: zoektocht naar 'Afgehaakt Nederland'

‘De maatschappelijke realiteit laat zien dat de parlementaire democratie op dit moment niet voor iedereen even goed werkt en dat burgers voor wie de democratie minder goed werkt, dreigen af te haken op de politiek of al afgehaakt zijn’.

Deze licht-alarmerende vaststelling deed de Staatscommissie Parlementair Stelsel (Commissie Remkes) in haar rapport *Lage Drempels, Hoge Dijken* (2018). Het rapport van de commissie schetste, op grond van eigen en ander onderzoek, een tweeledig beeld van de staat van de Nederlandse democratie. Enerzijds stelt de Commissie vast dat de democratie in Nederland stevig gevestigd is. Zo is driekwart van de Nederlanders zeer tevreden met het functioneren van de Nederlandse democratie, zoals recent onderzoek in *De sociale staat van Nederland 2020* (Sociaal en Cultureel Planbureau) inderdaad laat zien. ‘De tevredenheid met de democratie ligt iets lager dan in 2008-2009 en iets hoger dan in 2014-2015, maar de schommelingen zijn beperkt. Jongeren en hogeropgeleiden zijn vaker tevreden over de democratie dan ouderen en lageropgeleiden. Uit het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) van 2017 blijkt dat 77% van de Nederlanders voorstander is van de representatieve democratie via algemene verkiezingen, 6% is daar tegen. Voor alternatieven, zoals directe democratie, technocratie of een loterij, is de steun gering. Voor aanvullingen, zoals referenda, is wel veel steun.’¹ Al met al bevindt Nederland zich in de wereldtop waar het gaat om democratische gezindheid en tevredenheid.

Anderzijds komen in het rapport-Remkes ook zorgen naar voren. Zo meent meer dan 90% van de kiezers dat politici meer beloven dan ze waarmaken en vindt bijna 70% dat Tweede Kamerleden het contact met gewone mensen kwijtraken. Bijna 30% van de bevolking blijkt de politiek niet te vertrouwen en vaak niet te stemmen. Er ontstaat op dit punt een zekere breuklijn. De Commissie Remkes neemt waar ‘dat de maatschappelijke realiteit duidelijk maakt dat de parlementaire democratie op dit moment niet voor iedereen even goed werkt’, en spreekt letterlijk van een ‘maatschappelijke tweedeling’ die de representatieve democratie onder druk zet. Zo spreekt de Commissie over ‘gevoelens van politieke ondervertegenwoordiging die leven bij een ruime meerderheid van de laagopgeleiden’.

‘De verschillen in onvrede tussen hoog- en laagopgeleiden en tussen mensen met een hoog dan wel laag inkomen nemen de laatste jaren toe. De scheidslijn tussen deze groepen wordt op dit punt dus scherper. Sinds het begin van deze eeuw is er volgens het SCP een groeiende groep relatief laagopgeleide kiezers met weinig tot geen vertrouwen in de politiek en een beperkte politieke interesse. Zij voelen zich niet vertegenwoordigd, zijn ontevreden over politici en politieke partijen, ze vinden één keer in de vier jaar stemmen niet genoeg en menen dat ‘de macht terug moet naar het volk’. Deze groep scoort lager dan gemiddeld op het gebied van politieke participatie en sommigen zijn ‘afgeknappt’ op de politiek. In onderzoek naar typen niet-stemmers zijn het vooral de ‘boze afhakers’ en de ‘kwetsbare buitenstaanders’ die blijf geven van gebrek aan vertrouwen in de politiek. Bij ‘boze afhakers’ is vaker sprake van politieke negativiteit, bij ‘kwetsbare buitenstaanders’ gaat het vaker om een gebrek aan interesse.’²

De Commissie Remkes baseert zich op onderzoek van onder meer Hakhverdian & Schakel (2017) naar de discrepantie tussen opvattingen van kiezers en gekozenen en van Bovens & Wille naar het ontstaan van een zogenoemde ‘diplomademocratie’ (2010) wanneer zij stelt:

‘dat hoger opgeleide burgers op sommige thema’s beter worden gerepresenteerd in volksvertegenwoordigende organen dan lager opgeleiden. Er is sprake van een in die zin imperfecte afspiegeling van de bevolking. Opvattingen van Tweede Kamerleden op de thema’s integratie, immigratie en Europa sluiten bijna naadloos aan op die van de hoger opgeleide kiezer, maar veel minder goed op die van de lager opgeleide kiezer. Op deze belangrijke thema’s wordt het electoraat inhoudelijk niet goed gerepresenteerd in de Tweede Kamer. Er is tot op zekere hoogte sprake van een ‘diplomademocratie’. Hoger opgeleiden en mensen met een bovenmodaal inkomen zijn ook tevredener over

het functioneren van de democratie en hebben meer vertrouwen in de Tweede Kamer dan lager opgeleiden en mensen met een lager inkomen. (...) Enigszins chargerend gesteld leidt de maatschappelijke tweedeling tot een duidelijke tegenstelling qua waardenoriëntatie en praktische politiek tussen enerzijds een doorgaans hoger opgeleid volksdeel en anderzijds een doorgaans lager opgeleid volksdeel. Een omvangrijke middengroep bevindt zich er tussenin'.³

Dat zijn, volgens de Remkes-commissie, 'tekenen die wijzen op een toename van maatschappelijke polarisatie die op termijn kan leiden tot erosie van het draagvlak voor de democratie. (...) Juist in het licht van de hardnekkigheid van deze maatschappelijke ontwikkelingen die bij sommige groepen in de samenleving doorwerken op het vertrouwen in politici, in politieke instituties en in de democratie is het van belang dat de representatieve democratie zijn kracht behoudt. Er zijn nieuwe en wellicht ook minder orthodoxe maatregelen nodig die ertoe bijdragen dat ook de eerdere genoemde groepen in de samenleving (zij die dreigen af te haken of al afgehaakt zijn) zich in de representatieve democratie gehoord en gezien weten'.⁴

De analyse uit het rapport-Remkes komt overeen met de empirische voorstelling van zaken zoals Sjoerd Beugelsdijk die geeft in zijn boek *De verdeelde Nederlanden* (2021). Hij betoogt daarin dat Nederland 'maatschappelijk gezien in een *perfect storm* zit: een zeldzame combinatie van dramatische economische, sociale en politieke ontwikkelingen is verantwoordelijk voor de polarisatie in Nederland'. Het zijn volgens Beugelsdijk vier elementen – nationale identiteit, globalisering, individualisering en nieuwe politieke oriëntaties – die samen de diepere oorzaak zijn van cultuurstrijd en de polarisatie van de samenleving. Zij verdelen de samenleving in 'universalisten versus traditionalisten', 'globalisten versus nationalist', 'internationale wij versus lokale wij' en 'open versus gesloten'.

Deze polarisatie heeft ook een sociaal-economische en geografische dimensie. Zo stelt Beugelsdijk dat 'de winnaars van de globalisering de hoogopgeleide kenniswerkers zijn die naar de stedelijke agglomeraties trekken, de verliezers zijn de achterblijvers buiten de grote steden van wie de banen worden overgenomen door robots en lagelonenlanden(...) Globalisering heeft de arbeidsmarkt gepolariseerd langs lijnen van opleiding (laag versus hoog) en locatie (stad versus platteland). Hoogopgeleiden hebben een globaliseringspremie op hun inkomen terwijl voor Nederlanders met een lager opleidingsniveau de onzekerheid over hun inkomen alleen maar is toegenomen. De wortels van de spanning tussen globalisten en nationalist liggen hier'.

De analyse van de commissie-Remkes komt ook overeen met de uitkomsten van het SCP-rapport *Vershil in Nederland 2014-2020* (oktober 2021). Daarin wordt aangetoond dat de structurele ongelijkheid tussen sociale groepen in Nederland niet kleiner wordt. Met name gaapt er een kloof tussen wat het SCP 'de gevestigde bovenlaag' noemt, met veel economisch, sociaal, cultureel en persoonskapitaal, en de groepen van het 'precariaat' en de 'onzekere werkenden', die over weinig kapitaal beschikken. 'Het gaat dan om grote verschillen in zelfredzaamheid tussen burgers, vooral tussen mensen die meer en minder toegang hebben tot hulpbronnen zoals werk en inkomen, sociale netwerken, zorg en ondersteuning of opleiding', zo vatte Kim Putters, SCP-directeur het in *Nieuwsuur* samen. 'Steeds weer zien we in ons onderzoek groepen kwetsbare burgers terug die al jaren achterblijven, mede doordat de achterstanden zich bij hen opstapelen op meerdere vlakken. (...) Er is een groep die structureel achterblijft en niet serieus worden genomen. Dat weten we al heel lang en het kabinet zegt dat ze daar iets aan gaan doen, maar we zien te weinig dat de positie verbetert'.⁵

Het door de *Groene Amsterdammer* en *Follow the Money* uitgevoerde onderzoek 'Hoe Den Haag uit Nederland verdween', over de afname van overheidsvoorzieningen in de regio, laat zien dat de maatschappelijke kloof niet alleen gaat over het wel of niet beschikken over kapitaal, maar ook over regionale geografie en het al dan niet profijt hebben van de overheid. De verwaarlozing van

de periferie, in termen van voorzieningen en leefbaarheid, is ook een van de serieuze oorzaken van democratisch onbehagen en wantrouwen.⁶

De scheidslijnen in de samenleving lopen niet alleen meer tussen ideologische tegenpolen als sociaal-economisch links en rechts en tussen religieus en niet-religieus, maar ook tussen de winnaars en verliezers van de mondialisering.⁷ Sommige mensen lijken geen probleem te hebben met de grote veranderingen van de afgelopen decennia of waarderen deze ten positieve. Bij andere mensen vertaalt permanente verandering en onzekerheid over de toekomst zich echter in onvrede, onbehagen en een gebrek aan regie en grip. Daarbij zijn er wederom forse verschillen in de cijfers als we kijken naar opleidingsniveau: 62% van de hoogopgeleiden vindt dat het de goede kant op gaat met Nederland, tegenover 47% van de middelbaar opgeleiden en 40% van de laagopgeleiden.⁸

Waar het gaat om vertrouwen in regering en parlement bestaan er aanzienlijke verschillen tussen groepen. Leeftijd en opleiding zijn belangrijke verklarende factoren. Jongeren, hogeropgeleiden en mensen met een bovenmodaal gezinsinkomen hebben veel meer vertrouwen in regering en parlement dan ouderen en lageropgeleiden.⁹

Er is daarbij sprake van een complexe dynamiek, vooral ook rondom de middengroepen, die nog altijd het leeuwendeel van de Nederlandse bevolking vormen. Eerder dan van een zwart/wit maatschappelijke tweedeling zou misschien gesproken moeten worden van een 'twee-derden-samenleving' (Hans-Magnus Enzensberger¹⁰) met een florerende 1/3 aan de top, een afgehaakt of afhakend 1/3 aan de onderkant, en een omvangrijke middengroep daartussenin. In het SCP-rapport *Vershil in Nederland* hanteert men een 70%-30% verdeelsleutel, waarbij twee-derde van de Nederlanders goed af is, in termen van welvaart, gezondheid en levenstevredenheid, en een derde niet of veel minder.

De nieuwe scheidslijnen in de samenleving, in termen van participatie, vertrouwen, maatschappelijke deprivatie en toekomstangst, komen ook politiek-electoraal tot uitdrukking. In plaats van en naast aloude tegenstellingen tussen links en rechts en confessioneel en niet-confessioneel, zien we toegenomen fragmentatie, volatiliteit en de opkomst van (nieuwe) anti-establishment protestpartijen, die vooral de lageropgeleide en ontevreden kiezers representeren.

Een 'nieuwe sociologie' tekent zich af in het kiesgedrag. Maatschappelijke scheidslijnen rondom opleiding en centrum/periferie-spanningen laten duidelijke sporen na, niet alleen in termen van maatschappelijke ongelijkheid en achterstelling, maar ook in de electorale reactie daarop.¹¹ Zoals ook terug komt in het rapport van de Commissie Remkes en het onderzoek waarop dat zich baseert. De 'afgehaakte burger' tekent zich af. Nederlanders die uit onbehagen over de gevestigde orde niet (langer) stemmen of die zichzelf in het zogenaamde anti-establishment populisme vertegenwoordigd zien.

De wraak van de plekken die er niet meer toe doen: de geografie van onbehagen

Uit verschillende studies blijkt dat het politiek-maatschappelijk onbehagen, dat zich onder andere vertaalt in stemgedrag op protestpartijen, niet gelijkmatig verspreid is over landen: 'afhaken' is geen willekeurig fenomeen, het doet zich sterker voor bij bepaalde groepen en in bepaalde gebieden. Andrés Rodríguez-Pose van de *London School of Economics* sprak naar aanleiding van verschillende politieke revoltes die hun kracht vonden in perifere, achtergestelde regio's (denk aan de Brexit of de *Alternative für Deutschland* in Oost-Duitsland), over de 'wraak van de plekken die er niet toe doen'.¹² Centrum-periferie tegenstellingen en de ongelijke verdeling van economische welvaart zijn mede debet aan dit onbehagen. Economische structuurontwikkelingen verschillen per gebied, waardoor bepaalde regio's sneller groeien dan andere en sommige regio's zelfs krimpen of te maken hebben

met het wegtrekken van kansrijke jongeren. De veranderingen manifesteren zich op de electorale kaart. In toenemende mate worden geografische verschillen tussen regio's als factor gezien om de verschillen in maatschappelijk onbehagen en politieke (non)participatie te kunnen verklaren. Deze atlas wil bijdragen aan dit debat over regionale ongelijkheid.

Caspar van den Berg en Bram van Vulpen van de Rijksuniversiteit Groningen stellen dat zich een groeiende kloof voordoet tussen zogenaamde *bruisgebieden* en *krimpregio's*. Volgens hen is er binnen Europa een niet te missen scheidslijn ontstaan. Aan de ene kant staan bevolkingsgroepen die profiteren van globalisering, voor wie open grenzen meer kansen en meer welvaart betekenen. Aan de andere zijde worstelen burgers met nadelen van diezelfde globalisering, waar open grenzen juist gezien worden als een oorzaak van verlies aan zekerheid, zeggenschap en identiteit. 'Die groeiende kloof wordt het meest zichtbaar op regionaal niveau. Sinds 1995 is de economische ongelijkheid tussen EU-lidstaten onderling kleiner geworden, maar zijn de regionale economische verschillen binnen de meeste lidstaten juist gegroeid. In driekwart van de lidstaten zien we grootstedelijke bruisregio's, zoals Stockholm, Parijs en Hamburg die meer landelijke krimpregio's ver achter zich hebben gelaten. Waar de natiestaat voorheen de regionale ongelijkheid kon dempen, zien we in de geglobaliseerde samenleving sommige regio's veel harder vooruitgaan, en andere stagneren.'

Volgens Van den Berg en van Vulpen heeft die breuk ook culturele kenmerken: 'de bruisregio's met hun meer kosmopolitisch-progressieve leefwereld tegenover de krimpregio's met hun meer chauvinistisch-conservatieve leefwereld. Dat heeft harde politieke consequenties. De afgelopen jaren heeft bij verschillende verkiezingen de opstandige stem uit op afstand geraakte regio's de uitslag bepaald. Het is een opstand tegen de politiek-bestuurlijke elites in de bruisgebieden die onvoldoende oog zouden hebben voor de noden en het gebrek aan toekomstperspectief in de krimpregio's.'¹³

Politiek-geografen adstrueren deze stelling aan de hand van onder andere het Brexitreferendum (2016) en de verkiezingen in Oostenrijk (2016 en 2017), Frankrijk (2017), Duitsland (2017) en Italië (2018). In deze landen draaide de verkiezingsstrijd deels uit op een confrontatie tussen de grootstedelijke bovenlaag en de gestagneerde provincie, die zich verwaarloosd, zo niet verraden voelt. Er zijn aanwijzingen dat naarmate globalisering voortschrijdt, de economische, culturele en politieke scheidslijnen op regionaal niveau scherper worden. Dergelijke ontwikkelingen doen zich ook voor in Nederland. Ook dat is, in de woorden van Floor Milikowski, *Een klein land met verre uithoeken*.¹⁴

Van den Berg en van Vulpen: 'Opvallend is de sterke toename van regionale economische ongelijkheid. Zo steeg tussen 2000 en 2016 het bbp per hoofd van de bevolking in de regio Amsterdam met 29.000 euro (van 47.000 naar 76.000 euro), en in Oost-Groningen met maar 7.000 euro (van 15.000 naar 22.000 euro). In beide regio's steeg de welvaart, maar groeide de onderlinge kloof. Het vertrouwen in de Tweede Kamer spreekt voor zich: die is het hoogste in de bruisregio's Amsterdam en Gooi & Vechtstreek, en het laagst in de krimpregio's in Noord-Holland, Oost-Groningen, Drenthe en Zuid-Limburg.'

Annemarie Kok en Caspar van den Berg spreken recent van 'perifeer ressentiment als bedreiging voor de economische, sociale en politieke stabiliteit van Nederland'.¹⁵ Volgens hen manifesteert ongenoegen over politiek en overheid zich nu in de economisch en demografisch minder bruisende randen van Nederland. Dat uit zich in laag vertrouwen in nationale instituties (denk aan de aardbevingsproblematiek in Groningen) en in bovengemiddeld stemgedrag op protestpartijen. Zij kritiseren het 'academische onbehagendebat', omdat dat grotendeels is blijven steken in subjectieve gevoels termen ('de boze, bezorgde burger'), daar waar objectieve situaties van achterstelling het onbehagen in de niet-Randstad verklaren. Onderkend moet worden, aldus Kok en Van den Berg, 'dat er tussen gebieden in Nederland 'harde' en toenemend problematische verschillen bestaan, die bepaalde perifere onlustgevoelens rechtvaardigen.(...) Perifere gebieden in Nederland zijn als gevolg van globalisering naar verhouding economisch nog fragieler geworden. Tegelijk wonen er naar verhouding (steeds)

meer inwoners die extra vatbaar zijn voor maatschappelijk onbehagen: ouderen, mensen met een praktische opleiding, een laag inkomen, en een minder goede gezondheid en levensverwachting.' Of zoals het *Groene/Follow the Money*-onderzoek daaraan nog toevoegt: 'De overheid trekt zich stilletjes terug uit de provincie, er is een systematische afname van regionale voorzieningen, de kloof tussen stad en platteland verdiept zich, en de populistten spinnen er garen bij'.

Atlas van Afgehaakt Nederland

'Voor jullie is politiek een kans om niet zes jaar eerder dood te gaan. Om niet vijftien jaar eerder ziek te worden. Om niet twee keer zoveel risico te lopen aan corona te sterven. En uitgerekend jullie geloven steeds minder dat de democratie die mogelijkheid biedt. (...) In jullie steden is de opkomst bij vier van de vijf verkiezingen onder de helft gezakt. Om over onze buurten maar helemaal te zwijgen. In menig buurt bleef bij alle verkiezingen een meerderheid thuis. Waarom zou je nog meedoen aan het systeem als dat toch niet in jouw voordeel werkt?'

Ron Meyer, De Onmisbaren

De *Atlas van Afgehaakt Nederland* verkent de ruimtelijke weerslag van de verschillende vormen van 'afhaken', zoals die onder meer door de Commissie Remkes, Andrés Rodríguez-Pose, Floor Milikowski, het SCP en Caspar van den Berg op de politiek-maatschappelijke agenda zijn gezet. Welke mensen en welke groepen haken af? En op welke plekken haken veel mensen af? Welke ruimtelijke patronen van 'afgehaaktheid' zijn er te onderscheiden in Nederland? Wat zijn de oorzaken en omstandigheden die tot afhaken leiden? Welke samenhang is er met sociale, economische en culturele factoren?

Afhaken kan zich op verschillende manieren manifesteren. Allereerst richten we ons hierbij op politieke participatie: het niet deelnemen aan verkiezingen, bijvoorbeeld vanwege politiek wantrouwen, desinteresse of een gevoel van gebrekkige representatie. 'Afhaken' kan zich ook voordoen als (protest)stemmen op zogenaamde 'buitenstaander-partijen', partijen die onvrede en onbehagen met de mainstream-ontwikkeling van de samenleving representeren en die zich verzetten tegen een establishment waarvan men geen onderdeel is, of wil zijn.

Tegelijk kan men met recht stellen dat afhaken veel gezichten heeft en van meerdere kanten kan komen. Wie is precies 'afgehaakt' van wie? Er zijn ook analyses die stellen dat het juist de economische en culturele elites zijn geweest die de laatste decennia zijn 'afgehaakt' door met een mondiaal en meritocratisch neoliberalisme afscheid te nemen van het naoorlogs sociaal contract van de beschermende verzorgingsstaat. Daarmee zou men juist polarisatie, ongelijkheid en afgehaaktheid bij met name kansarmere groepen hebben veroorzaakt.¹⁶

In plaats van 'Atlas van Afgehaakt Nederland' had deze publicatie daarom ook '*Atlas van polariserend Nederland*' kunnen heten, of '*Atlas van verdeeld Nederland*', met als thema het uit elkaar drijven van vooral de hogeropgeleiden en lageropgeleiden in de samenleving, met een klempositie van de middengroepen daartussenin. We realiseren ons dat de term 'afgehaakt' Nederland verkeerde associaties kan oproepen. Wij schrijven en denken er over met het woord 'afgehaakt' doelbewust tussen aanhalingstekens.

'Afhaken' moet hier niet normatief-negatief worden geduid, en zeker niet demoniserend in de betekenis van de '*deplorables*' (inferieure beklagenswaardigen) van Hillary Clinton. Integendeel. Afhaken wijst op nieuwe ongelijkheden en scheidingslijnen. Gegeven de enorme maatschappelijke dynamiek van globalisering, migratie, de digitale kenniseconomie en de veranderende verzorgings-

staat, zijn er mensen die zich beter staande weten te houden en zich kunnen aanpassen dan anderen. Waarbij het vaak neerkomt op het verschil tussen hogeropgeleiden en hun kinderen en meer praktisch opgeleiden, en op verschillen in sociaal, financieel en netwerkkapitaal (zie *Vershil in Nederland* van het SCP).

Afhaken is ook vaak: niet meer mee kunnen. Het tempo van de zogenaamde meritocratische race niet kunnen bijhouden. Vergelijkbaar met het hedendaagse spraakgebruik over slavernij, waarin 'slaven' 'tot slaaf gemaakten' heten, zou men kunnen stellen dat 'afgehaakten' 'tot afgehaakt gemaakten' moeten worden genoemd. Mensen zijn niet doelbewust afgehaakt, maar afgehaakt gemaakt. Door turbulente maatschappelijke veranderingen. Door de meritocratische normen van de kennissamenleving. Door het verdwijnen van beroepen, opleidingen en tradities. Door economische structuurverschuivingen en braindrain uit krimpregio's. Niet door een complot van 'de elites', al is er in de afgelopen neoliberale decennia wel een opvallende kortsluiting opgetreden tussen hoogopgeleid en laagopgeleid, met bedoeld en onbedoeld een gebrek aan empathie en mededogen. Het toeslagenschandaal kan hiervan als dramatische illustratie worden gezien.

'Afgehaaktheid' is een multidimensionaal fenomeen met vele gezichten. Men kan het verklaren vanuit sociale deprivatie, maatschappelijke achterstelling en achterstanden. Wantrouwen en onbehagen kunnen echter ook veroorzaakt, geproduceerd, worden door het handelen van de overheid en politici zelf, of door de nalatigheid van overheidshandelen.¹⁷ Dat is de overheids(wan)prestatie-kant. Mensen kunnen afhaken omdat de overheid/politiek (in een gemeente of regio) slecht presteert, niet luistert of levert. Uit het *Groene/Follow the Money*-onderzoek blijkt dat mensen zich sterk beroepen op negatieve ervaringen met (prestaties van) de overheid op verschillende beleidsterreinen, lokaal en nationaal. Te denken valt aan het aardbevingen-schandaal in Groningen. Of aan het massaal verdwijnen van publieke voorzieningen als ziekenhuizen, scholen, zwembaden, bibliotheken of politiebureaus in de regio's.

Afhaken kan gebaseerd zijn op uiterst legitieme kritiek op onrecht of disrespect. Kiesgedrag is uiterst veelkleurig en er zijn vele complexe gradaties van aan- en afhaken. Mensen die de moeite nemen een proteststem uit te brengen of überhaupt stemmen zijn in zekere zin per definitie politiek-aangehaakt, maar door hun stem op 'buitenstaander'-partijen worden zij in deze Atlas toch als 'afgehaakt' beschouwd. Niet ten opzichte van de politiek, wel ten aanzien van de beleidsbepalende en toonzetende mainstream. Afgehaaktheid blijkt al met al een uiterst complex, overlappend fenomeen van politiek protest, onbehagen, sociale marginalisering, gezondheidsproblemen, opleiding en woonplek.

In deze Atlas hanteren we 'Afgehaakt Nederland' als een alarmerend en urgent beeld. Het symboliseert dat in een van de meest egalitaire verzorgingsstaten van de wereld nieuwe breuklijnen zijn ontstaan, nieuwe kansenongelijkheden, nieuwe verschillen in sociaal en uiteindelijk democratisch kapitaal. Wezenlijke verschillen die om aandacht vragen. In zekere zin opereren we in deze Atlas, naar analogie van het woord *Populisten-Versteher* (in plaats van een fenomeen louter bestrijden, het vooral willen begrijpen, verklaren en oog hebben voor oorzaken), als '*Afgehaakten-Versteher*'.

De nadruk zal daarom liggen op de kwetsbare, afgehaakte, en vaak 'vergeten' kant van Nederland, op groepen Nederlanders, regio's en stadswijken die te maken hebben met achterstanden, welke rechtstreeks of indirect invloed hebben op de uitoefening van democratisch burgerschap. Op die groepen en delen van Nederland die het gevoel hebben geen onderdeel te zijn van het script dat voor de toekomst van Nederland wordt geschreven.

Opzet van de Atlas

In deze Atlas analyseren we ‘afgehaaktheid’ langs verschillende dimensies. We kijken naar sociaal-economische factoren zoals opleiding, armoede en gezondheid. Vervolgens naar politieke participatie en politiek vertrouwen, naar afwijkende opvattingen van de politieke mainstream, en naar hoe deze dimensies zich ruimtelijk manifesteren en al dan niet onderling aan elkaar gerelateerd zijn.

In het tweede hoofdstuk komen sociale en economische thema's aan bod, zoals armoede, werkloosheid en gezondheid. De sociaal-economische verschillen laten belangrijke markeringslijnen in de samenleving zien tussen hogeropgeleiden, middelbaar opgeleiden en lager opgeleiden. Ook zijn er verschillen te zien waar het gaat om de regionale verspreiding van bijstand en arbeidsongeschiktheid. Opvallend blijken ook de verschillen naar regio als het gaat om de gezondheid van mensen. De kaarten en achterliggende data zijn verzorgd door het PON & Telos.¹⁸ De door hen gebruikte onderliggende bronnen zijn te vinden in de factsheets in de bijlage.

Het derde hoofdstuk staat in het teken van politieke participatie. Hier wordt onder meer de opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 en de Provinciale Statenverkiezingen van 2019 in beeld gebracht. Daarnaast is ook het Oekraïne-referendum in 2016 meegenomen, vanwege de afwijkende aard van de opkomst en het stemgedrag. Vervolgens wordt gekeken hoe de ruimtelijke weerslag van de opkomstcijfers zich verhoudt tot economische en sociale verschillen. Door het PON & Telos zijn correlaties berekend tussen de uitslagen en een aantal (achterstands)factoren. De tabellen met deze correlaties zijn opgenomen in de bijlage.

Het vierde hoofdstuk analyseert de electorale kaart van Nederland. Hier zijn voor de genoemde verkiezingen de uitslagen per partij opgenomen, evenals de uitslag van het referendum. Om de electorale patronen helder te kunnen analyseren is gebruik gemaakt van een onderscheid tussen twee zogenaamde ‘partijblokken’. Onderscheiden worden, zoals wij ze noemen, ‘gevestigde partijen’ en ‘buitenstaander-partijen’. Beide blokken blijken regionaal geïmponeerd te kunnen worden. Net als bij het thema opkomst is ook voor deze partijblokken en voor de afzonderlijke partijen gekeken naar de samenhang van hun uitslagen met een aantal factoren.

Om ‘afgehaaktheid’ zo nabij mogelijk in kaart te brengen, wordt er in het vijfde hoofdstuk ingezoomd op vijf Nederlandse gemeenten, te weten *Arnhem (Gelderland)*, *Roosendaal (Brabant)*, *Velsen (Noord-Holland)*, *Woerden (Utrecht)* en *Borger-Odoorn (Drenthe)*. Tezamen geven deze gemeenten een min of meer representatief beeld van Nederland. Voor deze gemeenten worden kaarten op wijkniveau getoond die laten zien hoe het zit met verschillen naar opleidingsniveau, opkomst en stemgedrag en wordt wederom gekeken naar de samenhang met andere factoren.

Omdat de analyses in de voorgaande hoofdstukken betrekking hebben op eerder gehouden verkiezingen, worden in het zesde hoofdstuk de politieke trends besproken die naar voren zijn gekomen bij de meest recente verkiezingen voor de Tweede Kamer in maart 2021. De uitslagen wijzen op een verdere ‘periferisering’ van de proteststem en op een verdere diversificatie van het politieke landschap.

Het zevende hoofdstuk bevat de slotbeschouwing. Daarin wordt analyse en duiding gegeven aan de maatschappelijke en electorale ontwikkelingen zoals we die op de kaarten hebben gezien. Wat is de impact van de bevindingen op de samenleving en op de democratie? We delen de zorg van de Commissie Remkes: een deel van Nederland lijkt inderdaad te zijn ‘afgehaakt’, stemt niet of nauwelijks meer bij verkiezingen, voelt wantrouwen ten opzichte van de mainstream-politiek en heeft het gevoel dat de ‘politiek er niet is voor mensen zoals zij’. Daarbij blijkt de mate waarin wordt ‘afgehaakt’ sterk te variëren van gebied tot gebied. Er zit een ruimtelijk patroon achter ‘afhakken’.

Naast kaartbeelden zullen in deze Atlas een aantal foto's getoond worden van plekken die we op basis van opkomstcijfers en verkiezingsuitslagen zouden kunnen typeren als plekken met een sterke mate van 'afgehaaktheid'.

Vlijmen - Vliedberg

Heerlen - Beersdal

Nijmegen - Waterkwartier

Nijmegen - Meijhorst

Nieuwe Pekela

Zoetermeer - Buytenwegh

De electoraal-geografische blik

De focus in deze atlas, de titel zegt het al, ligt dus sterk op de ruimtelijke component van verdeeldheid, polarisatie, onbehagen en ‘afhaken’. We bekijken ‘afhaken’ met een ‘electoraal-geografische blik’. Het al dan niet gaan stemmen en het stemmen op bepaalde partijen, speelt een centrale rol in het identificeren van plekken waar veel mensen zijn ‘afgehaakt’.

Een geografische blik maakt inzichtelijk welke achterstanden zich in gemeenten en wijken manifesteren en welke politieke waarden en sentimenten er op diezelfde plekken leven. Toekomst-optimistische naast toekomst-pessimistische regio’s en wijken tekenen zich daarbij af. Dat rechts-populistische protestpartijen relatief verzwakken in Amsterdam maar groeien in Almelo, zegt bijvoorbeeld iets over de ontwikkelingen in de betreffende gemeenten. De verkiezingskaarten vormen zo een weerspiegeling van zowel politiek-maatschappelijke als ruimtelijke ontwikkelingen: van polarisatie tussen hoger- en lageropgeleiden tot de veryupping van oude arbeidersbuurten. De kaarten in deze atlas, die sociaal-economische, sociaal-culturele en electorale verschillen laten zien, kunnen daarmee beschouwd worden als een soort temperatuurkaart van de stand van het land. Alsof je een thermometer op een specifieke plek, een gemeente, wijk, of stembureau, in de grond steekt en de uitslag afleest.¹⁹

Aan de hand van onderzoeken van wetenschappers en opiniepeilers op basis van grootschalige surveys weten we veel over groepen kiezers in zijn algemeenheid. Een electorale kaart van Nederland vormt dan ook voor een groot deel de weerspiegeling van deze patronen: welvarende gebieden kleuren relatief vaak VVD-blauw omdat de VVD van oudsher relatief veel welvarende kiezers trekt. Gebieden met veel lageropgeleiden tonen PVV-kleuren, omdat lageropgeleiden relatief vaak PVV stemmen. Toch laat de electorale kaart van Nederland bij nadere bestudering een veel veelkleuriger palet zien dan deze eendimensionale relaties zouden doen vermoeden. Zo zijn er in steden met een sterke kennissector ook welvarende wijken waar juist relatief weinig VVD wordt gestemd, en zijn er regio’s met veel lageropgeleiden die toch weinig steun voor de PVV laten zien. Geschiedenis, sociale structuur en politieke cultuur van een regio doen er toe, evenals beroepssectoren en leefstijlen.

De electorale kaart kan dan ook een startpunt zijn om een portret van ons land te schetsen. Een land dat klein is, maar desondanks een grote regionale diversiteit kent. Een deel van de samenleving is mobiel, trekt voor werk en opleiding naar andere regio’s, en sorteert zich zo uit op basis van inkomen en leefstijl. Dit zien we bijvoorbeeld terug in het vestigingspatroon van hogeropgeleiden, die zich sterk concentreren rondom kennisinstellingen, en wat weerspiegeld wordt in het ruimtelijke patroon van het stemmen op D66 en GroenLinks. Zie Wageningen, Groningen of Delft. Een ander deel van de bevolking is meer honkvast, waardoor historisch-culturele verschillen nog altijd een belangrijke rol spelen. Een voorbeeld daarvan is de orthodox protestantse *Bible-Belt*, weerspiegeld in het ruimtelijke patroon van stemmen op de SGP en ChristenUnie, maar bijvoorbeeld ook een wat afwijkende politieke dynamiek in de voormalige van oudsher katholieke ‘Generaliteitslanden’ in het zuiden van het land.²⁰

De huidige patronen op de verkiezingskaart zijn het resultaat van een opstapeling van ontwikkelingen door de geschiedenis heen, die hun sporen achterlieten in het politieke, maatschappelijke en fysieke landschap. Daarmee is een mozaïek aan verschillende electoraal-geografische ‘biotopen’ ontstaan dat zich voortdurend aanpast aan de tijdsgeest. De verschillende ontwikkelingen hebben zich afgezet als ware het ‘sedimentslagen’ in een rivierdelta. Daarbij verschilt het van plek tot plek welke laag het meest prominent aan de oppervlakte zichtbaar is: het genoemde hedendaagse uitsortingspatroon van hogeropgeleiden, of juist het eeuwenoude patroon van religie en vroegere grenzen, of bijvoorbeeld patronen die zijn ontstaan door industrialisatie op specifieke plekken.²¹

Een electoraal-geografische benadering levert originele invalshoeken en waardevolle inzichten op, maar kent ook haar beperkingen als het gaat om het trekken van conclusies over groepen kiezers. Niet alle correlaties tussen stemgedrag en andere ruimtelijk zichtbare factoren zijn immers wat ze lijken te zijn. Factoren die ruimtelijk gezien samenhangen kunnen op het individuele niveau toch anders uitvallen. Stel dat er ruimtelijk gezien een relatie bestaat tussen wijken met veel Groen-Links-stemmers en wijken met veel dure koopwoningen, dan zou de conclusie getrokken kunnen worden dat GroenLinks-kiezers vaak dure koopwoningen bezitten. Maar dan zou het heel goed kunnen zijn dat uit onderzoek op individueel niveau, via kwantitatief survey-onderzoek of kwalitatief onderzoek door middel van interviews en observaties, naar voren komt dat de GroenLinks-kiezers in die wijken voornamelijk starters en studenten in huurwoningen en studentencomplexen zijn.²² En zo kunnen de samenhangen tussen proteststemmen en achterstanden, zoals ook in deze atlas getoond zullen worden, er op duiden dat mensen in achterstandsposities vaker een proteststem uitbrengen, maar kan het net zo goed zo zijn dat het juist hun burens zijn die naar aanleiding van de confrontatie met achterstanden een proteststem uitbrengen. Opgepast dus voor valse relaties.

Een ander aandachtspunt is dat kaarten landoppervlak weergeven en niet de dichtheid aan kiezers op die plekken, waardoor de invloed van dunbevolkte gebieden op verkiezingsuitslagen en op bepaalde waargenomen patronen gemakkelijk wordt overschat en die van dichtbevolkte gebieden onderschat. Zo zullen we in deze atlas zien dat in een groot deel van Nederland een relatief laag opleidingsniveau samengaat met hoge opkomsten en weinig stemmen voor buitenstaander-partijen. Maar omdat de bevolkingsdichtheid in deze gebieden vaak relatief laag is, zal de invloed van deze gebieden het in de optelsom van alle kiesgerechtigden het afleggen tegen de impact van meer dichtbevolkte regio's, als blijkt dat daar wijken met meer lageropgeleiden wel een lagere opkomst en meer stemmen voor buitenstaanders kennen.

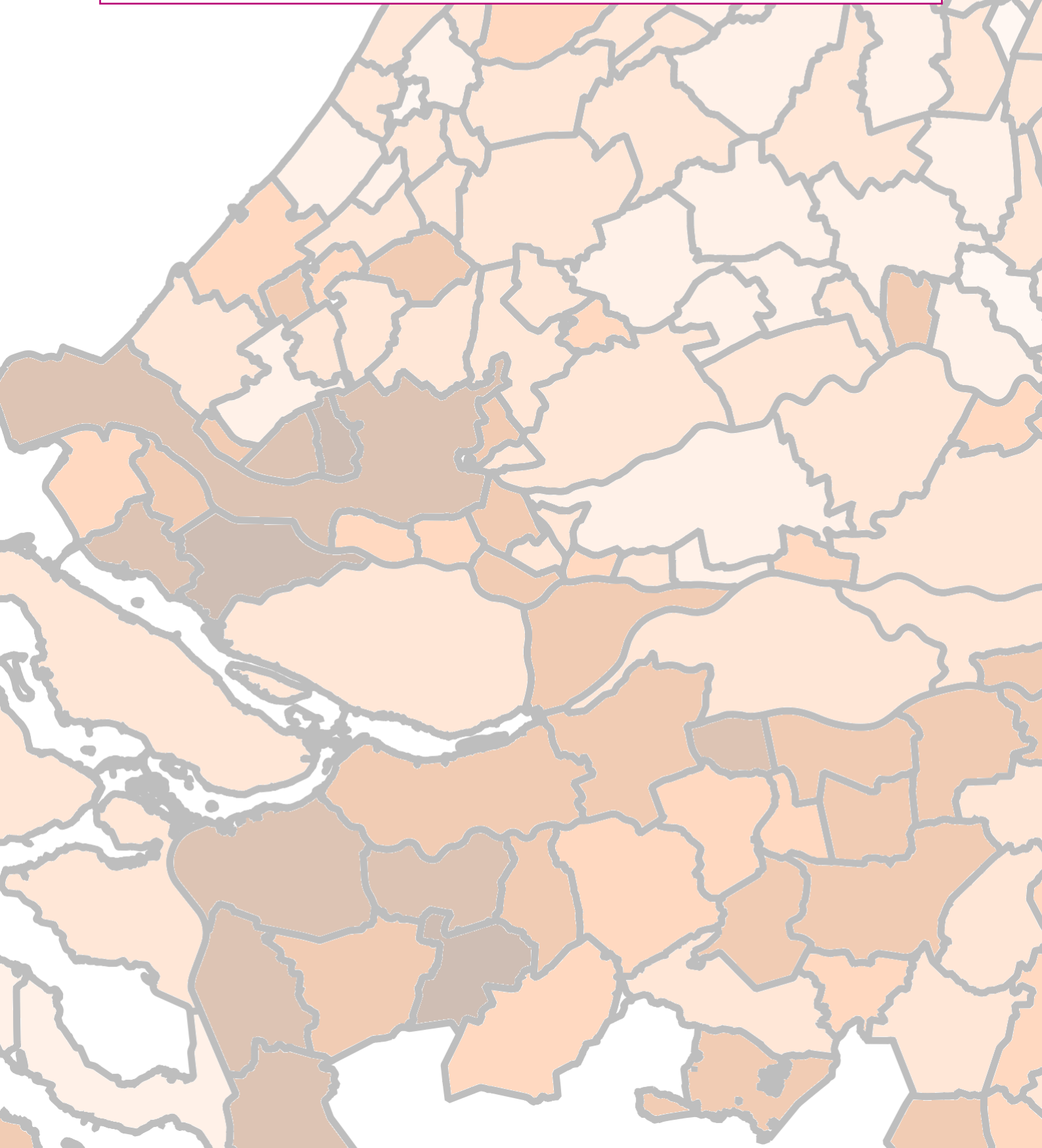
Tot slot dient bij wijken en stembureaus in het achterhoofd te worden gehouden dat kiezers tegenwoordig de mogelijkheid hebben om op een ander stembureau te stemmen dan waar men, in de eigen buurt, is opgeroepen. De uitslag bij een stembureau kan dus vertekend worden door kiezers van buiten het omringende stemdistrict. Dit speelt bijvoorbeeld bij stations, gemeentehuizen en scholen.

Als het gaat om het analyseren van kiezersgroepen blijven survey-onderzoeken dus belangrijk en waardevol. Een geografische benadering voegt vooral nuances toe aan dergelijk onderzoek, en kan nieuwe onderzoeksvragen opwerpen. Bijvoorbeeld wanneer de uitslagen op plekken afwijken van wat op basis van survey onderzoek te verwachten valt. De waarde van een ruimtelijke insteek, zoals ook in deze atlas beoogd, is vooral dat het mogelijk is om goed te kunnen identificeren op welke plekken er sprake is van 'afhaken'. Dit kan met een grote precisie, omdat analyse tot aan het niveau van het stembureau mogelijk is. Daarmee biedt een dergelijke benadering waardevolle informatie voor eenieder die meer vat wil krijgen op het 'waarom' en het vooral het 'waar' van maatschappelijke en politieke sentimenten.

Eindnoten

- 1 *De sociale staat van Nederland 2020: 'Publieke Opinie'* door Josje de Ridder, website Sociaal en Cultureel Planbureau
- 2 Staatscommissie Parlementair Stelsel, *Lage drempels, hoge dijken, Democratie en rechtsstaat in balans*, p. 79. (2018)
- 3 *Lage Drempels, Hoge dijken*, p. 138. Zie voor het onderzoek waarop men zich baseert de literatuurlijst in deze atlas.
- 4 *Lage Drempels*, p. 86.
- 5 Zie NOS/Nieuwsuur-website, 7 oktober 2021.
- 6 Coen van de Ven, 'Hoe Den Haag uit Nederland verdween. De afname van de regionale voorzieningen', *De Groene Amsterdammer*, 14 oktober 2021.
- 7 Zie voor een licht-afwijkende visie hierop de SCP-publicatie: *Dealen met de grote wereld. Globalisering in de publieke opinie en op het werk* (2020), waaruit zou blijken dat Nederlanders tamelijk positief zijn over globalisering.
- 8 *De sociale staat van Nederland 2018 (SCP)*, p. 13, zoals geciteerd in Rapport Remkes (p. 85). In *De sociale staat van Nederland 2020 (SCP)* stelt dat de levenstevredenheid in Nederland (en de verschillen tussen groepen daarin) vrijwel onveranderd is. Zie: onderdeel 'Kwaliteit van Leven' door Jeroen Boelhout en Frieke Vonk.
- 9 *Lage Drempels*, p. 138. Mede gebaseerd op: J. den Ridder, e.a., *Meer democratie, minder politiek*, p. 5
- 10 Hans-Magnus Enzensberger, *Aussichten auf den Bürgerkrieg* (1993)
- 11 Zie: Joop van Holsteyn, Henk van der Kolk, Jean Tillie, Kees Aarts, *Rumoer: Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012* (2016)
- 12 Andrés Rodríguez-Pose, 'The revenge of the places that don't matter', VOX, CEPR Policy Portal, 06-2-2018
- 13 Zie: Caspar van den Berg en Bram van Vulpen, 'De kloof tussen bruisgebieden en krimpregio's', *Trouw* 26-1-2019
- 14 Floor Milikowski, *Een klein land met verre uithoeken. Ongelijke kansen in veranderend Nederland* (2020)
- 15 Annemarie Kok en Caspar van den Berg, 'Politici zwommen de 'Fortuynfuik' in en maakten zo het onbehagen onbedoeld erger', *NRC Handelsblad*, 22-9-2021
- 16 Christopher Lasch. *The Revolt of Elites and the Betrayal of Democracy* (1996). Michael Sandel, *De Tirannie van verdienste* (2020). René Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt*' (2009)
- 17 Zie hiervoor uitgebreider: Claartje Brons, *Political discontent in the Netherlands in the first decade of the 21st century. A call for political virtue and moral leadership*, (2014)
- 18 Voor meer informatie: zie de contactgegevens van het PON & Telos voorin deze publicatie
- 19 Josse de Voogd, *Zicht op verschil*, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Telos (2017)
- 20 Josse de Voogd, *Brabants Mozaïek, politieke scheidslijnen op de kaart*. BrabantKennis (2016) <https://www.brabantkennis.nl/publicatie/mind-the-gap-1-essay-politieke-scheidslijnen>
- 21 Josse de Voogd, 'In het politieke landschap heeft de BibleBelt een duurzaam zusje gekregen: de Greenbelt.' *De Correspondent*, 13-6-2019 <https://decorrespondent.nl/9617/in-het-politieke-landschap-heeft-de-biblebelt-een-duurzaam-zusje-gekregen-de-greenbelt/1609242845848-cfed2ef7>
- 22 Josse de Voogd, *Bakfietsen en Rolluiken*, Bureau de Helling (2011)

2. Verschillen in beeld: *de sociale en economische kaart van Nederland*

'Afgehaakt' Nederland in politieke zin - het Nederland van 'buitenstaanders' en 'gevestigden' - zullen we primair schetsen aan de hand van verkiezingsuitslagen. Maar daarnaast en onderliggend spelen sociale, economische en culturele verschillen tussen gebieden een rol. Daarvan wordt er hier een aantal in beeld gebracht.¹

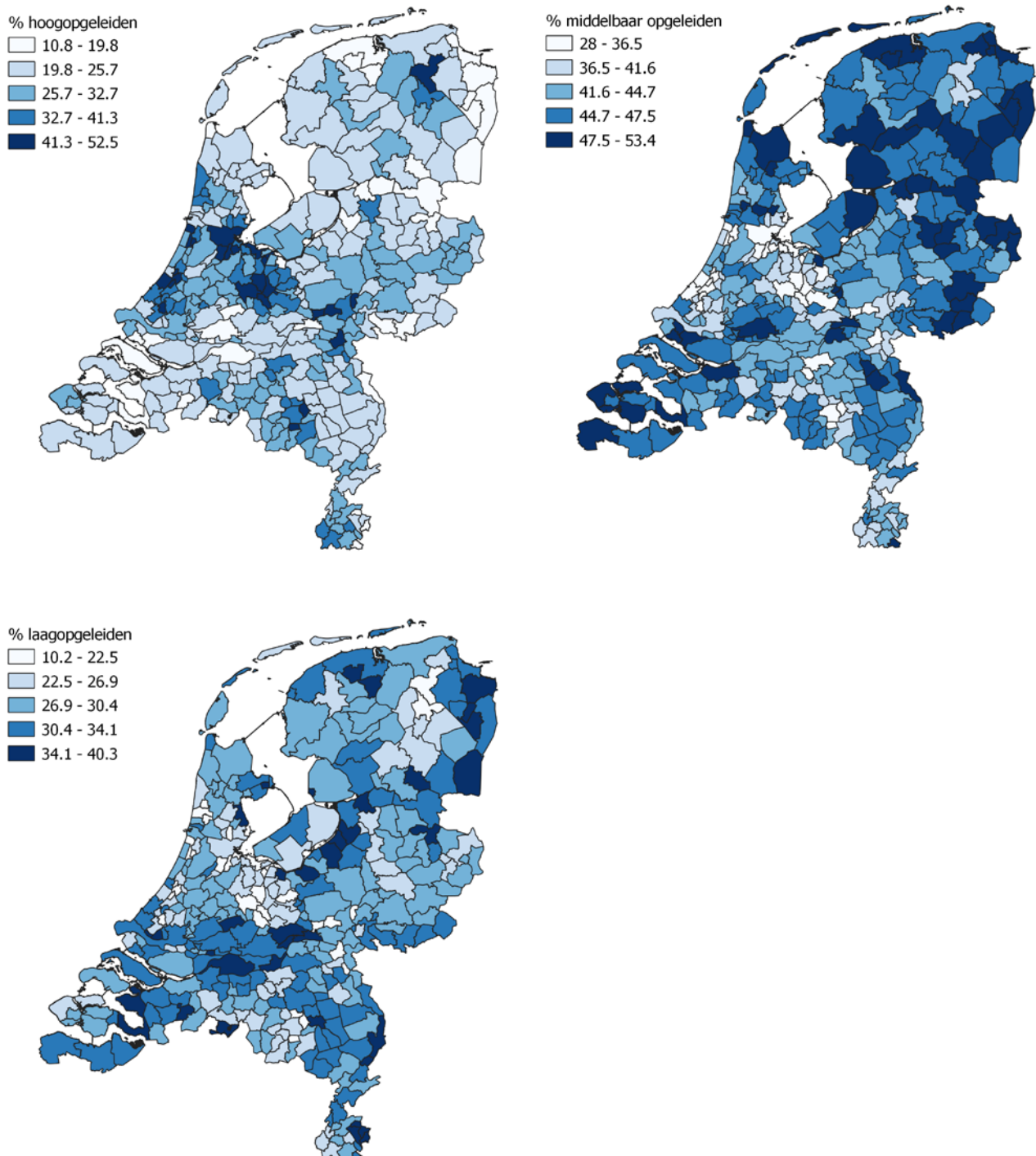
Zoals in het inleidende hoofdstuk omschreven is opleidingsniveau een belangrijke scheidslijn in de samenleving. Op de kaarten (figuur 1) is per gemeente te zien hoe de verhoudingen liggen tussen hoogopgeleiden (hbo, wo), middelbaar opgeleiden (mbo 2, 3 & 4, havo/vwo bovenbouw) en laagopgeleiden (basisonderwijs, praktijkonderwijs, mbo 1, vmbo, havo/vwo onderbouw).²

Hoogopgeleiden zijn sterk vertegenwoordigd in een aantal studentensteden en omringende randgemeenten. Opvallende aaneengesloten concentraties zijn te vinden in de Noordvleugel van de Randstad. Dan gaat het om het gebied van Amsterdam en Utrecht, het Gooi, de Utrechtse Heuvelrug, de randgemeenten van Haarlem, met uitlopers langs de Hollandse kuststrook en in Gelderland. Daarnaast zijn er concentraties in Noord-Brabant en in de stad Groningen en omgeving. Er is hier geen duidelijke tegenstelling tussen de Randstad en overig Nederland. Los van Leiden en Delft springen de steden in Zuid-Holland er minder 'hoogopgeleid' uit dan in de Noordvleugel-gemeenten in Noord-Holland en Utrecht, terwijl er buiten de Randstad ook duidelijke concentraties van hogeropgeleiden zichtbaar zijn.

De verspreiding van middelbaar opgeleiden laat in grote lijnen een spiegelbeeldig patroon zien, waarbij het aandeel in de as van grofweg Haarlem naar Nijmegen met een uitloper langs de Hollandse kust - relatief laag is. Middelbaar opgeleiden zijn relatief sterk vertegenwoordigd in plattelandsgemeenten in het noorden, oosten, en zuiden en in de Randstad in suburbane gemeenten als Purmerend en Spijkenisse.

Laagopgeleiden zijn opvallend sterk vertegenwoordigd in de *Bible-Belt*, een strook met orthodox-protestantse gemeenten die vanuit het zuidwesten van Nederland in noordoostelijke richting loopt: van Zeeland over de Veluwe naar Noordoost-Nederland. Buiten deze zone valt een aantal plattelandsgebieden op, zoals het noordoosten van Friesland en het oosten van Groningen. Laagopgeleiden treffen we ook in industriegemeenten als Vlaardingen, Almelo, Helmond, de Limburgse Mijnstreek-gemeenten en vissersplaatsen als Volendam. Wat de Randstad betreft valt het grotere aandeel lageropgeleiden in de Zuidvleugel ten opzichte van de Noordvleugel op.

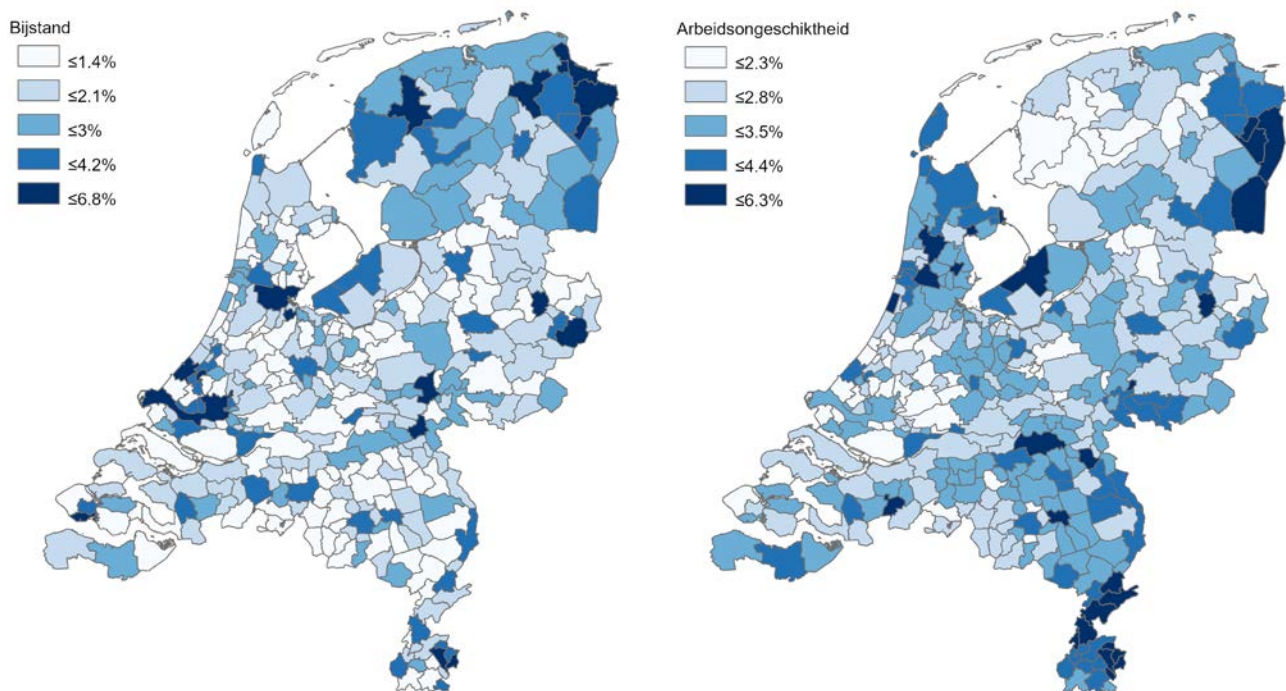
Figuur 1: *Percentage hoogopgeleiden, middelbaar opgeleiden en laagopgeleiden, 2019.*
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: CBS, bewerking het PON & Telos

De spreiding van hogeropgeleiden in het land vindt mede haar oorsprong in de ruimtelijke concentratie van kennisinstellingen en de selectieve migratie die hiervan het gevolg is. Uit het hele land trekken jongeren naar specifieke steden om er te studeren, waarna velen daar of in een naburige gemeente gaan wonen. Over de levensloop vindt een concentratie plaats in vooral het midden van het land en rond de stad Groningen.³ In andere regio's leidt dit proces juist tot een *braindrain*, oftewel

het wegtrekken van de hogeropgeleiden. Dit proces blijkt niet alleen tot een ruimtelijke uitsortering van mensen met verschillende opleidingsniveaus zelf te leiden, maar indirect ook tot een ruimtelijke polarisatie wanneer het gaat om maatschappelijke waarden en politieke voorkeuren en verschillen in vertrouwen en kansen die hiermee samenhangen.

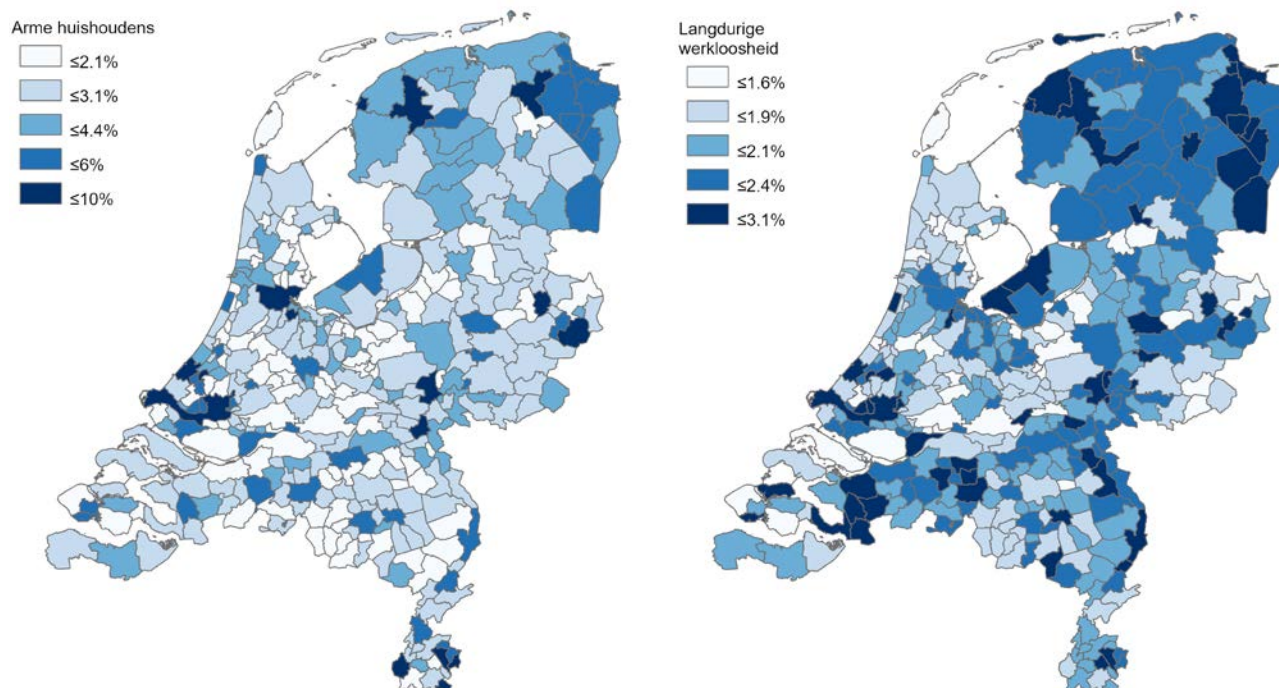
Figuur 2: *Aandeel bijstand en aandeel arbeidsongeschiktheid, 2018.*
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: CBS

Naast opleidingsniveau zijn werk en inkomen relevante factoren voor de positie van mensen en regio's. In figuur 2 is de spreiding van mensen met een bijstands- en arbeidsongeschiktheidsuitkering weergegeven. Arbeidsongeschiktheid komt relatief vaak voor in het oosten, zuiden en noordwesten van het land. Vooral industriegemeenten in deze regio's hebben hier mee te maken. De Limburgse Mijnstreek springt er uit.

Bijstandsuitkeringen kennen een wat stedelijker patroon dan arbeidsongeschiktheid, al springen ook hier Limburg en het oosten van Groningen en Drenthe eruit. De leeftijd van de bevolking en de aard van de werkgelegenheid zullen een rol spelen bij de verschillen tussen arbeidsongeschiktheid en bijstand. Zo was er in de Limburgse mijnen sprake van ongezond werk, gevolgd door een abrupte mijnsluiting, waarna veel werknemers in de WAO terechtkwamen, soms als verkapte werkloosheidsuitkering, maar vaak ook door uitputting en ontworteling.

Figuur 3: Aandeel arme huishoudens, 2017 en langdurige werkloosheid, 2018.
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: CBS, UWV, SV Atlas

In figuur 3a zijn arme huishoudens weergegeven.⁴ Arme huishoudens zijn oververtegenwoordigd in de meeste stedelijke gemeenten. Daarnaast valt vooral het noorden van het land op, waar veel plattelandsgemeenten zijn met relatief veel arme huishoudens. Gemeenten die er qua armoede op de kaart uitspringen zijn: Rotterdam, Den Haag, Amsterdam, Arnhem, Nijmegen, Almelo, Enschede, Groningen, Maastricht, Heerlen, Kerkrade en Vaals. Opvallend is dat een deel van de gemeenten met veel arme huishoudens ook gemeenten zijn met veel hogeropgeleiden. Dat kan in principe om heel verschillende huishoudens gaan; de steden zijn immers gepolariseerd qua bevolkingssamenstelling. Enerzijds is er sprake van een trek naar de stad van hogeropgeleiden uit de rest van het land en vanuit de hele wereld. Anderzijds kennen de steden juist veel sociale huurwoningen waar minder kansrijke migranten vooral neerstrijken, van de gastarbeiders in het verleden tot de Oost-Europeanen in Rotterdam-Zuid en Den-Haag-Zuidwest van vandaag.

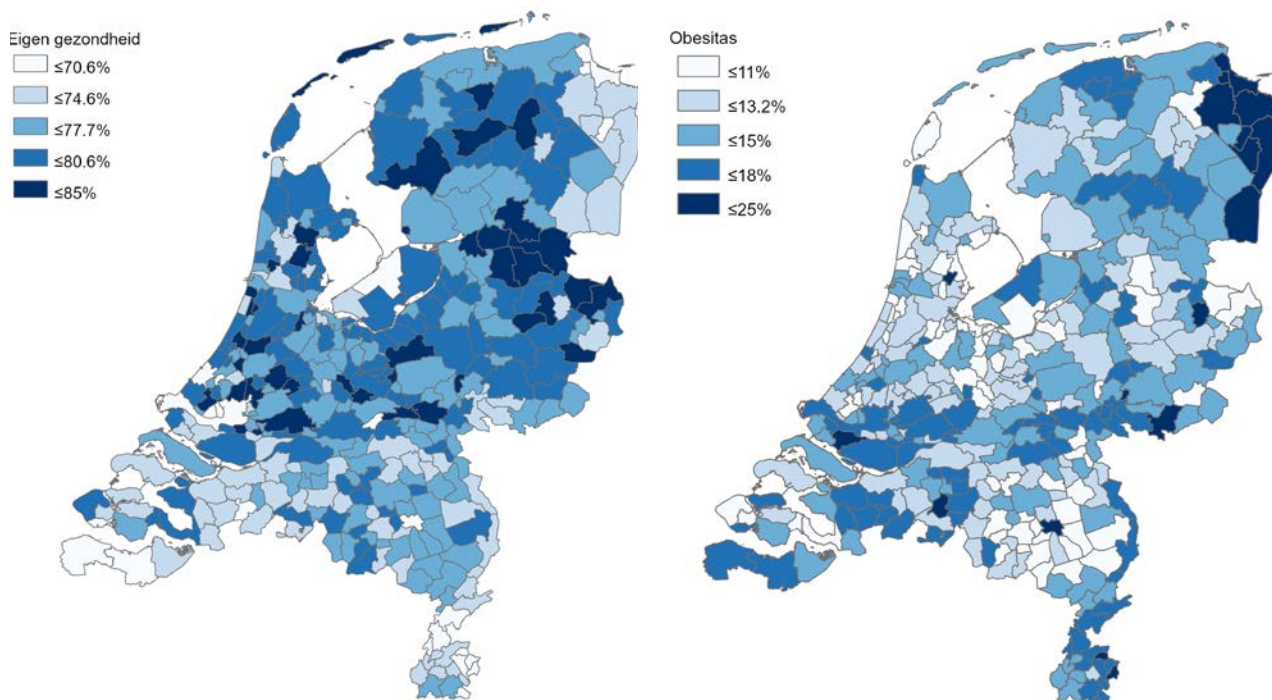
Tegelijk is het ook waarschijnlijk dat een deel van de arme huishoudens jonge studenten betreft die nu nog geen hoog inkomen hebben, maar over het algemeen wel een kansrijke uitgangspositie voor de toekomst. Er wonen in de steden veel starters, studenten en migranten, die mogelijk nog aan het begin van de inkomensladder staan. Opvallend: er zijn weinig arme huishoudens in de *Bible-Belt*, ondanks het gemiddeld lage opleidingsniveau.

In figuur 3 is de langdurige werkloosheid aangegeven.⁵ Ook hier vallen steden en meer perifeer gelegen plattelandsgebieden, vooral in het noorden, op. Maar ook veel middelgrote plaatsen in het oosten en zuiden, bijvoorbeeld in West-Brabant, kennen relatief veel langdurige werkloosheid. Weinig langdurige werkloosheid is er in de *Bible-Belt*. Opvallend in het geval van langdurige werkloosheid, maar ook bij andere factoren, is de scherpe tegenstelling in Zuid-Holland tussen stedelijke gemeenten met veel achterstanden tegenover een platteland met weinig achterstanden, zoals het Westland, het Groene Hart en de Hoekse Waard. In het zuiden, oosten en noorden zijn die overgangen vaak wat vloeiender, en zijn er ook achterstanden te vinden in omliggende middelgrote en kleine plaatsen. Een van de factoren die hierbij een rol lijkt te spelen is de historische verspreiding van de industrie.

In Brabant heeft bijvoorbeeld een specifieke industriepolitiek bestaan: bedrijvigheid werd vooral in kleinere plaatsen gestimuleerd, om zo arbeiders in die plaatsen te laten blijven wonen waardoor de katholieke sociale en morele orde overeind zou blijven.⁶

Zowel stedelijke gemeenten als meer perifeer platteland springen er dus uit als het gaat om achterstanden met betrekking tot inkomen en werk. Tegelijk is het belangrijk om niet alleen op deze uitersten te focussen. Ook tussen middelgrote plaatsen zijn aanzienlijke verschillen, die relevant zijn omdat het grootste deel van de Nederlanders in zulke middelgrote plaatsen woont en niet in de uitersten.⁷ Deze verschillen komen bijvoorbeeld naar voren bij een vergelijking tussen industriële gemeenten rondom het Noordzeekanaal met meer welvarende gemeenten ten zuiden van Amsterdam. Of tussen Brabantse industrieplaatsen en welvarende forensendorpen rond Eindhoven en Tilburg. Of tussen traditionele groeikerngemeenten als Purmerend, Nieuwegein en Zoetermeer en andere snelgroeiende gemeenten als Nijkerk, Houten en Lansingerland.

Figuur 4. *Eigen beoordeelde gezondheid en obesitas, 2016.*
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: CBS, Gezondheidsmonitor

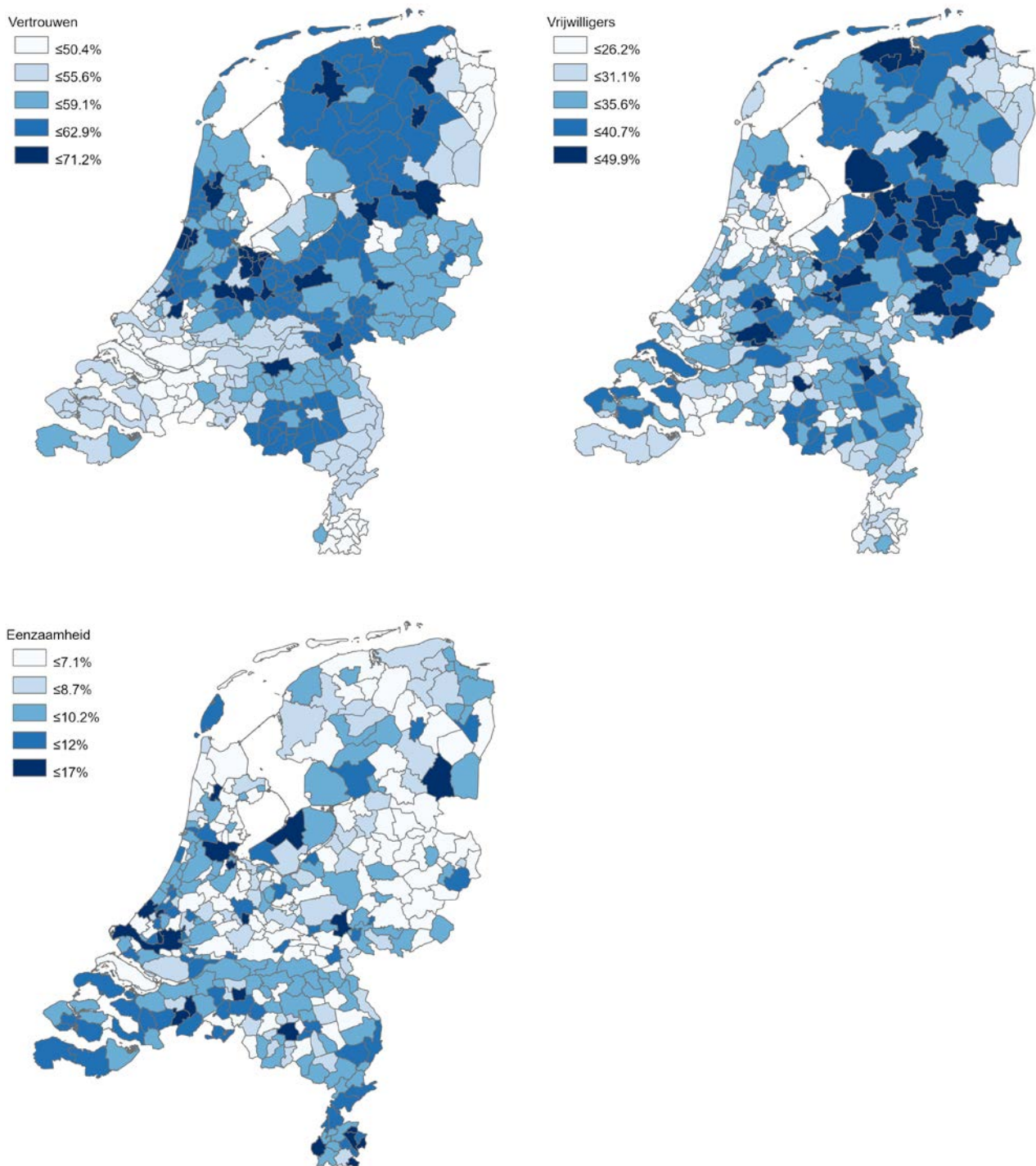

Een belangrijke factor voor het welbevinden van mensen is de gezondheid. In figuur 4 is aangegeven welk aandeel van de mensen aangeeft de eigen gezondheid als goed te beoordelen. Over het algemeen wordt in het midden en noordoosten van het land de gezondheid vaker als goed beoordeeld. Het oosten van Groningen en Drenthe vormt daarop een uitzondering: daar beoordelen relatief weinig mensen hun gezondheid als goed. Over het algemeen beoordelen mensen in het zuiden van Nederland hun gezondheid minder vaak als goed. Daarnaast scoren steden over het algemeen ook wat negatiever dan hun ommeland. Gemeenten die onderaan bungelen zijn: Delfzijl, Appingedam, Pekela, Lelystad, Den Haag, Schiedam, Vlaardingen, Rotterdam, Vlissingen, Sluis, Terneuzen, Helmond, Echt-Susteren, Sittard-Geleen, Stein, Vaals en de Parkstad-gemeenten Heerlen, Brunssum, Landgraaf en Kerkrade. Het platteland van Overijssel kent veel aaneengesloten gemeenten met een positieve score. Relatief goede gezondheidsscores zijn er in een band die grofweg vanuit Holland buiten de steden door het midden van het land richting het noordoosten loopt.

Regionale verschillen in ervaren gezondheid laten zich voor een deel verklaren door de samenstelling van de bevolking op die plekken. Leeftijd, migratieachtergrond, inkomen, opleiding en het hebben van een beperking hebben invloed op de gemiddeld beoordeelde gezondheid. Het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft daarom een correctie uitgevoerd op deze kenmerken en een kaart gepubliceerd waarbij is gecorrigeerd voor deze bevolkingskenmerken.⁸ Na correctie valt op dat de gezondheid in het zuiden van het land relatief slecht wordt beoordeeld in relatie tot de demografische kenmerken. Dit gaat op voor Brabant, Limburg, de steden in de Zuidvleugel van de Randstad en de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden. Ook voor de regio Amsterdam, Amersfoort en Utrecht geldt dat de beoordeelde gezondheid eigenlijk relatief laag ligt in relatie tot wat verwacht zou mogen worden op basis van de demografische kenmerken van deze regio. Opvallend is dat de relatief slecht beoordeelde gezondheid in het oosten van Groningen en Drenthe na correctie juist vrijwel wegvalt. Met inachtneming van onder meer het lage opleidingsniveau en de mate van vergrijzing daar, wordt de gezondheid hier dus als relatief goed beoordeeld. Er blijken dus onderliggende regionale verschillen te zijn die niet geheel verklaarbaar zijn uit de samenstelling van de bevolking.

Naast de eigen subjectieve beoordeling van gezondheid zijn er ook objectieve factoren die een indruk geven van de gezondheidssituatie in een regio. In figuur 4 is aangegeven in welke gemeenten veel mensen kampen met ernstig overgewicht. Hiervan is relatief vaak sprake in oostelijk Groningen en Drenthe, in de zuidelijke Achterhoek, het Rivierengebied, de Zuidvleugel van de Randstad, West-Brabant en de oostrand van Limburg.

Figuur 5: *Vertrouwen in andere mensen, 2013-2016, vrijwilligers, 2016, en eenzaamheid, 2016.*
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Sociale samenhang en welzijn, CBS microdata.
Gezondheidsmonitor volwassenen (en ouderen), GGD, CBS en RIVM

Tot slot laten de kaarten in figuur 5 zien welk aandeel van de respondenten aangeeft over het algemeen vertrouwen te hebben in andere mensen, het percentage dat vrijwilligerswerk doet, en het percentage personen met een hoge emotionele/sociale eenzaamheidsscore. (Voor kleinere gemeenten zijn geen data beschikbaar m.b.t. vertrouwen; hier is uitgegaan van COROP regio's).

Opvallend is de aaneengesloten strook vanuit het midden van het land richting het noordoosten waarin veel mensen aangeven vertrouwen te hebben in de medemens. Minder onderling vertrouwen is er in grote aaneengesloten gebieden in de zuidwestelijke delta en West-Brabant, in het oosten van Groningen en Drenthe, in de industriesteden Almelo en Enschede, in Zuid-Limburg en in de groeikernen Purmerend, Almere en Lelystad.

Waar het gaat om mensen die vrijwilligerswerk doen, springt het oosten van het land eruit en in mindere mate het midden en noorden. Ook in een aantal kleinere gemeenten in oostelijk Brabant zijn relatief veel vrijwilligers, evenals op de protestantse Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden. Weinig vrijwilligers zijn er in de meeste steden en in Zuid-Limburg en West-Brabant.

Eenzaamheid komt relatief vaak voor in steden en in gemeenten in het zuiden. Vooral in delen van Salland, Twente en de Achterhoek komt eenzaamheid relatief weinig voor. In grote lijnen is de eenzaamheidskaart het spiegelbeeld van de vrijwilligerskaart. Zien we hier de sociaal-psychologische effecten van het vaak genoemde 'noaberschap' in deze regio's?

Eindnoten

- 1 De kaarten en achterliggende data zijn verzorgd door het PON & Telos
- 2 We houden hier vast aan de gebruikelijke termen hoog-, midden en laagopgeleid, maar zien ook het probleem dat dit een zekere hiërarchie veronderstelt. Vooralsnog is er nog geen consensus over alternatieve manieren van benoemen, al wordt er wel in toenemende mate gesproken over praktisch- en theoretisch opgeleid.
- 3 Jan Latten, Niels Kooiman & Marco Bontje, 'Toenemende ruimtelijke verschillen in opleiding', in *Demos*, Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, jaargang 33 (2017) <https://nidi.nl/wp-content/uploads/2019/11/demos-33-06.pdf>
- 4 Dat wil zeggen het percentage huishoudens met een inkomen onder 105% van het minimum ten opzichte van het totaal aantal huishoudens gedurende vier jaar of langer.
- 5 Gedefinieerd als het percentage van de potentiële beroepsbevolking dat langer dan een jaar een WW-uitkering heeft ontvangen, of dat de maximale WW duur (38 maanden) heeft behaald in het afgelopen jaar.
- 6 Joks Janssen, Religiously inspired urbanism: Catholicism and the planning of the southern Dutch provincial cities Eindhoven and Roermond, c. 1900 to 1960. *Urban History*, 1(1): 1-23. (2015)
- 7 Josse de Voogd, 'In Heemskerk en Etten-Leur wonnen politici de verkiezingen. Alleen komen ze er te weinig.' *De Correspondent*. 3-2-2017. <https://decorrespondent.nl/6141/in-heemskerk-en-etten-leur-winnen-politici-de-verkiezingen-alleen-komen-ze-er-te-weinig/1027592837304-1e7e5a5d>
- 8 CBS, 'Gezondheidsverschillen per gemeente deels verklaarbaar', www.cbs.nl, 4-9-2018. <https://www.raadrvs.nl/documenten/publicaties/2020/10/3/gezondheidsverschillen-voorbij>

3. Politieke participatie op de kaart: *variaties in betrokkenheid*

Een belangrijke indicator als het gaat om (politiek) ‘aangehaakt’ of ‘afgehaakt’ zijn is het al dan niet deelnemen aan verkiezingen. We brengen hier de geografische weerslag van de opkomst in kaart voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 2017, de verkiezingen voor Provinciale Staten van 2019 en het referendum over het associatieverdrag met Oekraïne in 2016. (De uitslagen van de meest recente Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021 worden in een apart hoofdstuk hierna behandeld).

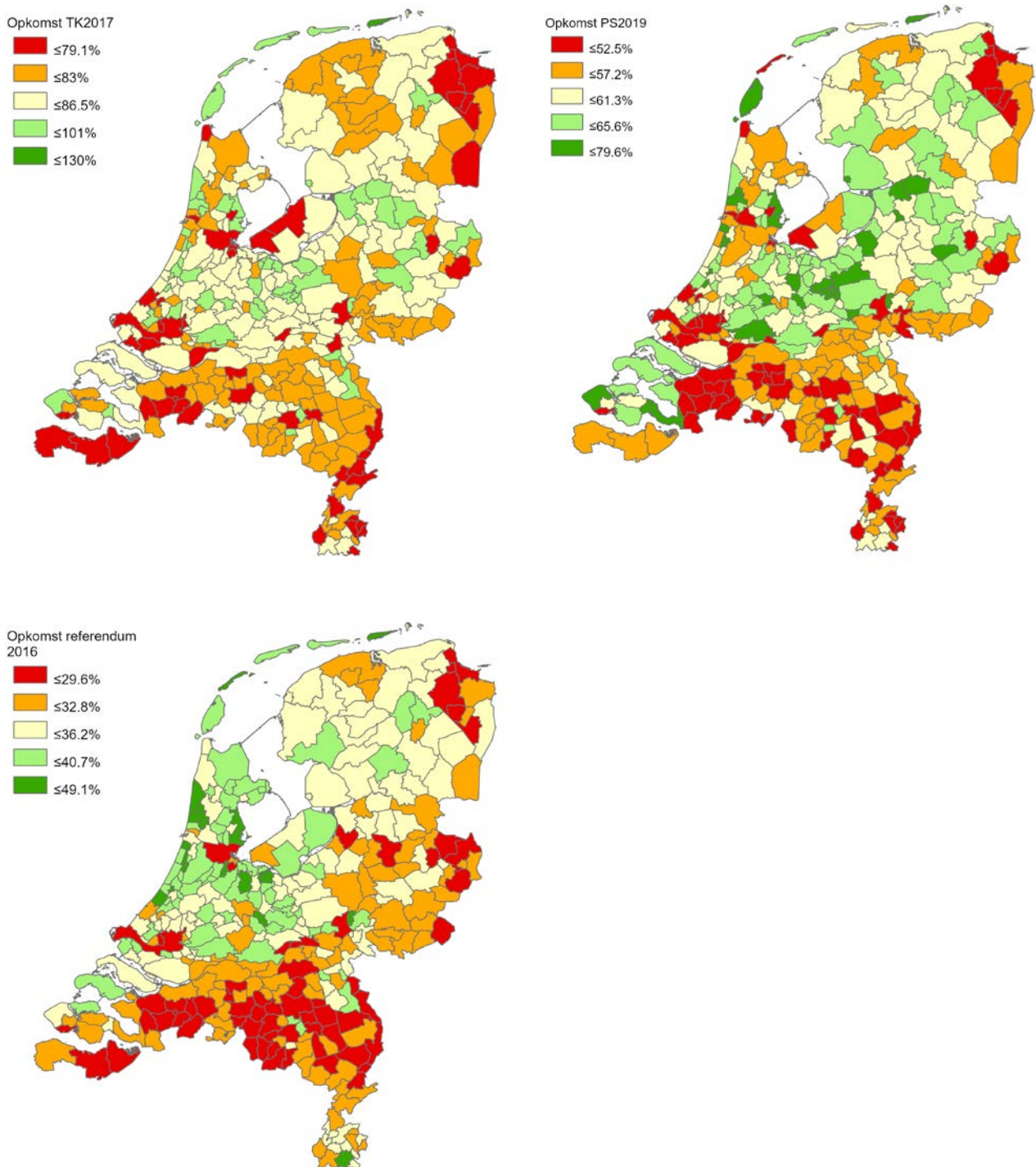
Voor uitslagendata is gebruik gemaakt van de website van de Kiesraad¹ en de uitslagen zijn herberekend op basis van de gemeentelijke herindelingen tot en met 2020. Het verkiezingsjaar 2017 is gekozen omdat Tweede Kamerverkiezingen politiek gezien de belangrijkste verkiezingen zijn, met de hoogste opkomst, en het de laatste Kamerverkiezing was bij de aanvang van het schrijven van deze publicatie. De Statenverkiezingen van 2019 werden gekozen vanwege het belang van een tweede orde verkiezing: dan wordt er minder strategisch en meer regionaal gestemd. En het Oekraïne-referendum werd geselecteerd vanwege het potentieel afwijkende stemgedrag. De uitslagen van referenda laten zien hoe kiezers kiezen als hen een inhoudelijke vraag wordt voorgelegd in plaats van een partijkeuze, waardoor ze niet gebonden zijn aan partijtrouw en aan eventuele partijstandpunten. Uit het Nationaal Referendum Onderzoek na het referendum bleek inderdaad dat inhoudelijke afwegingen de hoofdrol hebben gespeeld.²

De kaarten in figuur 6 geven de opkomst weer bij respectievelijk de Kamerverkiezingen van 2017, de Statenverkiezingen van 2019 en het referendum van 2016. De opkomst voor heel Nederland bij de Kamerverkiezingen was 81,57 procent; bij de Statenverkiezingen 56,16 procent en bij het referendum 32,28 procent. Te zien is dat de opkomst in het zuiden van Nederland over het algemeen lager is. Dit geldt voor Noord-Brabant en Limburg en het overwegend katholieke Zeeuws-Vlaanderen en Zuidoost-Gelderland. In het noordoosten van het land vallen de lage opkomsten op in Oost-Groningen en in oostelijk Drenthe, waar het patroon een landschappelijke grens volgt tussen zandgronden en (afgegraven) hoogveengronden; gebieden die een verschillende historische ontwikkeling hebben gekend en daarmee heden ten dage verschillende politieke sentimenten. Ook in de stedelijke gemeenten van de Zuidvleugel van de Randstad ligt de opkomst opvallend laag. Lage opkomsten zijn er verder in groeikerngemeenten als Purmerend, Almere en Spijkenisse. Ook vallen weer de industriële gemeenten op: Vlissingen, Helmond, Almelo, Tiel, Rijnmond en IJmond kenmerken zich door relatief lage verkiezingsopkomsten.

Gemeenten met hoge opkomsten zijn opvallend vaak te vinden in een strook die diagonaal van zuidwest naar noordoost Nederland loopt: vanuit Zeeland via het Groene Hart, Utrecht, de Veluwe en Overijssel naar delen van Friesland, Groningen en Drenthe. Het zijn relatief vaak gemeenten die van oudsher protestants waren. Hoge opkomsten zijn verder aan te treffen in welvarende, suburbane gemeenten rond steden, zoals De Bilt, Bloemendaal en Voorschoten. Over het algemeen ligt de opkomst laag in (groot)stedelijke gemeenten, maar dat geldt niet voor alle grotere steden. Leiden, Utrecht, Amersfoort, Zwolle en Groningen, steden gelegen in de zojuist genoemde diagonaal, vallen bijvoorbeeld op door wat hogere opkomsten. Deze zijn nog steeds lager dan hun omgeving, maar hoger in vergelijking met andere steden.

De patronen bij de landelijke en provinciale verkiezingen komen overeen. Bij het atypische Oekraïne-referendum ontvouwde zich echter net een wat ander patroon dan bij reguliere verkiezingen. Het westen van het land, minus de grootste steden, springt er nu meer uit wat betreft hoge opkomst, terwijl de opkomst in het oosten juist laag ligt in vergelijking met de twee verkiezingen.

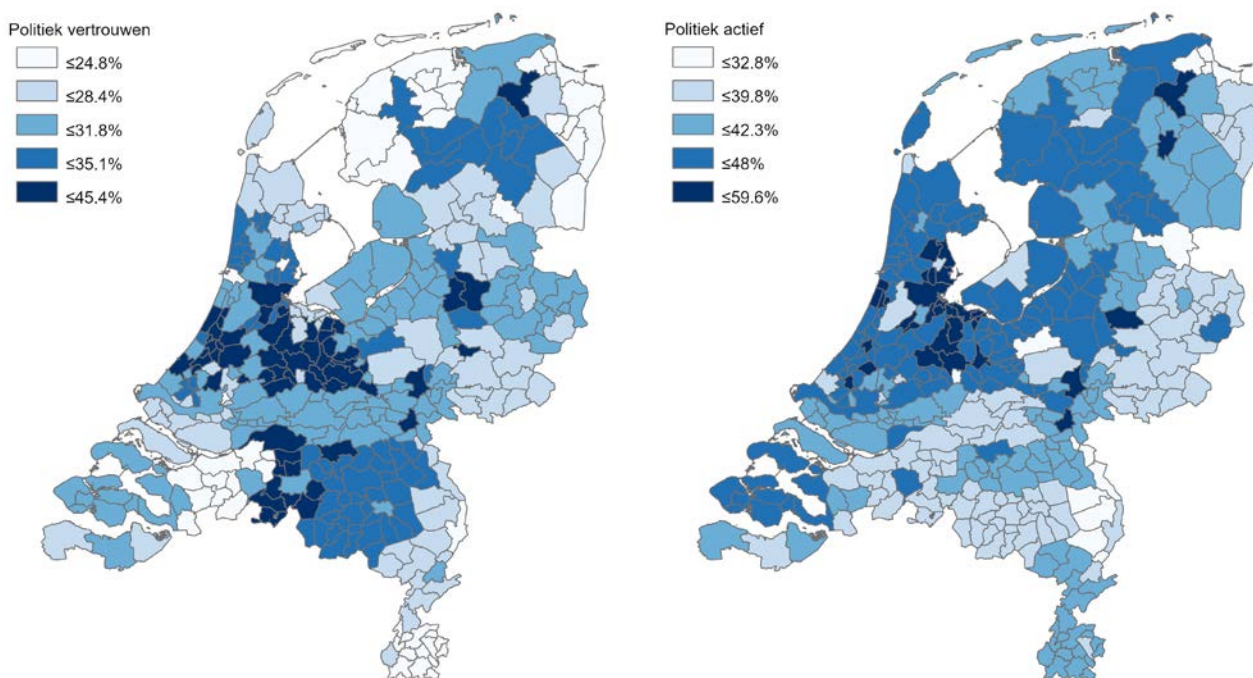
Figuur 6: Opkomst Tweede Kamerverkiezingen 2017, Provinciale Statenverkiezingen 2019 en referendum 2016. Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Kiesraad, bewerking Josse de Voogd

Naast opkomst zijn ook politiek vertrouwen en politieke activiteit relevant. De ruimtelijke weerslag van deze factoren is weergegeven in figuur 7. (Voor de kleinere gemeenten zijn geen data bekend, hier zijn de data van de COROP gebieden weergegeven). Het politiek vertrouwen (vertrouwen in de Tweede Kamer) blijkt hoog te zijn in Amsterdam en in de provincie Utrecht. Ook in het noordelijk deel van Zuid-Holland, het noorden van Drenthe en de stad Groningen, het zuidoosten van Friesland,

de IJsselvallei, Arnhem en Nijmegen en het midden en oosten van Brabant is er sprake van relatief veel politiek vertrouwen. Weinig politiek vertrouwen blijkt er te zijn in Limburg, West-Brabant, het oosten van Groningen en Drenthe en in het noorden en zuidwesten van Friesland. Als het gaat om politieke activiteit (het aandeel personen van 18 jaar of ouder dat in de afgelopen vijf jaar aan politieke acties heeft deelgenomen) vallen de aaneengesloten hoge scores op in en rond Amsterdam en Utrecht. Relatief weinig politieke activiteit is er in het oosten en vooral het zuiden, met uitzondering van Arnhem, Nijmegen, Den Bosch, Breda en protestants Zeeland.

Figuur 7: *Politiek vertrouwen en politieke activiteit, 2013-2016. Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Sociale samenhang en welzijn, CBS microdata*

Bij de kaarten met de opkomsten bij de twee verkiezingen zijn interessante parallellen te zien met een aantal factoren zoals die getoond werden in het voorgaande hoofdstuk. De opkomsten zijn over het algemeen hoog in regio's die er ook uitspringen als het gaat om een goede gezondheid, veel vrijwilligerswerk en weinig eenzaamheid. Het patroon van het referendum wijkt hier vanaf en toont eerder een centrum-periferietegenstelling tussen het westen en de rest van Nederland waarbij er een overlap zichtbaar is tussen een hogere opkomst en meer politieke activiteit.

Om beter zicht te krijgen op dergelijke ruimtelijke samenhangen, heeft het PON & Telos correlaties berekend tussen enerzijds opkomsten en verkiezingsuitslagen en anderzijds een aantal factoren op sociaal en economisch vlak, waarvan er een aantal in het vorige hoofdstuk zijn getoond. De uitkomsten van deze berekeningen zijn te vinden in de tabellen in de bijlage en de gebruikte onderliggende bronnen worden vermeld in de bijbehorende *factsheets*.

Bij de twee onderzochte verkiezingsuitslagen (zie tabel 1) valt vooral de samenhang op tussen een lagere opkomst en een minder goed ervaren gezondheid, meer eenzaamheid, minder vrijwilligers, meer arme huishoudens, meer bijstand, meer werkloosheid en meer arbeidsongeschiktheid. Ook is er een samenhang tussen lagere opkomst en minder vertrouwen in de medemens, een slechtere vermogenspositie³, meer obesitas, meer chronisch zieken en meer medicijngebruik. In grote lijnen komen de correlaties bij de Kamerverkiezingen en Statenverkiezingen overeen, terwijl deze bij het

referendum, zoals te verwachten valt op basis van het kaartbeeld, wat afwijkt. De correlaties tussen een lage opkomst en achterstanden zijn wat zwakker en er is zoals verwacht een samenhang tussen een lage opkomst en minder politieke activiteit.

De 'burgerschapszone'

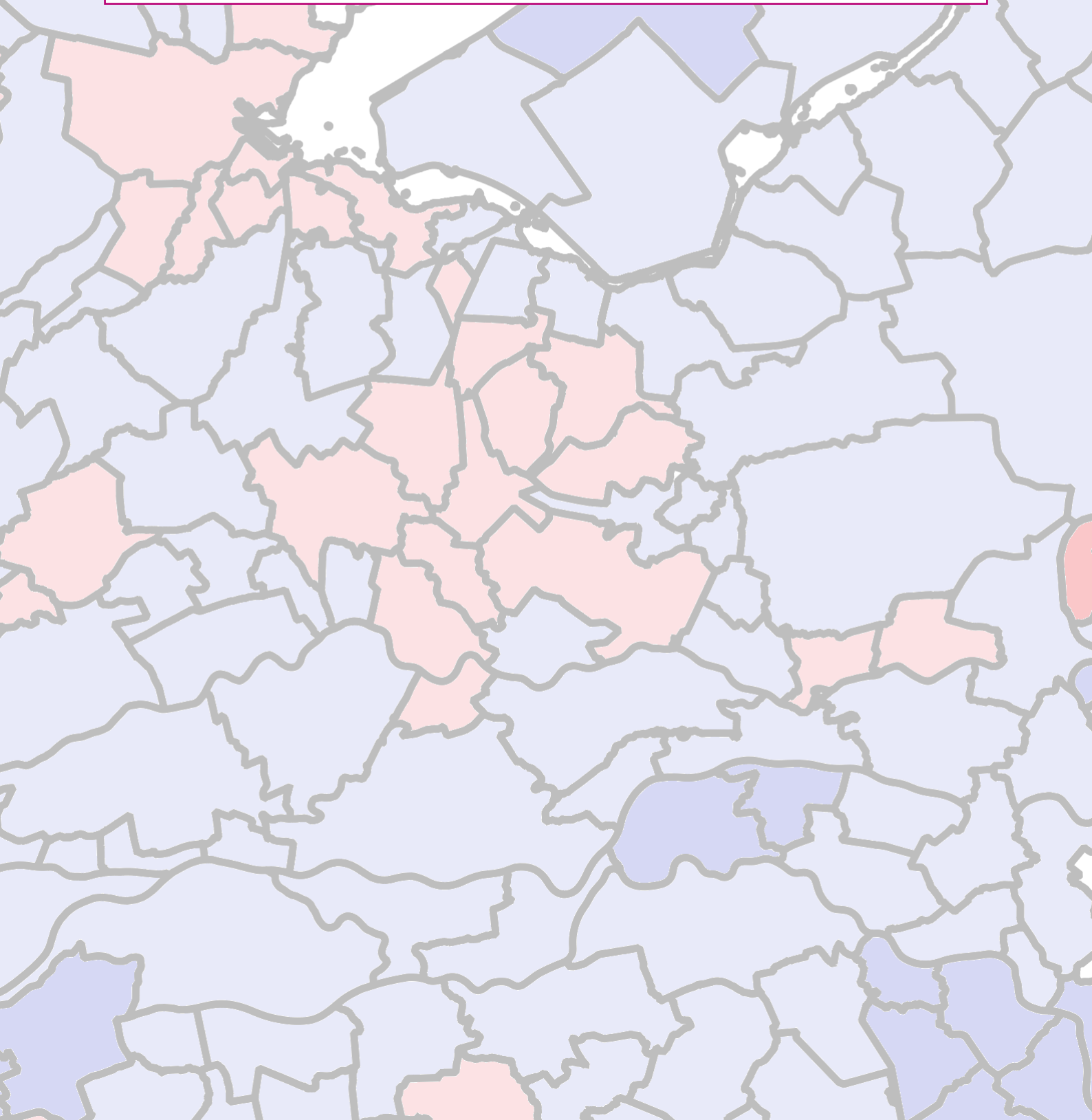
Wanneer we kijken naar de verschillende kaarten uit dit en het voorgaande hoofdstuk, dan valt regelmatig op hoe een strook - die begint in Zeeland, zich daarna verbreedt door het midden van het land en dan doorloopt naar het oosten en noorden -, relatief vaak positieve scores laat zien als het gaat om opkomst, gezondheid, vrijwilligerswerk en vertrouwen. Interessant is dat een dergelijke zuidwest-noordoost diagonaal ook al eens oplichtte in een onderzoek naar ruimtelijke verschillen in de bereidheid tot bloeddonthaties en steun aan collectes en goede doelen.⁴ Tegenover de positieve scores in deze diagonaal steekt de situatie in het zuiden doorgaans juist wat minder positief af. Deze patronen tonen op het oog geen verband met de verschillende opleidingsniveaus. Daarnaast liet het CBS met betrekking tot de door mensen zelf beoordeelde gezondheid al zien dat ook na correctie op de bevolkingssamenstelling verschillen blijven bestaan naar regio, waarbij het noordoosten positief afsteekt en het zuiden negatief.

Er zijn dus gebieden, vooral in het oosten en noorden van Nederland, met relatief veel laag-opleiden en lage inkomens, waar - tegen het algemeen-Nederlandse beeld in - sprake is van een grote mate van sociale samenhang en vertrouwen en een sterke mate van, wat je zou kunnen noemen, politieke 'aangehaaktheid' als het gaat om deelname aan verkiezingen. Blijkbaar spelen onderliggende mentaliteiten, houdingen en historische oorzaken een rol, waardoor de 'betrokkenheidsscores' in sommige regio's positiever uitvallen dan in andere. We zouden deze strook kunnen betitelen als een 'burgerschapszone', 'gemeenschapszone' of 'betrokkenheidszone'. Komt de sterke sociale samenhang en gemeenschapszin daar voort uit een protestants-christelijk ethos? Voelt men zich in deze regio's van oudsher sterker aangehaakt bij de Nederlandse natiestaat, vergeleken met bijvoorbeeld de zuidelijke Generaliteitslanden die lange tijd een moeizamere verhouding hadden tot de Nederlandse natiestaat? Heeft de meer recente en snellere secularisatie in het zuiden van het land er op sociaal vlak ingehakt? De verschillen tussen het noordoosten en het zuiden zijn opvallend, en laten zien dat enkel onderzoek naar correlaties tussen enerzijds opkomst en stemgedrag en anderzijds opleiding en inkomen, zonder zich rekenschap te geven van regionale verschillen, eigenlijk te kort schiet. Want enkel gebaseerd op de kenmerken opleiding en inkomen, zou de burgerschapszone zich eigenlijk ontevredener, men kan stellen meer 'afgehaakt', moeten 'gedragen'. *Naoberschap*, of in het noorden *Mienskap*, lijkt een rol te spelen als het gaat om de uitkomsten. Tegelijk moet nog eens gezegd worden dat veel van deze gemeenten een lage bevolkingsdichtheid kennen. De impact van de 'burgerschapszone' op de visuele kaart van Nederland is daardoor groot, maar het gewicht als het gaat om het aantal kiezers in heel Nederland moet worden genuanceerd.

Eindnoten

- 1 Kiesraad, *Databank Verkiezingsuitslagen*. www.verkiezingsuitslagen.nl
- 2 Tom van der Meer, 'De Nederlandse kiezer bij het referendum van april kunnen we absoluut niet opdelen in een ja-kamp vol Oekraïne-apologeten en een nee-kamp vol Poetin-fanboys. Het vertrouwen in beide landen was gewoon extreem laag. Kiezers met een hoog vertrouwen in een van beide landen waren er simpelweg nauwelijks. Eerder het omgekeerde is waar. Hoe extremer de afkeer van Oekraïne, hoe groter de kans op een nee-stem. En hoe extremer de afkeer van Rusland, hoe groter de kans op een ja. Alleen een ambivalente houding schiep ruimte voor een ander stemgedrag,' uit: *Stuk Rood Vlees*, 'De nee-stem van april was geen stem voor Rusland', 17-11-2016.
- 3 Gekeken is naar het percentage huishoudens met een direct beschikbaar vermogen van 5000 euro of meer. Onder direct beschikbaar verstaan we vermogen dat direct opneembaar is zoals spaartegoeden op een bank.
- 4 René Bekkers & Ingrid Veldhuizen, 'Geographical differences in blood donation and philanthropy in The Netherlands – what role for social capital?', *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 99 (4), pp 483-496 (2008).

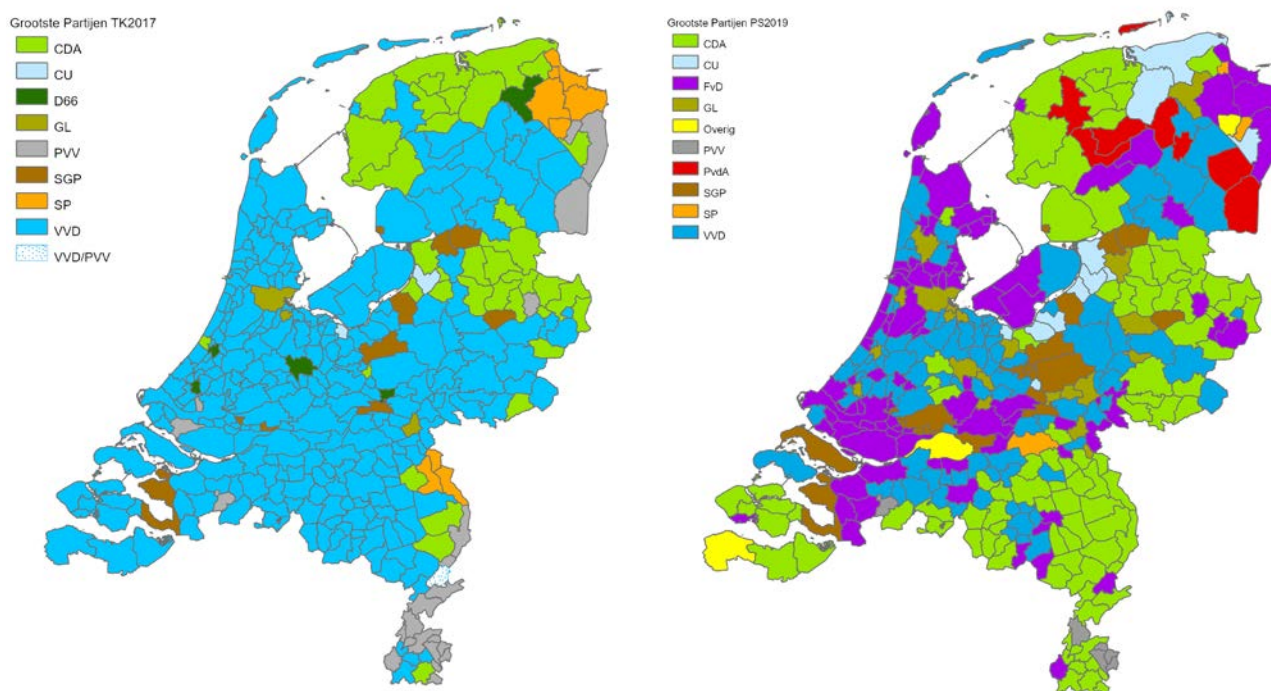
4. Electorale patronen uitgelicht: *het Nederland van buitenstaanders en gevestigden*

Naast de vraag óf mensen gaan stemmen, en hoe dit per regio verschilt, is het natuurlijk relevant te kijken naar wát ze stemmen. In dit hoofdstuk kijken we naar de uitslagen per partij bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 en de verkiezingen voor Provinciale Staten van 2019 en naar de ja- en de nee-stem bij het referendum over het associatieverdrag met Oekraïne in 2016.

In figuur 8 zijn de grootste partijen per gemeente aangegeven voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 en de Provinciale Statenverkiezingen van 2019. Bij de Tweede Kamerverkiezingen werd de VVD de grootste partij met 21,3 procent van de stemmen en 33 zetels in de Kamer. De afstand tot de nummer twee en verder was zodanig groot, en de spreiding van de aanhang over het land zodanig gelijkmatig, dat de partij in het overgrote deel van de gemeenten de grootste werd. Uitzondering daarop waren een aantal steden met veel hoogopgeleiden waar D66 of GroenLinks de grootste werden; een aantal plattelandsgebieden in vooral Overijssel en Friesland waar het CDA won; een aantal gemeenten, vooral in Limburg, waar de PVV als grootste op de kaart tevoorschijn kwam; en Oost-Groningen en Boxmeer, waar lijsttrekker Emile Roemer vandaan kwam, waar de SP de grootste werd. In de overzeese gemeenten, welke verder niet zijn meegenomen in de analyses, won D66 op Bonaire en Saba en het CDA op Sint Eustatius.

Figuur 8: *Grootste partij per gemeente bij de Tweede Kamerverkiezingen 2017 en Provinciale Statenverkiezingen 2019. Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Kiesraad, bewerking Josse de Voogd*

Uit de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 2019 rolde een meer genivelleerde uitslag. *Forum voor Democratie* werd de grootste partij met 14,5 procent van de stemmen, gevolgd door de VVD met 14 procent, waarna de andere partijen steeds met geringe afstand volgden. De kaart met grootste partijen laat dan ook een veelkleuriger beeld zien dan bij de Kamerverkiezingen. FvD werd de grootste in een reeks gemeenten verspreid over het land, met de grootste concentraties in Noord-Holland, Flevoland, Rijnmond, Rivierenland en West-Brabant. De VVD domineerde in het Groene Hart, het Gooi, en delen van Noord-Brabant, Gelderland en Drenthe. Het CDA won in grote delen van Friesland, Overijssel, de Achterhoek, oostelijk Brabant, Limburg en Zeeland. GroenLinks werd in een aantal steden en randgemeenten met veel hoogopgeleiden de grootste partij, de PVV in de Limburgse Mijnstreek en in het Brabantse Rucphen, de SP in Oss en enkele Groningse gemeen-

ten en SGP en ChristenUnie in de 'Bible-Belt'. Dankzij hun trouwe aanhang profiteren zij van de lagere opkomsten bij secundaire verkiezingen en komen daardoor vaker in beeld als grootste partij. In Veendam en Sluis won tot slot een regionale partij.

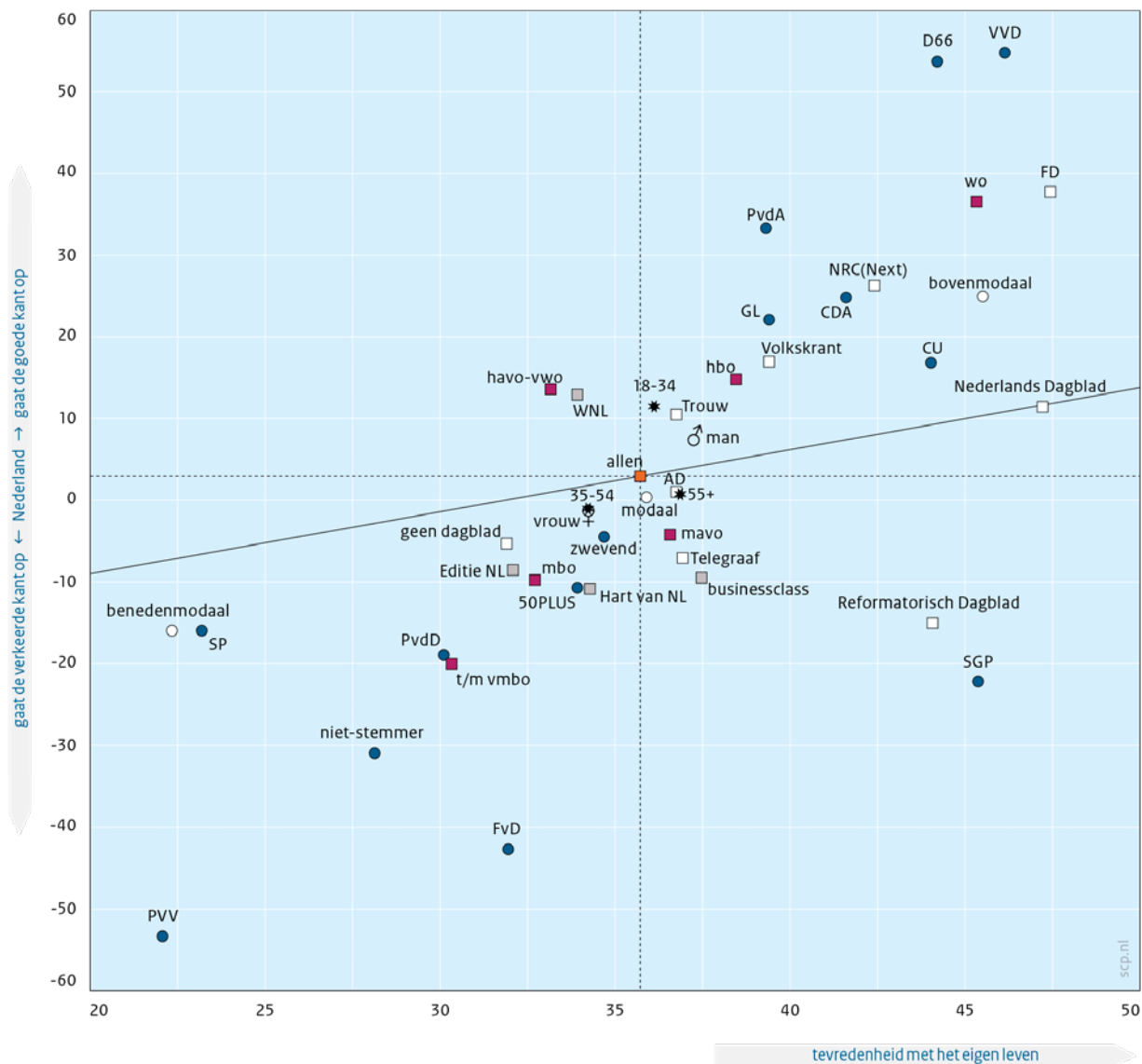
Buitenstaanders en gevestigden

In een genivelleerd politiek landschap hoeft de grootste partij in een gemeente of wijk niet heel groot te zijn. De meerderheid stemt doorgaans anders. Om het electorale karakter van een plek beter inzichtelijk te maken, kunnen de scores van verschillende partijen die een zekere verwantschap met elkaar hebben, bij elkaar opgeteld worden. Verschillende indelingen zijn daarbij denkbaar, waaronder links versus rechts, progressief versus conservatief, libertair versus communautair of confessioneel versus seculier. In dit hoofdstuk brengen wij het electorale landschap in kaart op basis van een indeling tussen 'buitenstaanders' en 'gevestigden'.¹ Deze indeling in partijblokken is niet zozeer een politiek-ideologische analyse - de partijen binnen de twee blokken zijn onderling zeer verschillend - maar is vooral instrumenteel voor de zoektocht naar waar 'afgehaakt' Nederland zich bevindt.

Bij het onderscheid tussen buitenstaander-partijen en gevestigde partijen kijken we zowel naar de kiezers van deze partijen als naar de partijen zelf. Als het gaat om kiezers hebben wij ons mede laten inspireren door het *Continu Onderzoek Burgerperspectieven* van het Sociaal en Cultureel Planbureau.² Respondenten zijn in dit onderzoek gevraagd naar hun stemgedrag en naar hun tevredenheid met het eigen leven en naar hun optimisme over het land: gaat het de goede of de verkeerde kant op? Uitgezet in een schema met twee assen vallen daarbij grofweg twee 'wolken' van partijen op. Kiezers van VVD, D66, PvdA, CDA, ChristenUnie en GroenLinks bevinden zich overwegend in de hoek waarin men aangeeft tevreden te zijn met het eigen leven en dat het met Nederland de goede kant op gaat. Voor kiezers van PVV, SP, Forum voor Democratie, Partij voor de Dieren en 50 PLUS en voor de niet-stemmers geldt dat zij zich overwegend positioneren in de hoek waarin men weinig tevreden is met het eigen leven en waarin men vindt dat het met Nederland de verkeerde kant op gaat. Kiezers van D66 en VVD tonen zich over het algemeen het meest optimistisch en die van de PVV het minst. De aanhang van de SGP neemt in dit schema een wat uitzonderlijke positie in en bevindt zich in een kwadrant waarin men tevreden is met het eigen leven maar tegelijk vindt dat het met Nederland de verkeerde kant op gaat.

Figuur 9: Posities van groepen respondenten als het gaat om tevredenheid met het eigen leven (horizontale as) en hun visie op of het de goede of de verkeerde kant op gaat met Nederland (verticale as).

Bron: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2018 (COB 2018/4, pagina 14, figuur 1.2)

a Tevredenheid met het eigen leven is een schaal van -100 tot 100 op basis van rapportcijfers voor de eigen gezondheid, de belangrijkste dagelijkse activiteit en de financiële situatie (Cronbachs alfa 0,74) en het optimisme over Nederland is het groepssaldo van het % opvattingen dat het meer de goede kant opgaat minus het % opvattingen dat het de verkeerde kant opgaat (-100 tot 100 in procentpunten). De lijn in de figuur geeft de gemiddelde samenhang tussen persoonlijke tevredenheid en maatschappelijk optimisme op individueel niveau.

Bron: COB 2018/1-2018/4

Gevestigde partijen definiëren wij hier als partijen die (substantieel) meebesturen op nationaal, provinciaal en lokaal niveau, en dus substantieel vertegenwoordigd zijn in het openbaar bestuur, daarbij ook denkend aan burgemeestersposten of programmatische invloed op het regeringsbeleid, al dan niet via geassocieerde maatschappelijke organisaties. Conform de karakterisering van de partijen en hun kiezers rekenen we VVD, CDA, PvdA, D66, CU maar ook GroenLinks en SGP tot de gevestigde partijen, en PVV, SP, FvD, 50Plus, PvdD en DENK tot de buitenstaander-partijen. Ondanks de wat afwijkende positie van de SGP-kiezers kan de partij gezien worden als een 'gevestigdeniche'. De partij bestaat al lang, werkt constructief mee met regeringen en de achterban kent zekere

verworvenheden als het gaat om onderwijs en bijvoorbeeld het niet plaatsvinden van verkiezingen op zondagen. De aanhang van DENK is niet meegenomen in het SCP-onderzoek, maar gezien de voorsnog perifere positie van de partij als het gaat om bestuur en invloed rekenen wij deze partij tot de buitenstaander-partijen.

Een dergelijke tegenstelling tussen gevestigden en buitenstaanders sluit aan bij de analyse van opiniepeiler Maurice de Hond over een kansrijke en een kansarme groep kiezers.³ Deze groepen zouden zich tot elkaar verhouden als Ajax-supporters tegenover Feyenoord-supporters. Naast dat zij een ander team steunen, zouden zij ook twee volledig verschillende wedstrijden zien, waarbij de twee groepen de wedstrijd op hun eigen manier beoordelen en het moeilijk vinden te onderkennen dat er ook een andere manier is om ernaar te kijken. Dat het overgrote deel van de politici, opinie-makers, journalisten en commentatoren tot de groep kansrijken, ofwel team Ajax behoort, zou, aldus De Hond leiden tot wederzijds onbegrip en tot het uit elkaar drijven van de twee werelden.

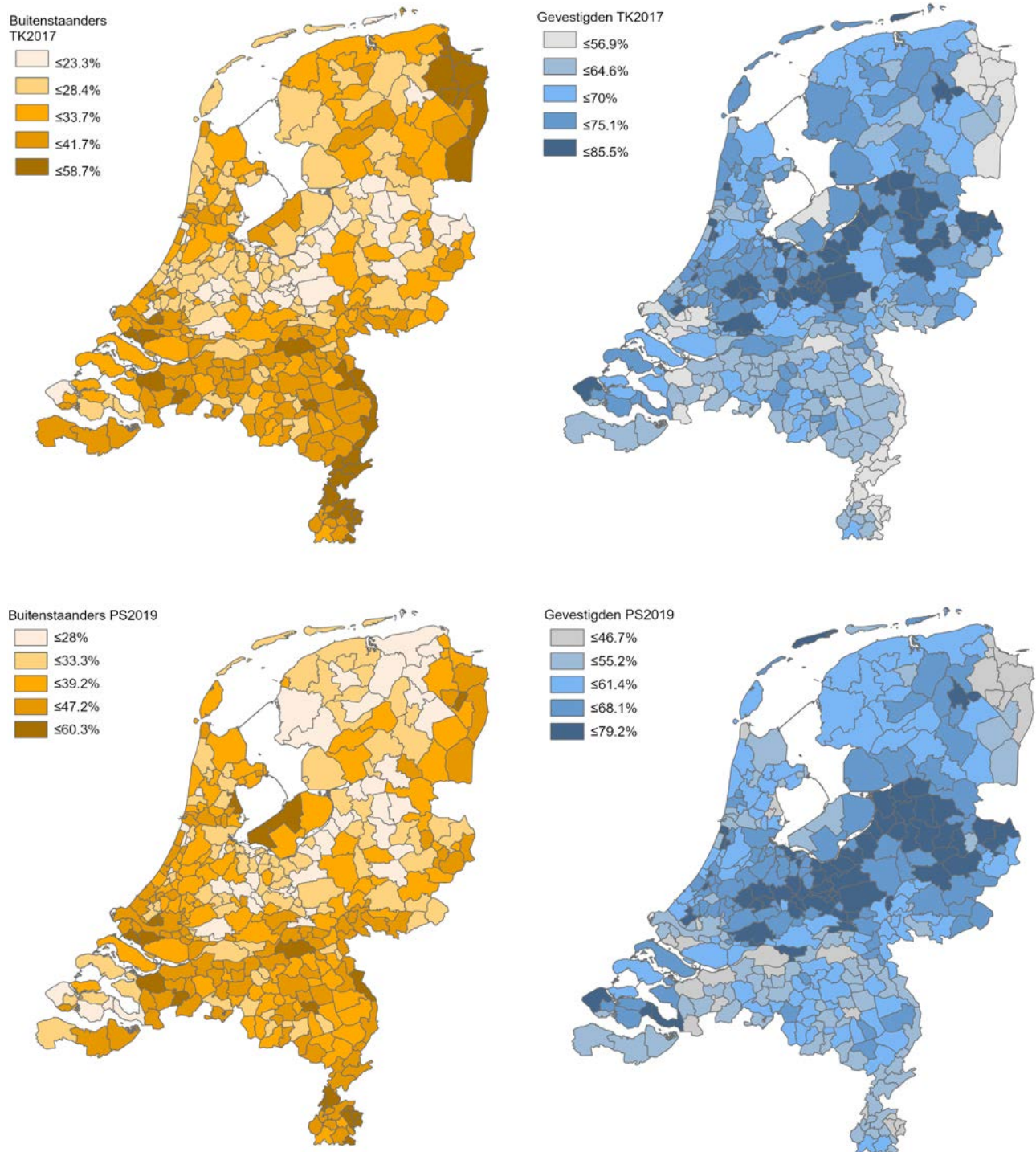
Waar het gaat om de geografische weerslag van de twee blokken, zoals te zien in figuur 10, valt op dat de buitenstaander-partijen bij elkaar opgeteld relatief goed vertegenwoordigd zijn in het van oudsher katholieke zuiden, in gemeenten met een industrieel karakter, in groeikernen, in andere wat minder welvarende steden, in krimpgebieden, in de noordoostelijke veenkoloniën en in sommige gemeenten in vooral de Randstad met een middenklasse-karakter en bijvoorbeeld veel ondernemers zoals in Volendam of Zandvoort. De gevestigde partijen zijn samen sterk in het midden van het land - vanaf de Hollandse kust, door het Groene Hart over de Veluwe richting Twente. Op het regionale niveau vallen binnen Brabant de verschillen op tussen het centrale deel en de randen van de provincie, in Groningen tussen het westen en oosten van de provincie en in Zeeland tussen enerzijds protestantse gemeenten op Walcheren en Beveland anderzijds Zeeuws-Vlaanderen. Bij de Statenverkiezingen valt op dat de buitenstaanders in het noorden relatief gezien wat minder sterk zijn vertegenwoordigd dan bij de Kamerverkiezingen, wat waarschijnlijk mede het gevolg is van de deelname van regionale partijen.

Vergeleken met de kaarten in de voorgaande hoofdstukken springt meteen in het oog dat gemeenten waar de steun voor de buitenstaanders groot is, vaak dezelfde gemeenten zijn waar de opkomst laag ligt. Daarnaast valt de overlap op tussen buitenstaanders en een aantal achterstandsfactoren, zoals een minder goede ervaren gezondheid, meer arbeidsongeschiktheid en minder vrijwilligerswerk. Dergelijke samenhangen met achterstanden worden bevestigd in de correlaties tussen uitslagen en andere factoren welke het PON & Telos ook voor de twee partijblokken heeft berekend en welke te vinden zijn in tabel 2. De correlaties voor de twee blokken vormen daarbij min of meer elkaars spiegelbeeld, behoudens enkele minieme verschillen die het gevolg zijn van de invloed van partijen die geen zetel maar wel stemmen behaalden en door partijen die bij de Statenverkiezingen alleen regionaal deelnamen.

Van de onderzochte factoren blijkt het stemmen op buitenstaander-partijen ruimtelijk gezien het sterkst te correleren met een minder goed beoordeelde eigen gezondheid en met een hoger aandeel arbeidsongeschikten. Ook is er een samenhang met meer eenzaamheid, minder onderling vertrouwen, minder vrijwilligerswerk, meer langdurige werkloosheid, meer obesitas, meer chronische ziekte en meer medicijngebruik. Daarnaast zijn er correlaties, zij het wat zwakker, tussen stemmen op buitenstaanders en minder politieke activiteit, minder politiek vertrouwen, meer arme huishoudens, meer bijstand, een slechtere vermogenspositie, meer werkloosheid en met krimp van de bevolking. Ook is er een samenhang met minder hoogopgeleiden en bij de Statenverkiezingen met meer laagopgeleiden.

Figuur 10: *Aanhang voor buitenstaander- en gevestigde partijen bij de Tweede Kamerverkiezingen 2017 en Provinciale Statenverkiezingen 2019.*

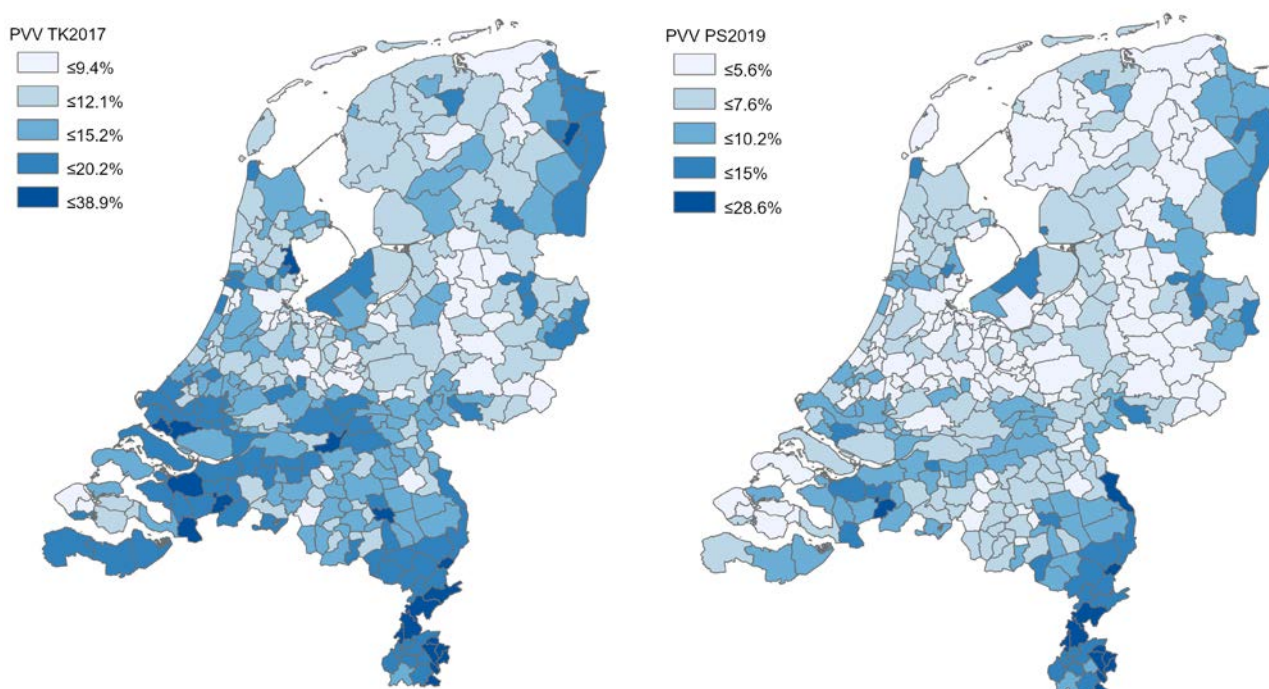
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Kiesraad, bewerking Josse de Voogd

De buitenstaander-partijen

Naast de partijblokken als geheel zullen ook nu de ruimtelijke patronen van de aanhang van de individuele partijen de revue passeren. Te beginnen met de buitenstaander-partijen, gevolgd door de gevestigden. Voor elke partij zijn kaarten gemaakt voor de beide onderzochte verkiezingen en is wederom gezocht naar ruimtelijke samenhangen met andere factoren, welke zijn te vinden in de tabellen 3 en 4.

Figuur 11a: *Aanhang PVV bij de Tweede Kamerverkiezingen 2017 en Provinciale Statenverkiezingen 2019.*
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Kiesraad, bewerking Josse de Voogd

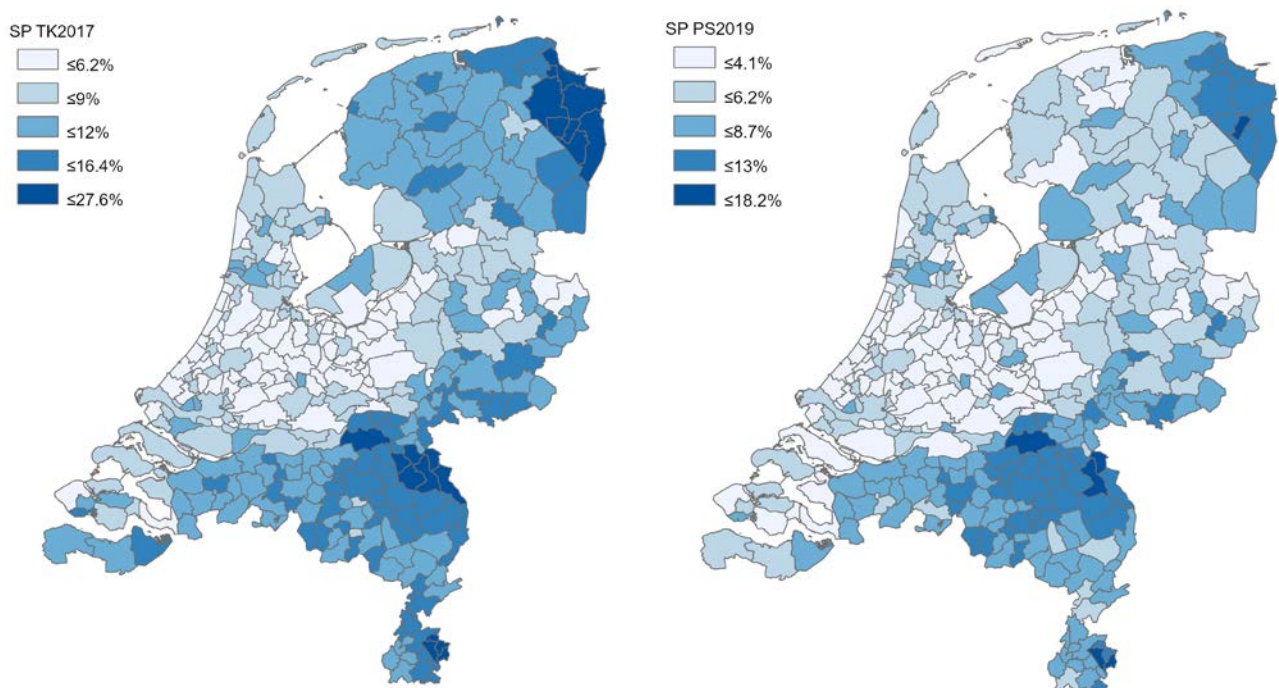

PVV

De PVV is sterk in Limburg, West-Brabant, het Rivierengebied, de Zuidvleugel van de Randstad, het oosten van Groningen en Drenthe en in een aantal andere relatief weinig welvarende gemeenten met vaak een industrieel, perifeer of groeikern-karakter, zoals Lelystad, Den Helder en Almelo. In Groningen en Drenthe valt de grotere steun op de hoogveengronden op ten opzichte van de zandgronden. Het patroon bij de Statenverkiezingen is redelijk vergelijkbaar, zij het dat een aantal gemeenten in het westen er minder uitspringt, waarschijnlijk als gevolg van de populariteit van FvD daar.

Bij een vergelijking van het ruimtelijke patroon van de PVV met andere factoren, met behulp van de kaarten en de correlatietabellen, valt de samenhang op met een minder goed ervaren eigen gezondheid, minder vertrouwen in de medemens, minder vrijwilligers, een hoger aandeel arbeidsongeschiktheid, meer obesitas, meer chronisch zieken en meer medicijngebruik. Ook bij de meeste andere factoren is sprake van een relatie met achterstanden, zij het wat zwakker. Daarnaast is er een relatie met minder hoogopgeleiden en meer laagopgeleiden.

Figuur 11b: Aanhang SP.
ibid.

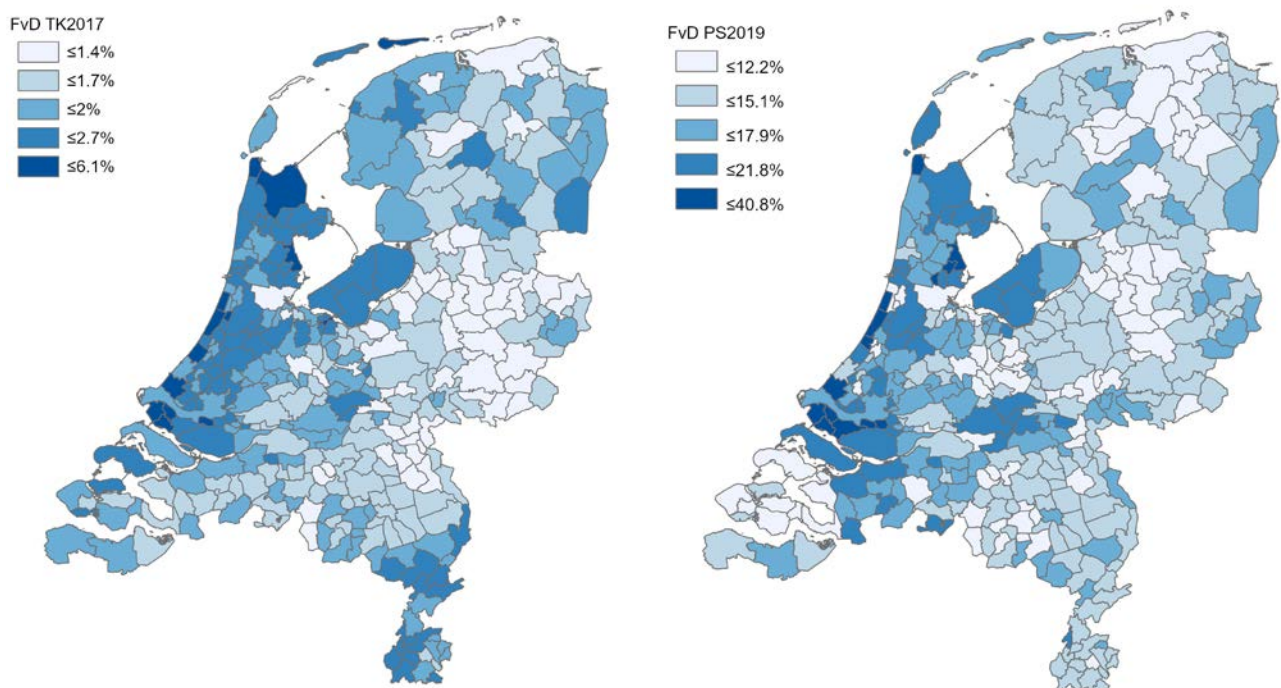

De SP

De SP doet het opvallend goed in het oosten van Brabant, in de Limburgse Mijnstreek en in het uiterste noordoosten. In oostelijk Brabant vallen Boxmeer en Oss op, waar verschillende partijprominenten vandaan komen, de bakermat van de SP. Goed zichtbaar is dat de partij in de meeste gemeenten het ten zuiden van de lijn Zeeuws-Vlaanderen naar de Achterhoek - de vanouds katholieke regio's -, relatief hoog scoort. In het westen is de aanhang gering, maar vallen wel een aantal industriegemeenten en groeikernen op. De patronen bij de twee verkiezingen zijn vergelijkbaar, behalve dat de partij er in Friesland bij de Statenverkiezingen wat minder uitspringt. Mogelijk speelt de deelname van de Fryske Nasjonale Partij, een regionale partij, de SP parten.

Het ruimtelijke patroon van de SP hangt samen met minder mensen die hun gezondheid als goed beoordelen, meer arbeidsongeschiktheid, meer chronisch zieken en met krimp van de bevolking. Ook bij de meeste andere variabelen is er sprake van een relatie met achterstand. De score van de SP correleert daarnaast met middelbaar opgeleiden. Waar het gaat om verschillen tussen PVV en SP valt op dat de SP eerder correleert met armoede en werkloosheid, terwijl bij de PVV achterstanden met betrekking tot gezondheid en sociale samenhang meer opvallen.

Figuur 11c: Aanhang FvD.
ibid.

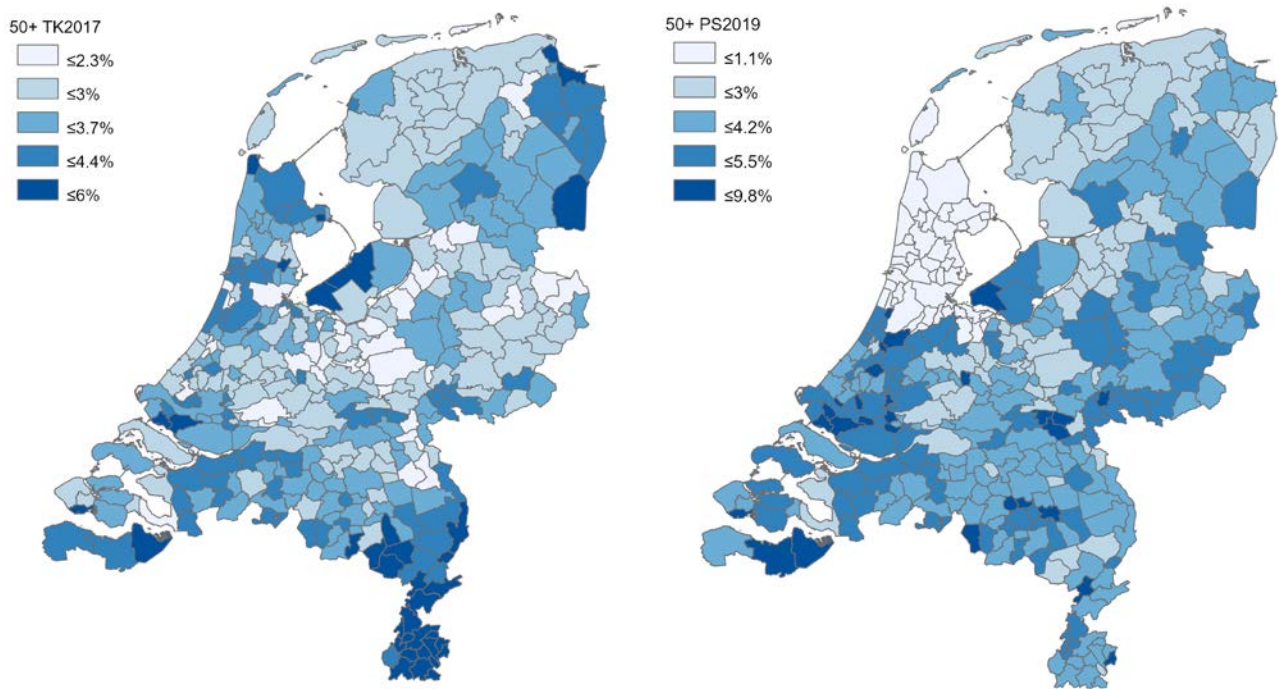

Forum voor Democratie

Forum voor Democratie doet het over het algemeen goed in het westen van Nederland, en dan vooral in de gemeenten buiten de grotere steden. Dan gaat het bijvoorbeeld om ondernemersgemeenten als Volendam en Zandvoort, groeikernen als Spijkenisse (gemeente Nissewaard) en Purmerend. Bij de Statenverkiezingen springen West-Brabant en het Rivierenland er wat meer uit ten opzichte van de Kamerverkiezingen en welvarende gemeenten als Wassenaar en het Gooi wat minder.

Het patroon van FvD kent bij de twee onderzochte verkiezingen vrijwel geen noemenswaardige correlaties met de onderzochte factoren met betrekking tot achterstand. Gegeven de ruimtelijke verschuivingen die bij de verkiezingen van 2021 hebben plaatsgevonden (zie hoofdstuk zes) zullen de correlaties nu waarschijnlijk anders uitvallen.

Figuur 11d: Aanhang 50 PLUS.
ibid.

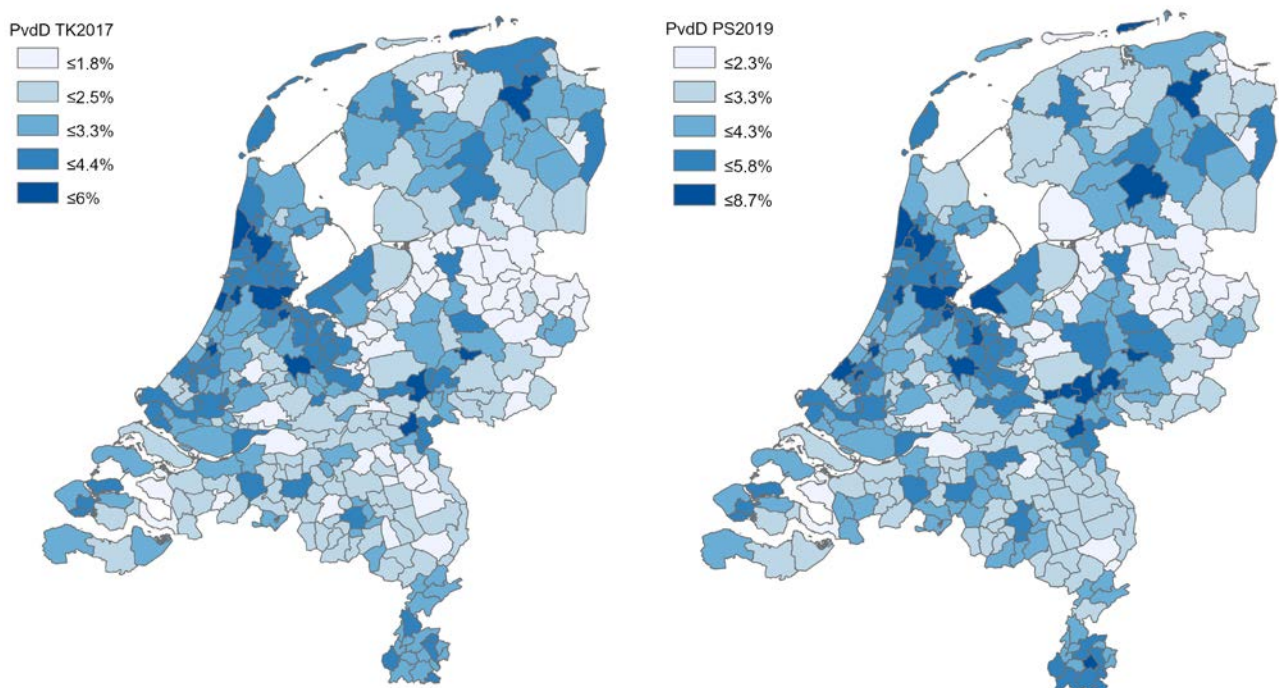

50 PLUS

50 PLUS werd bij de Kamerverkiezingen relatief groot in Limburg, het oosten van Groningen en Drenthe, het westen van Brabant, Zeeuws-Vlaanderen, de Kop van Noord-Holland, Zeeuws-Vlaanderen en in een aantal groeikernen en industriegemeenten verspreid over het land. Bij de Statenverkiezingen wijkt het patroon af. De verschillende mate van organisatie per provincie en concurrerende ouderenpartijen zullen een rol spelen.

Meer stemmen voor 50 PLUS correleert bij de Kamerverkiezingen het sterkst met een lagere beoordeling van de eigen gezondheid, meer arbeidsongeschikten, minder vrijwilligers en meer medicijngebruik. Ook bij de meeste andere factoren is er een verband met achterstand. Bij de Statenverkiezingen vallen een aantal van deze correlaties weg of zijn zwakker.

Figuur 11e: Aanhang PvdD.
ibid.

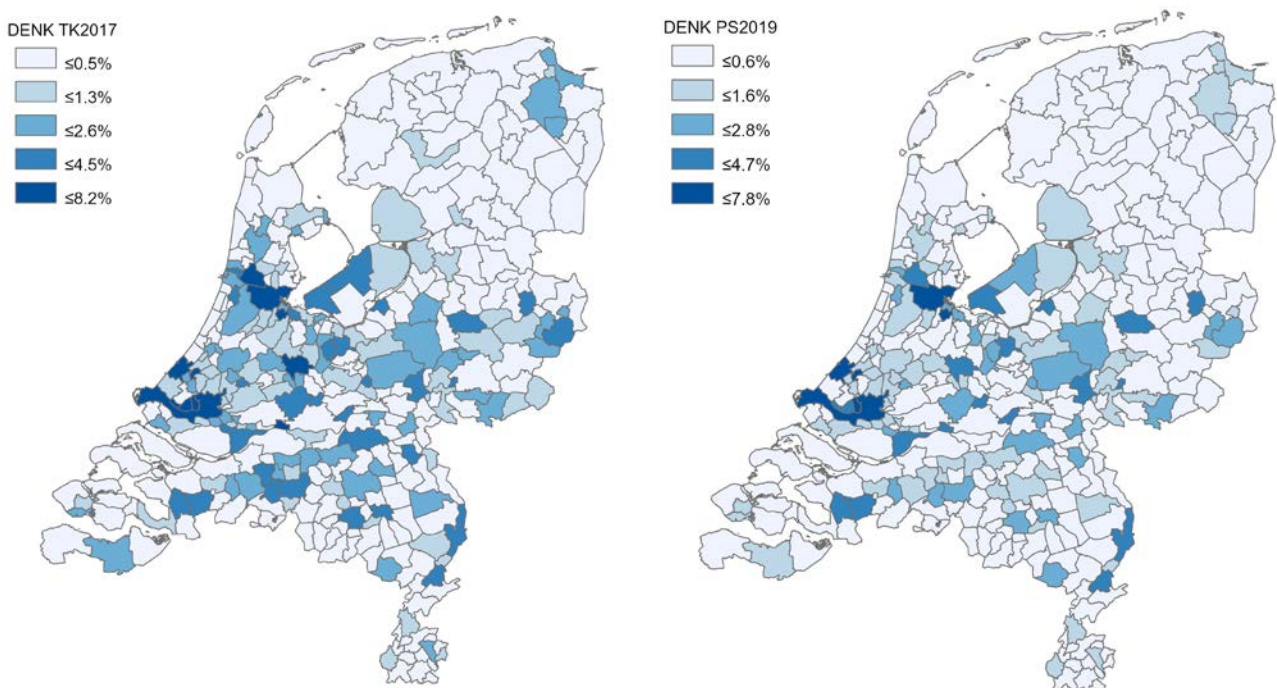

Partij voor de Dieren

De Partij voor de Dieren is sterk in een reeks steden en randgemeenten met veel kenniswerkers in een diagonaal van de Noord-Hollandse kust tot in Gelderland. Verder zijn er verspreid over het land nog een aantal losse, vooral stedelijke, gemeenten met een bovengemiddelde aanhang. Ook groeikernen als Almere en Zoetermeer en Zuid-Limburg laten relatief hoge scores zien. Het patroon bij de Statenverkiezingen is vergelijkbaar.

De aanhang van de PvdD correleert het sterkste met meer hoogopgeleiden en minder vrijwilligers. Ook zijn er correlaties tussen meer stemmen voor de PvdD met een aantal andere achterstandsvariabelen, vooral wat betreft inkomen en werk.

Figuur 11f: Aanhang DENK.
ibid.

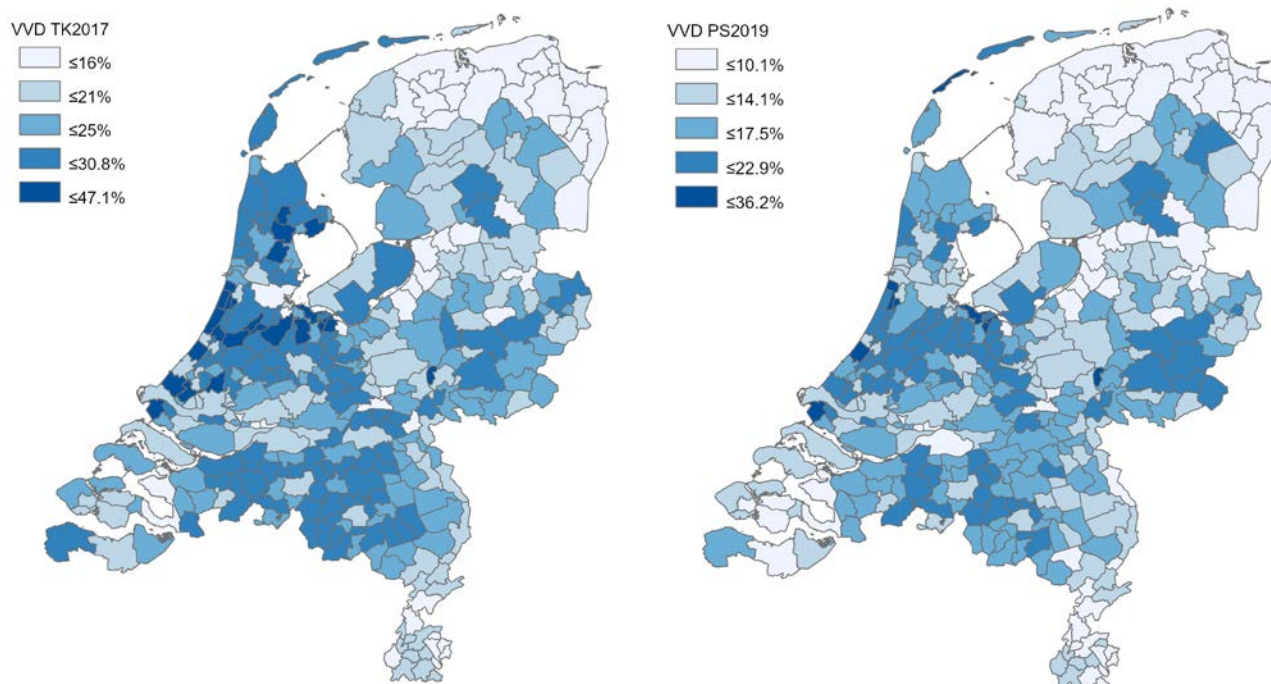
DENK

De aanhang van DENK laat sterke concentraties zien. De aanhang is in sommige gemeenten groot vergeleken met het nationale gemiddelde, terwijl de aanhang in veel andere gemeenten nihil is. Belangrijk zijn de grootste vier steden en sommige aangrenzende gemeenten. Verder is de aanhang relatief groot in een aantal industrieel getinte grotere en kleinere gemeenten in het midden en zuiden van het land. Het aantrekken van gastarbeid door specifieke industrieën in het verleden zal bepalend zijn voor het specifieke patroon.

De aanhang van DENK correleert ruimtelijk het sterkst met meer arme huishoudens, meer bijstand, een minder goede vermogenspositie en meer werkloosheid. Ook bij de meeste andere achterstandsfactoren is er een correlatie te zien.

De gevestigde partijen

Figuur 12a: *Aanhang VVD bij de Tweede Kamerverkiezingen 2017 en Provinciale Statenverkiezingen 2019.*
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Kiesraad, bewerking Josse de Voogd

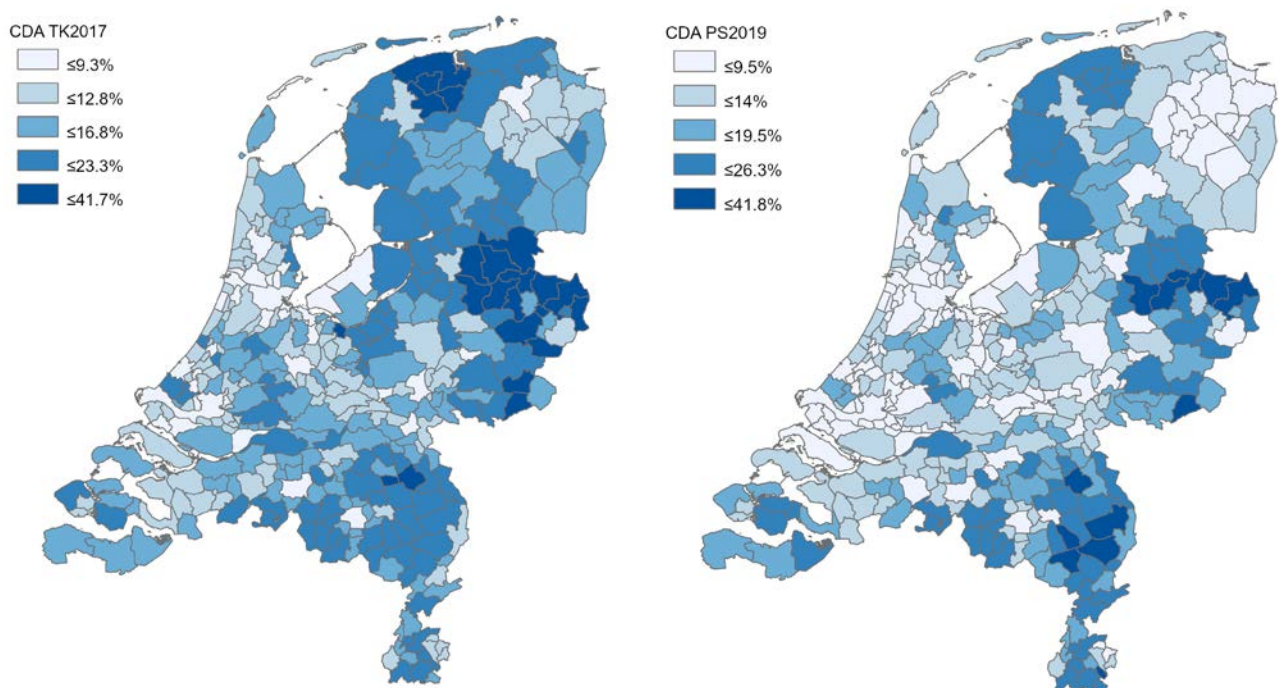

De VVD

De VVD doet het vooral goed in het noordwesten en midden van Nederland en in het midden van Brabant. Vooral welvarende gemeenten in de nabijheid van grote steden in de Randstad springen eruit. Bij de Statenverkiezingen, waar de invloed van de gegroeide FvD zich sterk deed gelden, valt de nadruk op het westen iets weg. In het uiterste noordoosten van het land is de aanhang voor de VVD gering. In Drenthe valt, als spiegelbeeld van de PVV, de steun op de zandgronden op in tegenstelling tot de hoogveengronden.

Op de kaart komt een beeld naar voren van een partij die het goed doet in welvarende gemeenten. Uit de correlaties blijkt dan ook dat meer stemmen voor de VVD samenhangt met minder achterstanden. Minder mensen in de bijstand en minder chronisch zieken springt er het meeste uit. Er is daarnaast een samenhang met meer hoogopgeleiden en minder middelbaar opgeleiden.

Figuur 12b: Aanhang CDA.
ibid.

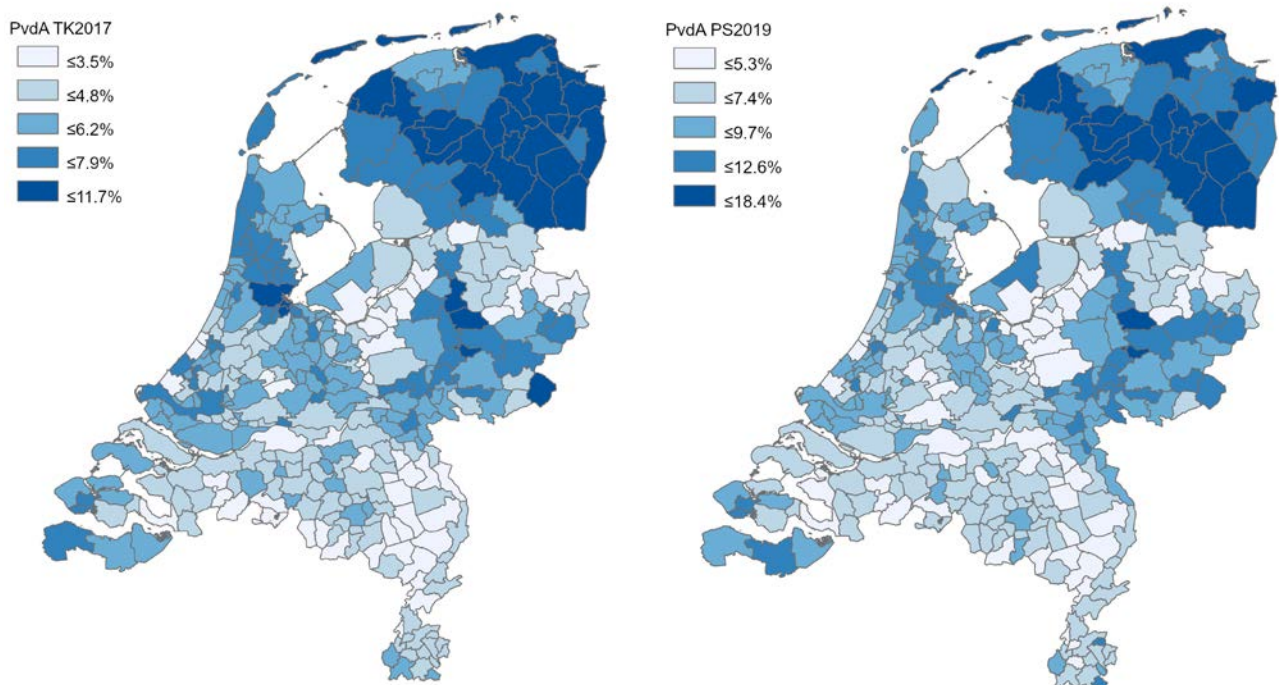

Het CDA

Het CDA is vooral sterk in Friesland, Overijssel, oostelijk Brabant en Limburg. In het westen is er een aantal gemeenten in het Groene Hart waar het CDA goed scoort, wat ook geldt voor het Westland. Bij de Statenverkiezingen ligt het aandeel in het westen van Nederland lager.

Wat betreft correlaties is het verband het sterkst met meer vrijwilligers en een gemiddeld betere vermogenspositie. Ook bij andere indicatoren is er geen relatie met achterstanden. Qua opleidingsniveau hangt het patroon van de partij bij de Kamerverkiezingen samen met minder hoog- en meer middelbaar opgeleiden. Over het algemeen komt een beeld naar voren van een partij die het goed doet in gebieden met een sterke sociale cohesie en een niet zo hoog opleidingsniveau.

Figuur 12c: Aanhang PvdA.
ibid.

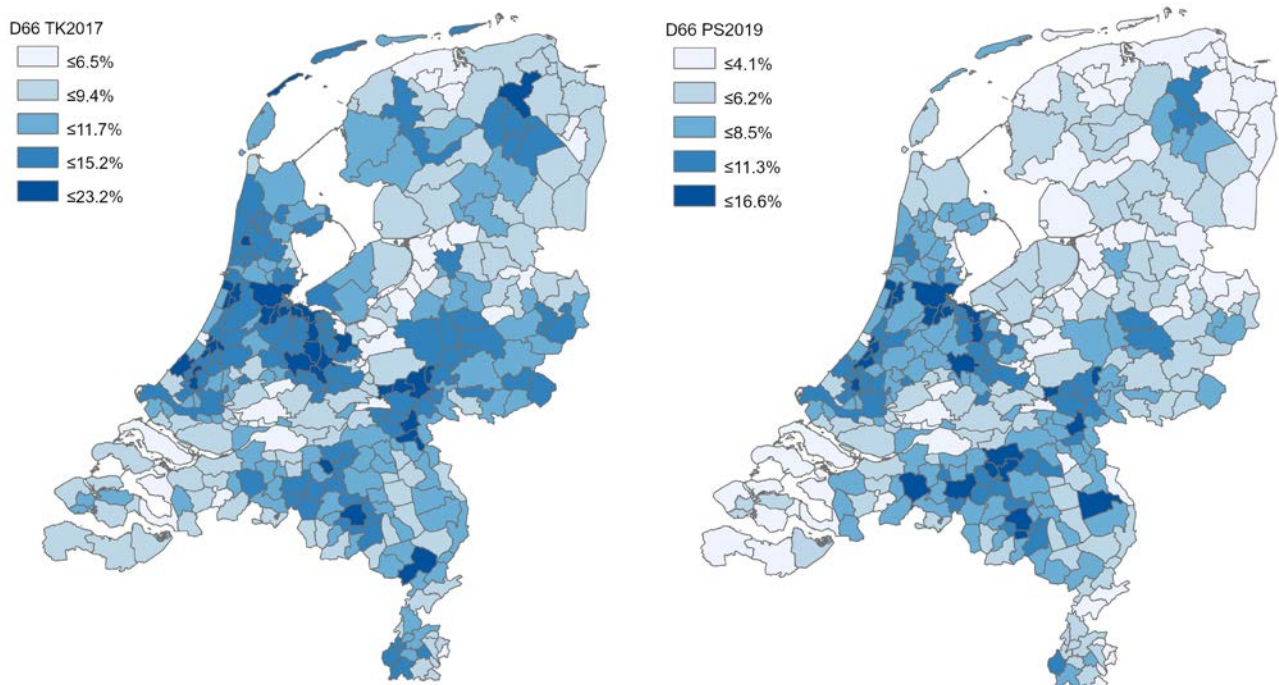

De PvdA

De PvdA doet het bovengemiddeld goed in de drie noordelijke provincies Friesland, Groningen en Drenthe, in Noord-Holland en in delen van Gelderland en Overijssel. Over het algemeen staat de partij relatief sterk in steden en zwak in het zuiden van het land.

De ruimtelijke spreiding van de partij correleert in beperkte mate met enkele achterstanden op het vlak van werk en inkomen. Bij de Statenverkiezingen valt een wat sterker verband met werkloosheid op. Bij de Kamerverkiezingen is er een samenhang met minder laagopgeleiden.

Figuur 12d: Aanhang D66.
ibid.

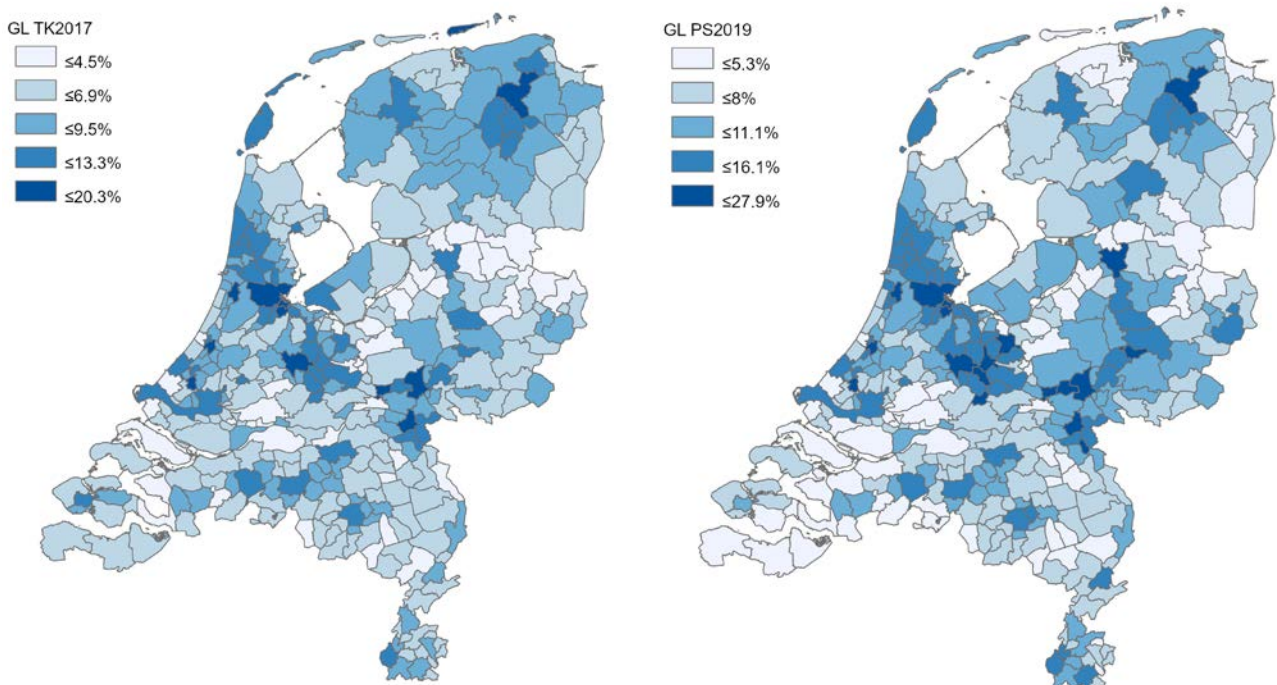

D66

D66 doet het over het algemeen goed in steden en randgemeenten waar sprake is van een sterke kenniseconomie. Het duidelijkst steekt de Noordvleugel af, met uitlopers in Zuid-Holland en Gelderland. Ook zijn er concentraties te zien in Brabant en in en rond de stad Groningen. Het patroon bij de Statenverkiezingen is vergelijkbaar met de Kamerverkiezingen. Zij het met iets meer nadruk op het zuiden en iets minder op het oosten.

Wat betreft correlaties valt op dat de partij sterk correleert met meer hoogopgeleiden. Met middelbaar en laagopgeleiden bestaat een negatieve correlatie. Verder zijn er nog correlaties met meer (politiek) vertrouwen, minder vrijwilligers en meer politieke activiteit, en met minder chronisch zieken en mensen met obesitas.

Figuur 10e: Aanhang GroenLinks.
ibid.

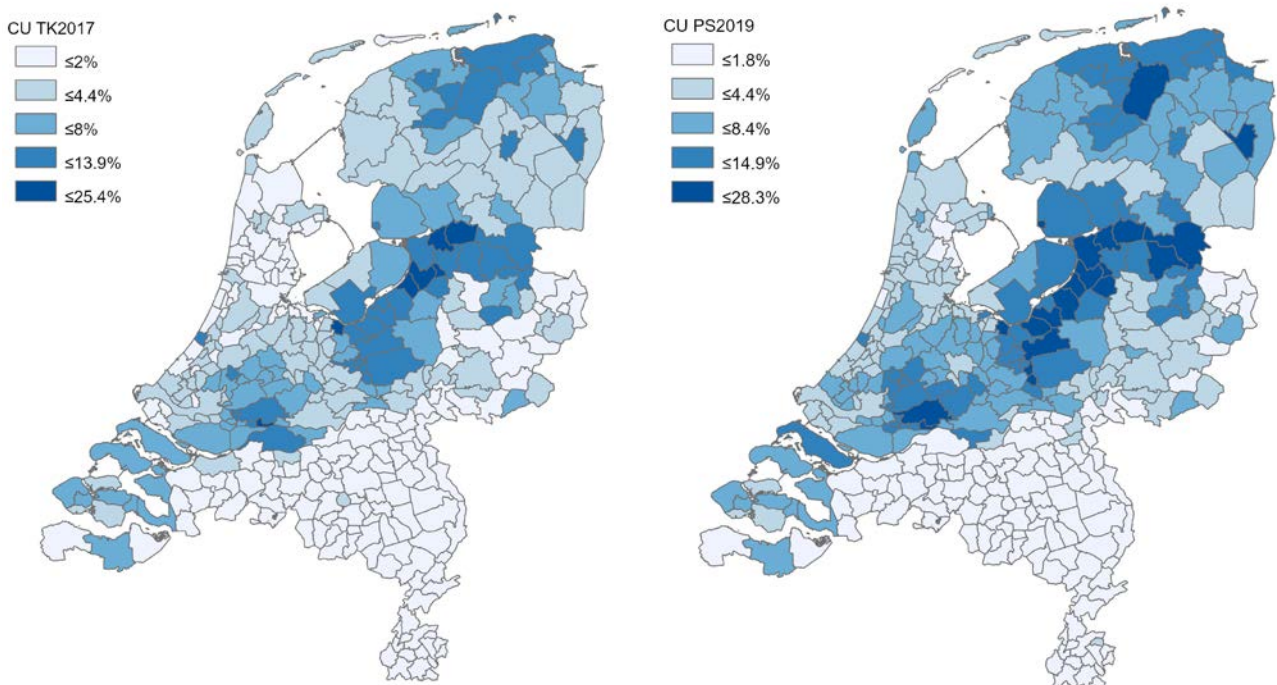

GroenLinks

Net als bij D66 valt op dat GroenLinks het goed doet in steden met een sterke kennissector en in hun randgemeenten. Ook hier valt de diagonaal van noordwest naar zuidoost op, met als zwaartepunt de Noordvleugel van de Randstad. Daarnaast zijn er concentraties in de IJsselvallei en rond Groningen en een aantal steden en randgemeenten in het zuiden. De patronen bij de verkiezingen verschillen weinig van elkaar.

De partij correleert ruimtelijk gezien relatief sterk met meer hoogopgeleiden en minder laagopgeleiden. Er bestaat een correlatie met minder vrijwilligers, meer arme huishoudens, meer bijstand en een minder goede vermogenspositie, maar met meer politieke activiteit. Al met al lijkt er sprake van gebieden met een hoog opleidingsniveau maar met wat negatievere scores als het gaat om inkomensposities.

Figuur 12f: Aanhang ChristenUnie.
ibid..

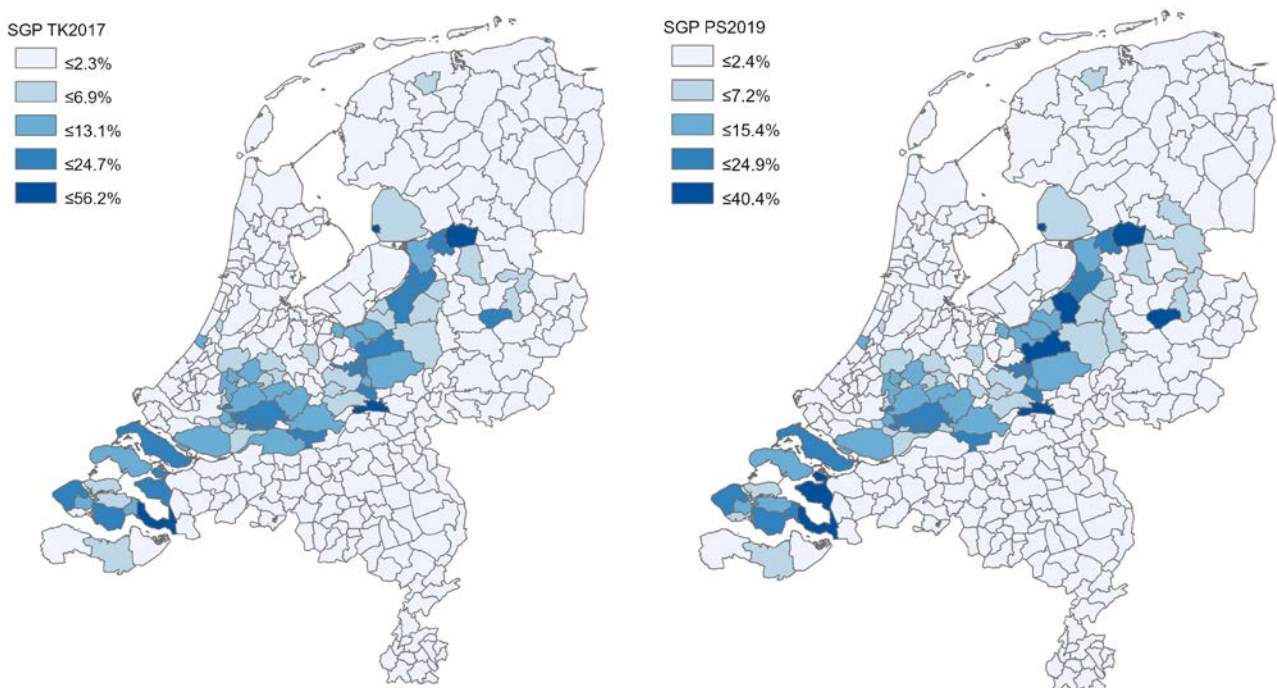

ChristenUnie

De ChristenUnie is sterk in de protestantse strook die van zuidwest naar noordoost Nederland loopt. Het zwaartepunt ligt daarbij langs de noordrand van de Veluwe en in het westen van Overijssel. In katholieke regio's, voornamelijk in het zuiden en oosten en in minder mate in het (noord)westen is de aanhang nihil. De patronen bij de twee verkiezingen liggen dicht bij elkaar. ⁴

De ChristenUnie kent geen sterke correlaties met de onderzochte variabelen. Er zijn zwakke correlaties met een betere ervaren gezondheid en meer mensen die vrijwilligerswerk doen.

Figuur 12g: Aanhang SGP
ibid.

SGP

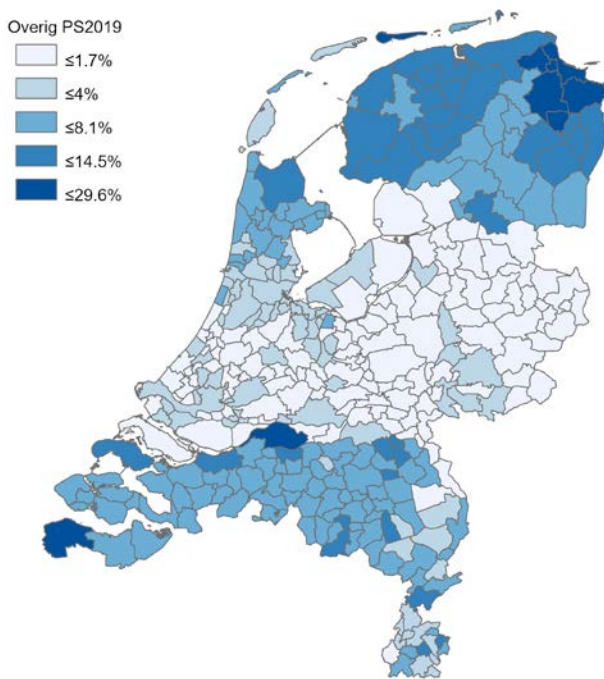
De SGP doet het goed in hele specifieke gemeenten, terwijl de aanhang in het grootste deel van de gemeenten heel gering is. Het betreft de orthodox-protestantse *Bible Belt* die van het zuidwesten in noordoostelijke richting loopt. De SGP piekt in een kleiner en specifiek gebied dan de ChristenUnie die in een bredere 'protestantenband' goed vertegenwoordigd is. De nadruk ligt bij de SGP ook meer op het zuidelijke deel van deze band, terwijl de ChristenUnie haar zwaartepunt wat noordelijker heeft.

Qua correlaties is er een verband met minder hoog- en meer laagopgeleiden. Ook is er een verband met meer vrijwilligers, minder langdurige werkloosheid en minder arbeidsongeschikten. Ondanks de correlatie met een lager opleidingsniveau zijn er geen correlaties met achterstanden.

Regionale partijen

Figuur 13: *Aanhang 'overige partijen' (hoofdzakelijk regionale partijen) bij de Provinciale Statenverkiezingen 2019.*

Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Kiesraad, bewerking Josse de Voogd

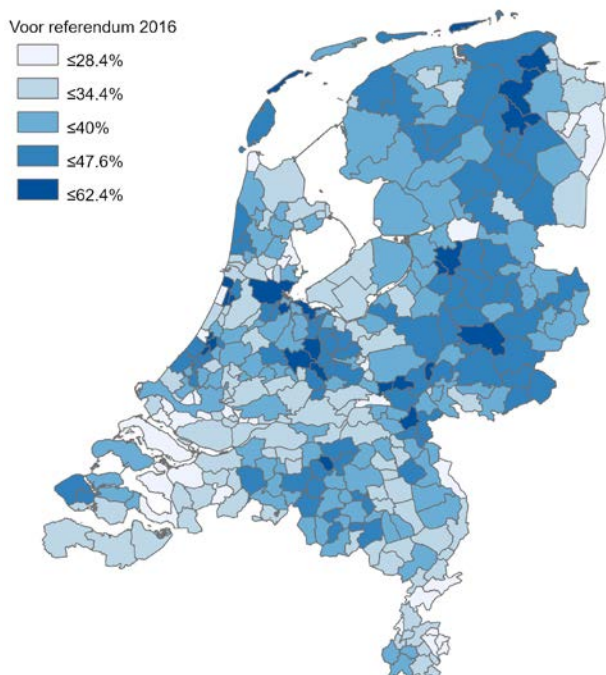

Waar bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 alle partijen die zetels hebben behaald zijn ingedeeld bij of de buitenstaanders of de gevestigden, was er bij de Statenverkiezingen sprake van regionale partijen die binnen provincies zetels behaald hebben. In figuur 13 zijn de opgetelde scores voor alle overige partijen te zien, waarbij het vaak ging om deze regionale partijen. Regionale partijen hebben vooral aanhang in het noorden en het zuiden van het land, met daartussen een midden waarin dergelijke partijen nauwelijks een rol spelen. In Friesland scoorde de *Fryske Nasjonale Partij* 7,9 procent en in Groningen behaalde het Groninger Belang 7,3 procent van de stemmen. In Limburg behaalde Lokaal Limburg 4,1 procent van de stemmen, in Noord-Brabant Lokaal Brabant 2,5 procent en in Zeeland de Partij voor Zeeland 6,2 procent.⁵

Oekraïne Referendum 2016

Figuur 14: Aandeel voorstemmers bij het referendum 2016.

Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Kiesraad, bewerking Josse de Voogd

In figuur 14 is tot slot het aandeel voorstemmers weergegeven bij het referendum in 2016 over het associatieverdrag van de Europese Unie met Oekraïne. Bij een opkomst van 32,3 procent van de stemmen wist het tegen-kamp 61 procent van de stemmen te behalen en het voorkamp 38,2 procent. Waar Nederland bij parlementsverkiezingen een veelkleurig politiek landschap kent, zou dit referendum, in het roerige jaar 2016, gezien kunnen worden als het Nederlandse equivalent van de Oostenrijkse en Amerikaanse presidentsverkiezingen of de Britse Brexit; een electorale gebeurtenis waarbij het establishment (de gevestigde partijen waren voor het verdrag) werd afgestraft en waarbij nieuwe electorale coalities werden gevormd door oude politieke en ruimtelijke scheidslijnen heen.

Slechts in een handvol gemeenten, vaak hoogopgeleid en/of welvarend, behaalde de voorstem de meerderheid. Binnen gemeenten waar in meerderheid tegen werd gestemd waren de verschillen echter groot. Relatief vaak werd er voor gestemd in steden en randgemeenten met een sterke kennis-industrie en in de eerder genoemde 'burgerschapszone' in vooral het noordoosten van Nederland. Opvallend is daarbij de schifting tussen ChristenUnie en SGP-gezinde gemeenten, waarbij de eerste vaker voor stemden en de tweede tegen. SGP-gezinde gemeenten leken zich hier dus eerder in het kamp van de 'buitenstaanders' te bevinden.

Wat betreft correlaties, opgenomen in tabel 5, valt de sterke samenhang op van de tegenstem met minder hoogopgeleiden. Ook is er een samenhang met meer laagopgeleiden evenals met minder politiek vertrouwen, minder vertrouwen in de medemens, minder mensen met een als goed beoordeelde gezondheid, meer obesitas, meer medicijngebruik en meer arbeidsongeschikten.

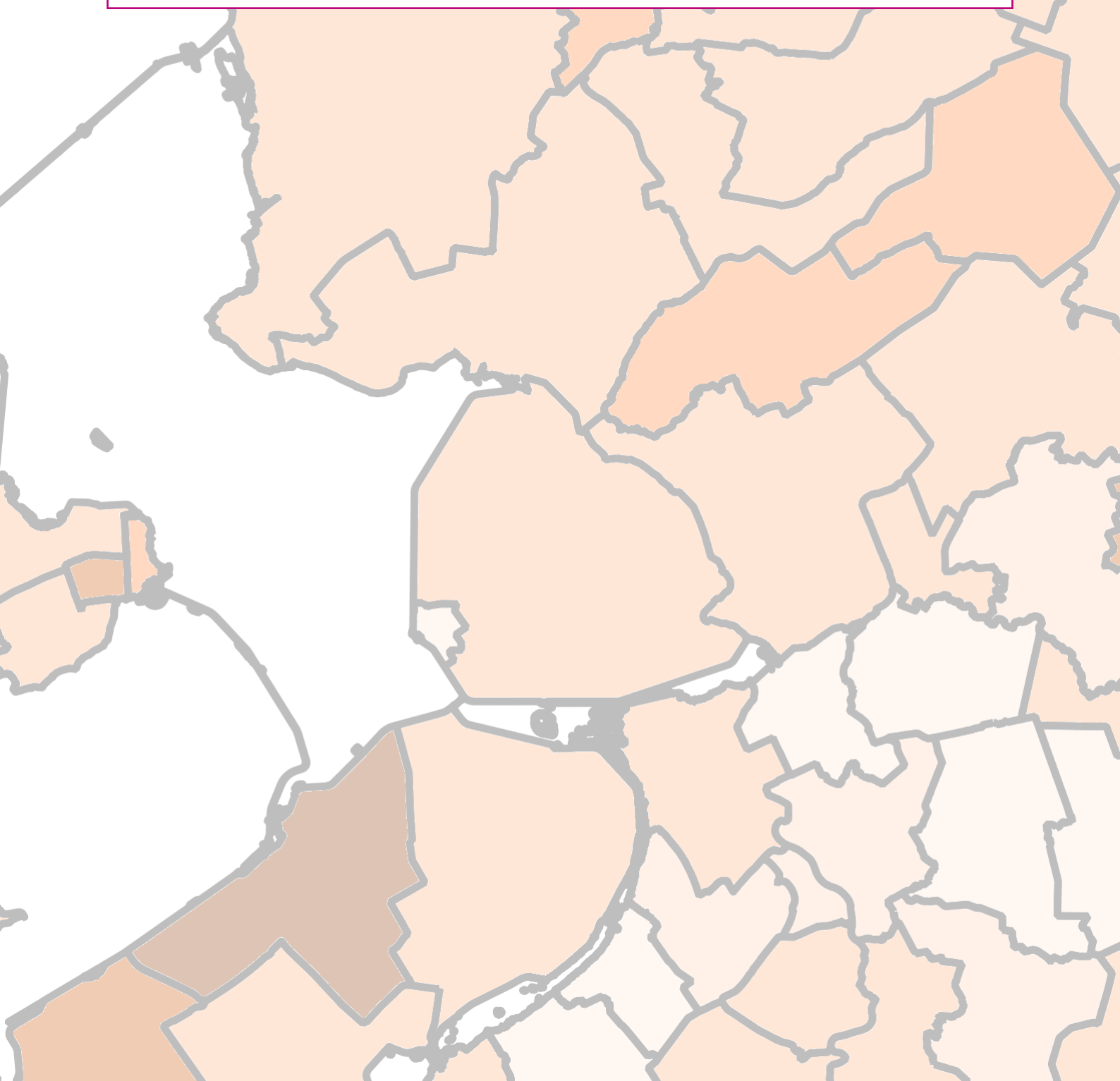
De uitslag van het Oekraïne-referendum toont ons in bepaald opzicht de scheidslijn tussen buitenstaanders en gevestigden, tussen aangehaakt en minder aangehaakt Nederland. Dit referendum leek (onbedoeld) veel meer te gaan over algemeen institutioneel vertrouwen en 'aangehaakt'-zijn,

dan over het complexe thema van het Oekraïens associatieverdrag zelf. Daar waar partijkeuze, partijtrouw en coalitiekeuze wegvallen, en een obscuur referendumonderwerp gekozen is dat ver-van-het bed-ligt, blijken zich opmerkelijke electorale patronen voor te doen, die zicht geven op verschillen in Nederland.

Eindnoten

- 1 De term gevestigden en buitenstaanders werd ooit al eens gebruikt in *'The established and the outsiders; a sociological enquiry into community problems'*: een studie uit 1965 van Norbert Elias en John Scotson naar spanningen tussen bewoners van twee wijken in het Britse Leicester.
- 2 Sociaal en Cultureel Planbureau. *Burgerschapsperspectieven 2018/4*. Paul Dekker, Josje den Ridder, Patricia van Echtelt en Pepijn van Houwelingen. https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/monitors/2018/12/28/burgerperspectieven-2018-4/Burgerperspectieven_2018_4.pdf
- 3 Maurice de Hond. 'De Sociale Staat van twee Nederlanden'. 30-12-2017 <https://www.maurice.nl/2017/12/30/sociale-staat-twee-nederlanden/>
- 4 In Noord-Brabant vormen de ChristenUnie en de SGP samen één fractie. Daarom ontbreken zij op de kaarten voor deze twee partijen als het gaat om de Statenverkiezingen en springt deze gemeente er uit op de kaart met overige partijen.
- 5 De gezamenlijke fractie van ChristenUnie en SGP in Noord-Brabant verklaart de hoge score voor 'overige partijen' in de gemeente Altena

5. Inzoomen op een vijftal gemeenten: *Arnhem, Roosendaal, Velsen, Woerden en Borger – Odoorn*

Naast verschillen tussen de Nederlandse regio's en gemeenten, die aan bod kwamen in de voorgaande hoofdstukken, zijn er binnen gemeenten weer verschillen tussen bevolkingskernen en tussen wijken. Om een indruk te geven van de tegenstellingen op het lokale niveau zoomen we in dit hoofdstuk in op vijf verschillende gemeenten: Arnhem, Roosendaal, Velsen, Woerden en Borger-Odoorn. Tezamen vormen deze gemeenten een redelijk goede afspiegeling van Nederland als geheel, als het gaat om grootte, regio en karakter. Arnhem vertegenwoordigt de grotere steden en Borger-Odoorn het platteland. Roosendaal, Velsen en Woerden representeren de grote hoeveelheid middelgrote gemeenten, ook wel aangeduid met het 'Middenland', die niet eenduidig bij stad of platteland vallen in te delen.¹

De Gelderse gemeente Arnhem (162.000 inwoners op 1 januari 2021),² waaronder de gelijknamige stad en de dorpen Elden en Schaarsbergen vallen, kent een veelheid aan verschillende wijken en een sterke mate van segregatie. De stad op de noordoever van de Neder-Rijn kenmerkt zich door duurdere wijken, vaak gelegen in een heuvelachtig landschap, afgewisseld met minder welvarende buurten, waarvan sommigen een proces van 'gentrification' (het opwaarderen en duurder worden van voormalige achterstandsbuurten) doormaken. De stad op de zuidoever bestaat merendeels uit naoorlogse wijken met veel rijwoningen en hier en daar hoogbouw, voor de buitenstaander enigszins aan het zicht onttrokken door groenstroken en geluidswallen.

Het Brabantse Roosendaal (77.000) bestaat uit de gelijknamige plaats en enkele omringende dorpen; Nispen, Moerstraten, Heerle, Wouw en Wouwse Plantage. Roosendaal is een middelgrote industriële plaats waar vandaag de dag logistiek een belangrijke rol speelt. Roosendaal was een belangrijk spoorwegknooppunt, maar is meer perifeer komen te liggen door de komst van de hogesnelheidslijn. Er wordt relatief veel op buitenstaander-partijen gestemd. Tussen de wijken in de gemeente bestaan verschillen, maar de uitschieters naar boven en beneden zijn wat minder scherp dan in een stad als Arnhem. De kwetsbaarheid is daardoor wat minder expliciet en staat minder op het netvlies, maar is wel aanwezig.³

Het Noord-Hollandse Velsen (69.000) is een middelgrote gemeente aan de monding van het Noordzeekanaal. De gemeente als geheel laat als het gaat om stemgedrag een gemiddeld statistisch beeld zien, maar binnen de gemeenten blijken de contrasten juist scherp. De gemeente Velsen herbergt veel verschillende typologieën van woonwijken of 'biotopen'. IJmuiden en Velsen-Noord zijn meer georiënteerd op industrie (in het bijzonder *Tata Steel*), havens en visserij, en zijn wat minder welvend. Velsen-Zuid, Driehuis, Santpoort-Noord en Santpoort-Zuid zijn welvarende dorpen in het groen, en kunnen gezien worden als de suburbane ring van de stad Haarlem. Velsersbroek is een nieuwbouwkern uit de jaren tachtig en negentig van de 20e eeuw met veel rijwoningen.

Het Utrechtse Woerden (53.000) bestaat uit de gelijknamige kleine stad en de omringende dorpen Harmelen, Zegveld, Kanis en Kamerik en ligt op een centrale plek in Nederland in het Groene Hart. Net als in Roosendaal blijken de contrasten binnen de gemeente vrij beperkt. Zij het dat Woerden als geheel welvarender is en dat het aandeel stemmen voor gevestigde partijen er opvallend hoog ligt. Waar Roosendaal eerder een representant is van een wat kwetsbaar midden, staat Woerden eerder voor het wat kansrijkere midden. In de kleinere dorpen doen de confessionele partijen het goed.

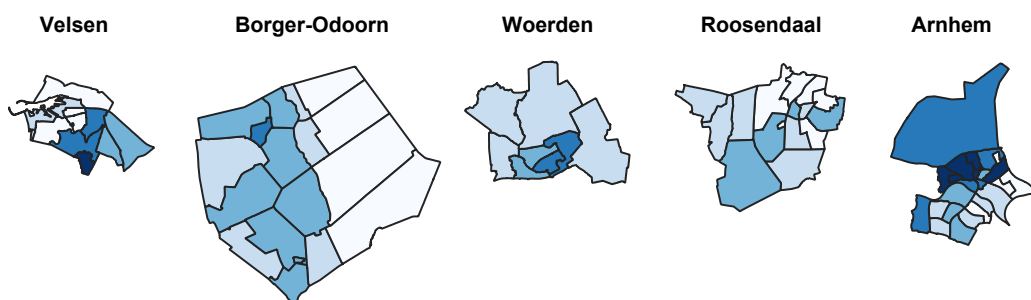
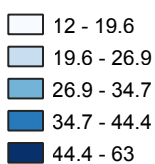
Het Drentse Borger-Odoorn (26.000) is een uitgestrekte plattelandsgemeente met een reeks wat kleinere dorpen. De scheidslijn tussen zandgronden en (afgegraven) hoogveengronden, die door noordoost Nederland loopt, doorsnijdt de gemeente. De landschappen en de morfologie van de dorpen aan de westelijke zandzijde en de oostelijke veenzijde van de gemeente verschillen sterk van elkaar. Op het zand liggen dorpen met kronkelende wegen omringd door (oorspronkelijk kleinschalige) landbouwgebieden (essen) en bossen. Het zand is in trek bij toeristen en is relatief welvend. Op het minder welvarende veen liggen kaarsrechte lange dorpen langs waterlopen. Het land is er ooit grootschalig ontgonnen waarbij verhoudingen meer hiërarchisch waren (hoe dieper in de veenput, hoe lager de rangorde).⁴

De wijken en woonkernen: uiteenlopende verschillen

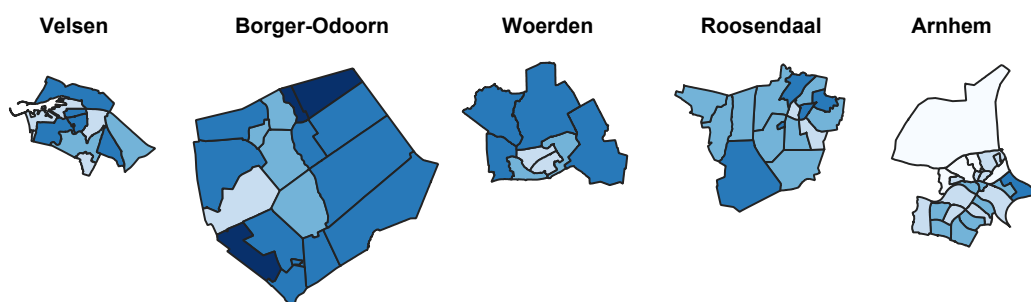
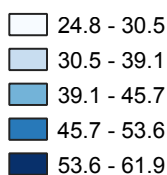
De verschillende karakters van de woonplaatsen en wijken in de betreffende gemeenten komen duidelijk naar voren bij een blik op het opleidingsniveau (figuur 15). In Arnhem is een opvallende polarisatie zichtbaar tussen hoogopgeleiden en laagopgeleiden terwijl er relatief weinig middelbaar opgeleiden wonen. Hoogopgeleiden bewonen vooral de duurdere wijken op de noordoever. Op de zuidoever is het aandeel laag, behalve in de nieuwbouw(Vinex-)wijk Schuytgraaf. Laagopgeleiden wonen vaker in de goedkopere wijken op beide oevers. Ook in Velsen zijn de contrasten scherp, met veel hoogopgeleiden in de welvarende bosrijke dorpen, en veel laagopgeleiden in de industriële plaatsen. In Woerden is het aandeel hoogopgeleiden bovengemiddeld in de nieuwbouw van Woerden-Oost. In de omringende dorpen wonen vooral veel middelbaar opgeleiden. In Borger-Odoorn wonen hoogopgeleiden vaker op het zand en laagopgeleiden op het veen. Middelbaar opgeleiden zijn echter in beide delen van de gemeente de meest dominante groep. In Rosendaal domineren middelbaar en laagopgeleiden.

Figuur 15: *Aandeel hoogopgeleide, middelbaar opgeleiden en laagopgeleiden per wijk, 2019.*
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data CBS, bewerking het PON & Telos

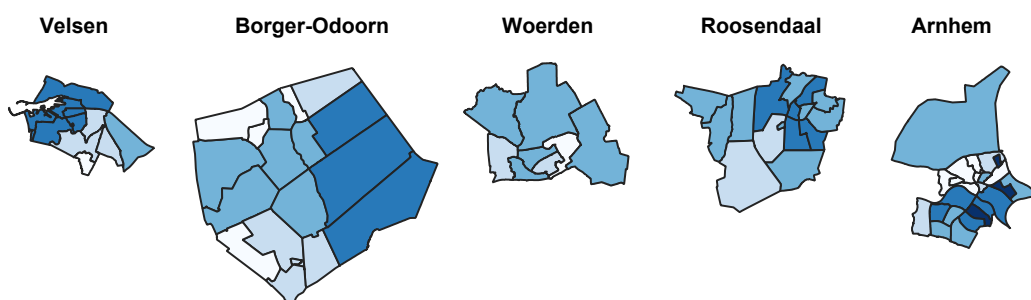
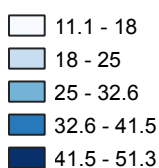
% hoogopgeleiden

% middelbaar opgeleiden

% laagopgeleiden

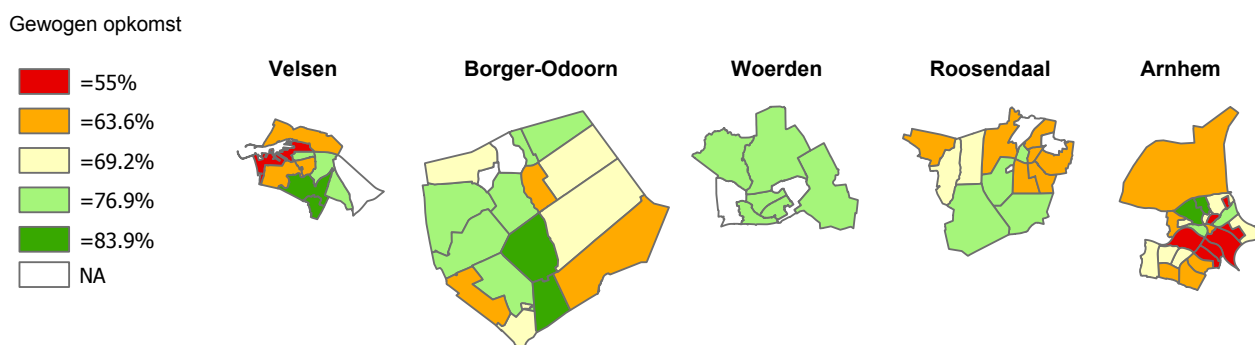

Opkomst

Scherpe verschillen zijn er ook als het gaat om de opkomst voor verkiezingen in de verschillende wijken van de vijf gemeenten, zoals te zien in figuur 16. Voor het maken van de kaarten zijn de uitslagen opgevraagd bij de Kiesraad en bij de betreffende gemeenten en zijn de uitslagen per stembureau toegerekend aan de wijken waarin deze gevestigd zijn. Wijken zonder stembureaus zijn wit gelaten. De opkomsten van de twee onderzochte verkiezingen en het referendum zijn samengenomen in één kaart en één correlatietabel waarbij er een weging is gemaakt.⁵

Hoge opkomsten zijn er in de welvarende wijken van Arnhem-Noord, de duurdere dorpen van Velsen en op het zand in Borger-Odoorn. Lage opkomsten zijn er in de minder welvarende buurten aan de oost- en zuidkant van Arnhem en in de industriële kernen van Velsen. In Borger-Odoorn liggen de opkomsten op het veen lager dan op het zand en in Roosendaal is de opkomst wat hoger in de dorpen en lager in de stad. In Woerden is de opkomst overal bovengemiddeld, ook in de dorpen met een lager opleidingsniveau. De verschillen tussen wijken in Arnhem en Velsen zijn beduidend groter dan in de andere drie gemeenten.

Figuur 16: (Gewogen) opkomst per wijk.
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Kiesraad, Josse de Voogd & de betreffende gemeenten

Ook voor de wijken van de vijf bij elkaar genomen gemeenten zijn door het PON & Telos correlaties berekend tussen opkomst en achterstandsvariabelen, welke te vinden zijn in tabel 6. Een lagere opkomst blijkt ook op wijkniveau te correleren met een reeks aan achterstanden.⁶ De samenhang blijkt het sterkst met meer eenzaamheid, meer arme huishoudens, een minder goede vermogenspositie en een hoger aandeel bijstandsgerechtigden. Daarnaast is er een vrij sterk verband tussen een lagere opkomst en minder vrijwilligers, meer overgewicht, een slechter beoordeelde eigen gezondheid en meer arbeidsongeschiktheid en met meer lager opgeleiden. Daarnaast is er nog een correlatie met minder hoogopgeleiden.

De wijk Kronenburg uit de jaren tachtig, Arnhem-Zuid

De vooroorlogse buurt Geitenkamp in Arnhem-Noord

De wijk Langdonk in Roosendaal

Roosendaal-West

Het industriële Velsen-Noord

De zeer gemiddeld stemmende buurt Molenvliet in Woerden-West

Het kanaaldorp Tweede Exploërmond in de gemeente Borger-Odoorn

Nieuw-Buinen, gemeente Borger-Odoorn

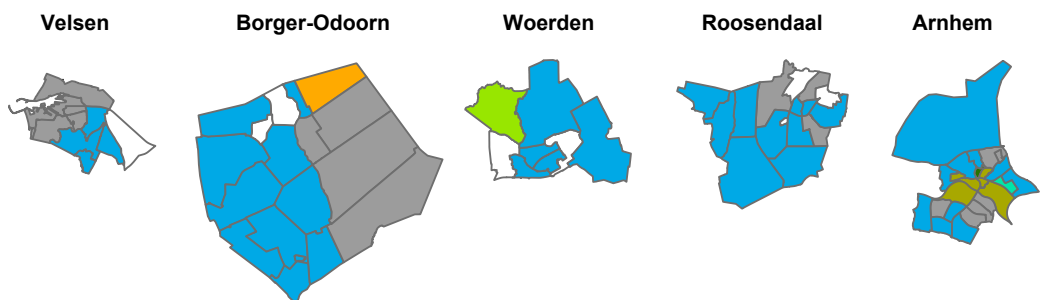
Grootste partijen per wijk

Wat betreft de verkiezingsuitslagen werd de VVD bij de Kamerverkiezingen van 2017, net als op landelijk niveau, ook de grootste in de vijf geselecteerde gemeenten. In Arnhem werd D66 de tweede partij, in Woerden het CDA en in Roosendaal, Velsen en Borger-Odoorn de PVV. De VVD won ook in de meeste wijken van de betreffende gemeenten. Op wijkniveau waren in Arnhem GroenLinks en D66 de grootste partij in een aantal centraal gelegen wijken en de PVV en DENK in enkele minder welvarende wijken. Ook in Roosendaal won de PVV in enkele minder welvarende delen van de stad: Langdonk, Noord en West. In Velsen domineerde de PVV in de industriële kernen. In Woerden won het CDA in het dorp Zegveld. In Borger-Odoorn was het verschil tussen de zanddorpen en veendorpen goed te zien. De VVD won op het zand en de PVV op het veen, met uitzondering van Drouwenermond waar de SP won.

Figuur 17: *Grootste partij per wijk bij de Tweede Kamerverkiezingen.*
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Kiesraad, Josse de Voogd & de betreffende gemeenten

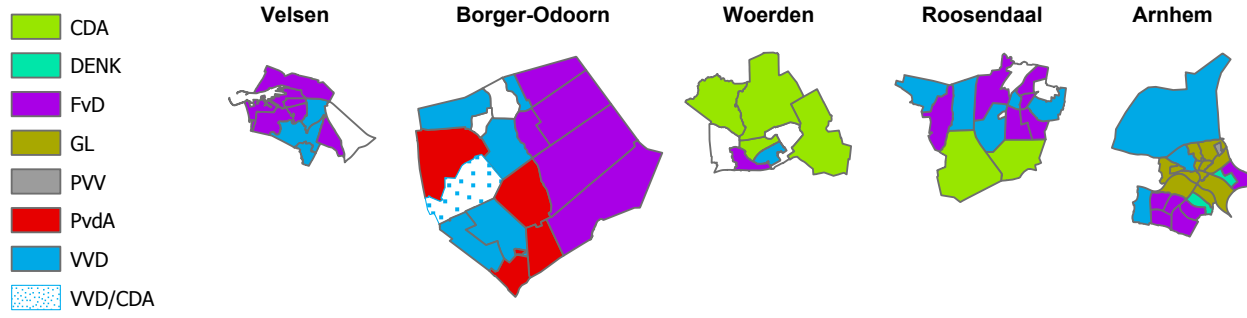
Grootste Partij TK2017

- CDA
- D66
- DENK
- GL
- PV
- SP
- VVD
- NA

Figuur 18: Grootste partij per wijk bij de Provinciale Statenverkiezingen 2019.
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Kiesraad, Josse de Voogd & de betreffende gemeenten

Grootste Partij PS2019

Bij de verkiezingen voor Provinciale Staten in 2019 zag het beeld er veelkleuriger uit. Forum voor Democratie werd op gemeenteniveau de grootste in Velsen en Roosendaal, GroenLinks in Arnhem, de PvdA in Borger-Odoorn en het CDA in Woerden. FvD werd de tweede partij in Borger-Odoorn en de VVD in de andere vier. In Arnhem won de VVD in de Vinex-wijk Schuytgraaf en in enkele welvarende wijken op de noordoever. De volkswijk Geitenkamp ging naar de PVV, de multiculturele wijken Malburgen-Zuid en Presikhaaf-west naar DENK, een aantal naoorlogse wijken op de zuidoever en Presikhaaf Oost naar FvD en in het centrum en een reeks wijken er omheen werd GroenLinks de grootste. In Velsen won de VVD in de duurdere dorpen Velsen-Zuid & Driehuis en Santpoort-Noord en -Zuid, terwijl FvD won in de industriële plaatsen Velsen-Noord en IJmuiden en in Velsbroek. In Borger-Odoorn won FvD in alle veen-dorpen, terwijl VVD, PvdA en CDA het zand verdeelden. In Woerden won FvD in West, de VVD in de nieuwbouw aan de oostkant en in de overige wijken en dorpen het CDA. In Roosendaal verdeelden VVD en FvD de wijken en werd het CDA in twee dorpen de grootste partij.

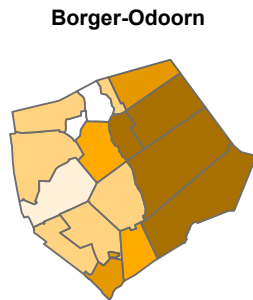
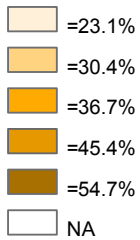
Buitenstaanders en gevestigden

In figuur 19 is de aanhang voor de buitenstaander-partijen en gevestigde partijen weergegeven voor zowel de Kamerverkiezingen van 2017 als de Statenverkiezingen van 2019. Scherpe contrasten zijn er wederom te zien in Velsen, Arnhem en Borger-Odoorn, terwijl Woerden en Roosendaal een wat gelijkmatiger beeld tonen. Woerden laat daarbij over de volle linie vrij hoge scores zien voor de gevestigden, terwijl het aandeel in Roosendaal juist in vrijwel alle wijken een stuk lager ligt. De hoogste pieken voor buitenstaander-partijen zijn te vinden in Roosendaal Noord en West, in Eerste en Tweede Exloërmond op het veen in de gemeente Borger-Odoorn, in IJmuiden-West in de gemeente Velsen en in de achterstandsbuurten Geitenkamp, Presikhaaf-West en Malburgen-Zuid in Arnhem. Bij een vergelijking tussen de verkiezingen voor de Tweede Kamer en voor Provinciale Staten valt op dat de gemeente Velsen er bij de Statenverkiezingen meer uitspringt als bolwerk voor buitenstaanders en de Veenkoloniën in Borger-Odoorn wat minder. FvD deed het ten opzichte van de PVV opvallend goed in het westen van Nederland.

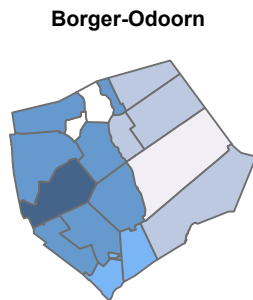
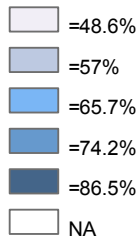
Figuur 19: Aandeel stemmen voor buitenstaanders en gevestigden per wijk bij de Tweede Kamerverkiezingen 2017.

Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Kiesraad, Josse de Voogd & de betreffende gemeenten

Buitenstaanders TK2017

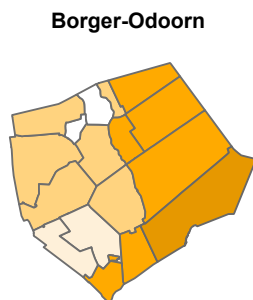
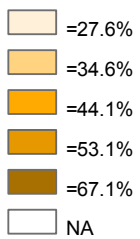
Gevestigden TK2017

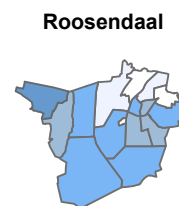
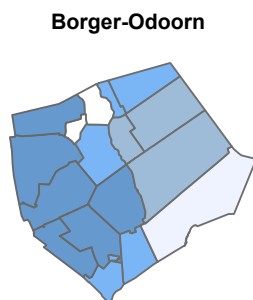
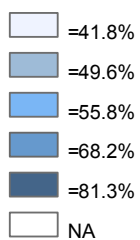
Figuur 20: Aandeel stemmen voor buitenstaanders en gevestigden per wijk bij de Provinciale Statenverkiezingen 2019.

Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Kiesraad, Josse de Voogd & de betreffende gemeenten

Buitenstaanders PS2019

Gevestigden PS2019

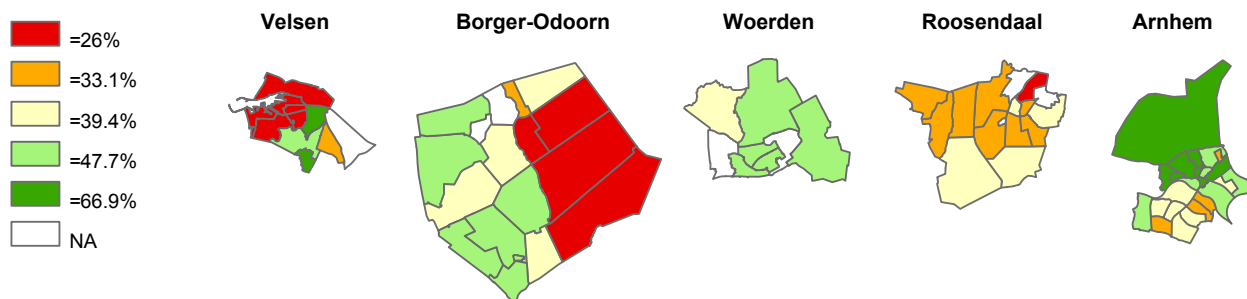
Wat betreft correlaties, te zien in tabel 7, geldt dat minder vrijwilligers, meer mensen met overgewicht, minder hogeropgeleiden en meer lageropgeleiden het sterkst samenhangt met meer stemmen voor buitenstaanders. Ook is er een vrij sterke samenhang tussen meer stemmen voor buitenstaanders en meer eenzaamheid, een minder goed beoordeelde gezondheid, minder actieven, meer arme huishoudens, minder mensen met een goede vermogenspositie en meer mensen in de bijstand. Ook andere zwakkere relaties duiden op een samenhang met achterstanden.

Niet in kaarten weergegeven maar wel meegenomen bij de correlaties zijn de uitslagen per partij per wijk (tabel 8 en 9). Bij de buitenstaanders-partijen is DENK de partij die het sterkst correleert met de gemeten achterstanden. Ook bij de PVV en SP is een duidelijke samenhang met achterstand te zien. Bij de PVV is de samenhang met minder hoog- en meer lageropgeleiden opvallend. Bij de PvdD zijn een aantal achterstanden zichtbaar, maar dan in combinatie met een positieve correlatie met meer hogeropgeleiden. Ook bij 50 PLUS zijn een aantal achterstanden te zien. Bij FvD zijn weinig relaties te zien bij de Kamerverkiezingen, maar wel enkele bij de Statenverkiezingen, namelijk meer overgewicht, minder vrijwilligerswerk en meer medicijngebruik. Ook is er bij die verkiezingen een vrij sterke relatie met minder hogeropgeleiden, meer lageropgeleiden en in mindere mate met meer middelbaar opgeleiden. De groei van de partij tussen 2017 en 2019, waarschijnlijk ten koste van de PVV, heeft het profiel veranderd.

Bij de gevestigde partijen valt op dat de VVD sterk negatief correleert met achterstanden. Ook het CDA kent weinig relaties met achterstand. Bij D66 en GroenLinks valt de relatie met een hoog opleidingsniveau op, terwijl GroenLinks als enige gevestigde partij wel met enkele achterstanden correleert. Bij de PvdA zijn geen relaties te zien als het gaat om achterstanden en ChristenUnie en SGP correleren met meer vrijwilligers.

Figuur 21: *Aandeel voorstemmen per wijk bij het referendum 2016*
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: Kiesraad, Josse de Voogd & de betreffende gemeenten

Voorstemmers referendum 2016

De voor- en tegenstem per wijk

Tot slot is de uitslag van het referendum weergegeven voor de wijken in de vijf gemeenten. De voor-stem won slechts in enkele betere Arnhemse wijken op de noordoever en in het gentrificerende Spijkerkwartier en in de gemeente Velsen in de welvarende dorpen Santpoort-Zuid en Velsen-Zuid & Driehuis.

Wijken waar weliswaar in meerderheid tegen werd gestemd, maar met minder overtuiging dan gemiddeld, waren er door heel Woerden, op het zand in Borger-Odoorn, in Roosendaal Centrum, nog enkele wijken in Arnhem-Noord en in de Vinex wijk Schuytgraaf in Zuid. De grootste meerderheden voor de tegenstem waren te vinden in IJmuiden, Velsen-Noord, Roosendaal Noord en in de

veendorpen binnen Borger-Odoorn. Maar ook de rest van Roosendaal, Velsbroek en in Arnhem Geitenkamp en Malburgen kenden veel tegenstemmers. Ook bij het referendum is weer te zien hoe Arnhem, Velsen en Borger-Odoorn sterk verdeeld zijn, terwijl de uitslagen in Roosendaal en Woerden wat minder sterk per wijk verschillen, met in Woerden over het algemeen wat meer voorstemmers en in Roosendaal meer tegenstemmers dan het landelijke gemiddelde.

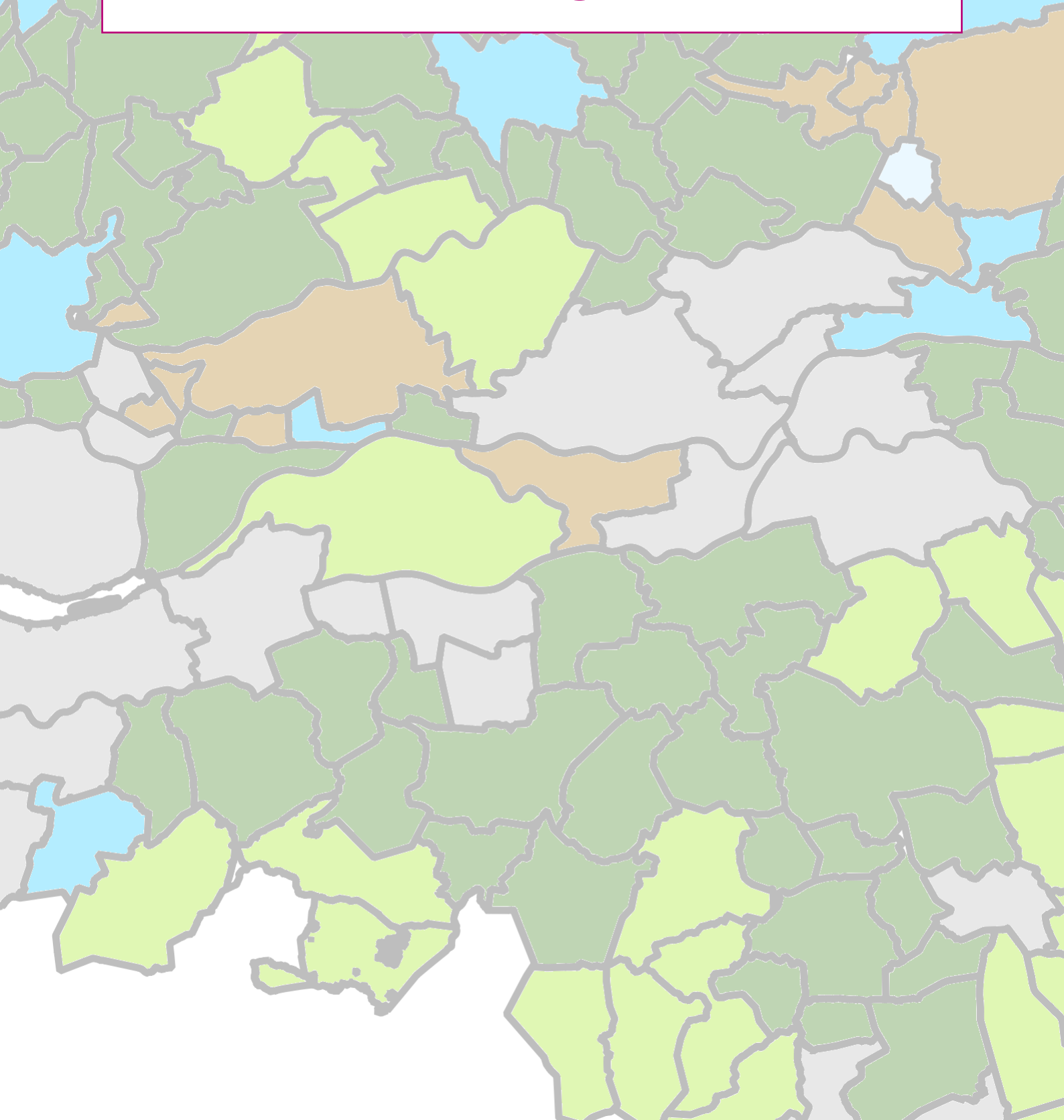
Wat betreft correlaties (tabel 10) is de samenhang tussen een groter aandeel tegenstemmen met minder hogeropgeleiden en meer laagopgeleiden het sterkste. Daarnaast springen een groter aandeel mensen met overgewicht, meer middelbaar opgeleiden en meer medicijngebruik er uit. Ook is er een verband met minder vrijwilligerswerk en een minder goed beoordeelde eigen gezondheid.

Al met al laat het inzoomen op gemeenten zien dat de verschillen binnen gemeenten groot kunnen zijn. De grote stad Arnhem kent scherpe contrasten tussen wijken, de gemeente Borger-Odoorn omvat twee verschillende soorten platteland. Velsen is een voorbeeld van een gemeente die als geheel een vrij gemiddeld beeld laat zien, maar waarbij achter dat statistisch gemiddelde grote uitersten blijken schuil te gaan. In andere gemeenten, zoals Roosendaal en Woerden, liggen de uitkomsten op wijkniveau wat meer in lijn met het totaalbeeld van de gemeente.

Eindnoten

- 1 Josse de Voogd, 'In Heemskerk en Etten-Leur winnen politici de verkiezingen. Alleen komen ze er te weinig'. *De Correspondent*. 3-2-2017. <https://decorrespondent.nl/6141/in-heemskerk-en-etten-leur-winnen-politici-de-verkiezingen-alleen-komen-ze-er-te-weinig/1027592837304-1e7e5a5d>
- 2 CBS, *Voorlopige bevolkingsaantallen per gemeente 1-1-2021*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2021/10/voorlopige-bevolkingsaantallen-per-gemeente-1-1-2021>
- 3 Zie oa BrabantKennis, *Midsize Brabant. Verkenning van de toekomst voor Brabantse middelgrote steden*. (2015) <https://www.brabantkennis.nl/publicatie/magazine-midsize-brabant>
- 4 Josse de Voogd, 'Deze eeuwenoude grenzen kleuren de verkiezingen nog altijd'. *De Correspondent*. 1-3-2017 <https://decorrespondent.nl/6298/deze-eeuwenoude-grenzen-kleuren-de-verkiezingen-nog-altijd/1053864140912-dddf1b75>
- 5 De gewichtsverdeling is 60 procent voor de Tweede Kamerverkiezingen, 30 voor de Statenverkiezingen en 10 voor het referendum.
- 6 De correlaties zijn berekend op basis van de wijken van alleen de betreffende vijf gemeenten. Een correlatietabel met daarin alle wijken van heel Nederland zou andere uitkomsten kunnen geven.

**6. De verkiezingskaart
van 2021: *van
diversificatie tot
periferisering***

In de voorgaande hoofdstukken werden uitslagen geanalyseerd uit de jaren 2016, 2017 en 2019. Op 17 maart 2021 vonden de meest recente Tweede Kamerverkiezingen plaats. In grote lijnen lijken de ruimtelijke patronen van de partijen zoals beschreven in de voorgaande hoofdstukken intact te zijn gebleven. Toch zijn er ook een aantal noemenswaardige nieuwe ontwikkelingen te zien. Zo hebben vier nieuwe partijen de Tweede Kamer betreden en is de stem van het onbehegen ruimtelijk gezien verschoven.

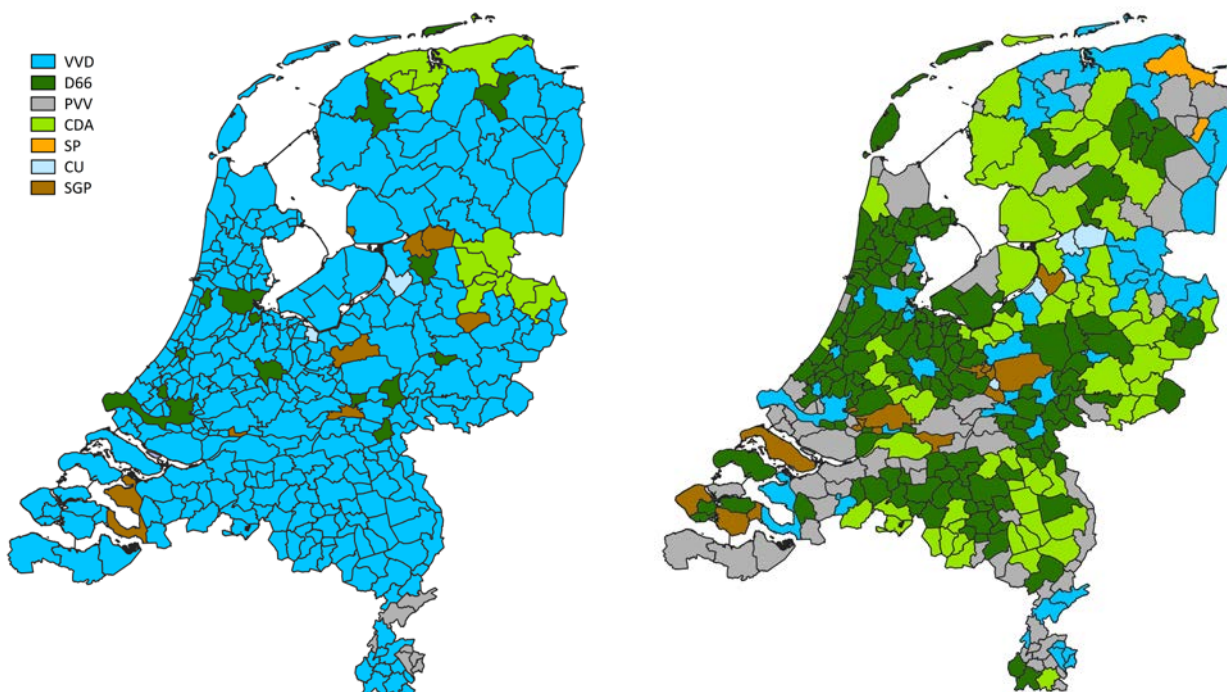
Verschuivingen

Net als in 2017 is de VVD weer de grootste partij geworden, en net als in 2017 is de partij vanwege het versnipperde en genivelleerde politieke landschap ook in de meeste gemeente als nummer één tevoorschijn gekomen. Waar PVV, CDA en D66 in 2017 ongeveer even groot waren, piekt de nummer twee, D66, daar nu wat duidelijker bovenuit. D66 werd in 2021 dan ook in meer gemeenten de eerste of tweede partij, terwijl PVV en CDA juist wat minder zichtbaar zijn geworden op de kaart, net als de eveneens verliezende partijen SP en GroenLinks.

Aan de oppervlakte lijkt er voor de VVD weinig veranderd, met slechts een zetel winst en wederom een verkiezingskaart waarop het blauw domineert. Traditiegetrouw doet de partij het weer goed in welvarende gemeenten in West-Nederland, langs de kust, in het Gooi, het Groene Hart en op de Utrechtse Heuvelrug. Maar kijkend naar de winsten en verliezen per partij, onder meer in beeld gebracht door de Verkiezingsite van het *Nederlands Dagblad*,¹ blijkt er in die traditionele VVD-bolwerken vaak sprake van een verlies voor de partij ten opzichte van 2017. Daartegenover vallen vooral in het zuiden van het land de winsten voor de VVD op. De toenemende ontkerkelijking, economische dynamiek en (sub)urbanisatie spelen hier waarschijnlijk een rol. Daarnaast is het niet uitgesloten dat de partij in de gebieden die het sterkst getroffen werden door de Corona-pandemie een extra premiersbonus opstreek. De verschuivingen in het patroon van de VVD maken dat de partij nu nog meer dan voorheen vrij gelijkmatig over Nederland haar scores behaalt. Terwijl het politieke landschap nivelleert en versplintert, en CDA en PvdA nog maar een schim zijn van wat ze ooit zijn geweest, blijft de VVD vooralsnog een relatief grote partij met een brede basis door heel het land.

Net als de VVD bleef ook de PvdA stabiel in (het lage) aantal zetels, terwijl het ruimtelijke patroon wel iets verschoof. In het westen van het land was er licht verlies terwijl er in het zuiden wat winst werd gepakt. Er lijkt sprake te zijn geweest van een licht 'Ploumen-effect'; een bonus voor de partij omdat de lijsttrekker opgroeide in Maastricht en inwoners van de zuidoostelijke provincies doorgaans een sterkere neiging hebben om te stemmen op een regionale kandidaat.²

Figuur 22: Grootste en tweede partij per gemeente bij de Tweede Kamerverkiezingen 2021.
Kaart: Josse de Voogd, basiskaart: CBS en Kadaster,³ onderliggende data: Kiesraad.

Nieuwe partijen: Volt, JA21, BoerBurgerBeweging en BIJ1

Maar liefst vier nieuwe partijen - Volt, JA21, BoerBurgerBeweging en BIJ1 - wisten bij deze verkiezingen voor het eerst een zetel te behalen in de Tweede Kamer. De vier partijen kennen allen een specifiek ruimtelijk patroon.⁴ Het pan- en pro-Europese Volt laat op de kaart een patroon zien dat sterk lijkt op dat van D66. De partij behaalde goede scores in studentensteden en in randgemeenten met een hoge welvaart, gelegen rondom een aantal steden, zoals Zeist en Oegstgeest. Een, wat je zou kunnen noemen, 'Green-Belt' komt weer naar voren, een aaneengesloten strook gemeenten door het midden van Nederland met veel steun voor progressieve en groene partijen als D66, GroenLinks, PvdD en nu dus ook Volt. Groningen en Eindhoven en omgeving vormen twee losse clusters met vergelijkbare kenmerken.⁵

Een andere nieuwe binnenkomer was JA21, opgericht door leden die FvD verlieten. Deze partij presteerde goed in het zuidelijke deel van de Randstad, in het bijzonder in gematigd verstedelijkte gemeenten als Westland, Brielle en Barendrecht. De PVV verloor relatief sterk in deze regio ten opzichte van de vorige verkiezingen. Het is opvallend dat het patroon van JA21, met de nadruk op gemeenten met een vrij gemiddelde welvaart in het westen van Nederland buiten de grote steden, veel lijkt op de patronen van FvD bij de voorgaande Tweede Kamer en Provinciale Statenverkiezingen. Ondernemersgemeenten als Westland en Volendam springen er uit.

FvD doet het in de meeste van deze gemeenten nog steeds relatief goed, maar het patroon is wel veranderd ten opzichte van 2017 en 2019. De Rijnmondse groeikernen Nissewaard (Spijkenisse) en Hellevoetsluis vormen na de laatste verkiezingen de pieken in het westen van het land, en elders in het land valt het op dat de partij het opmerkelijk goed heeft gedaan in de Limburgse Mijnstreek en in het noordoosten van Friesland. Eerder in deze publicatie werd geanalyseerd dat de geografische spreiding van de kiezers van FvD geen opvallende relaties met achterstanden liet zien. Dit lijkt te zijn veranderd bij de meest recente verkiezingen. De spreiding van stemmen voor JA21 past nu meer bij het patroon zoals FvD dat bij eerdere verkiezingen liet zijn, terwijl FvD zelf nu relatief sterker staat in

wat minder welvarende gebieden. De toekomst zal uitwijzen of het nieuwe patroon van FvD zich zal bestendigen. Het kan zijn dat het patroon samenhangt met een regionaal variërende weerstand tegen corona-beperkingen waar de partij rondom deze verkiezingen scherp tegen ageerde.

De BoerBurgerBeweging, die haar oorsprong vindt in boerenprotesten en op wil komen voor de agrarische sector en kwesties die in het bijzonder op het platteland spelen, deed het vooral goed in plattelandsgebieden in het oosten en noorden van Nederland, en dan vooral in Twente en de Achterhoek. Het CDA verloor in de betreffende gemeenten vaak opvallend.

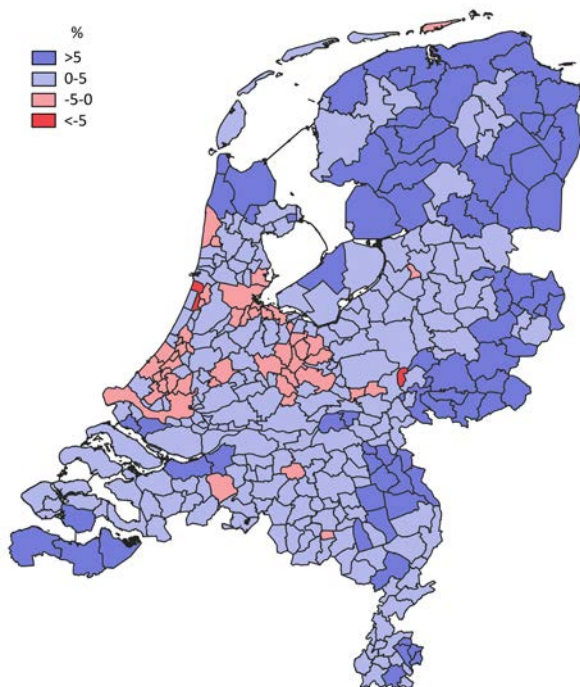
Het antiracistische BIJ1 leunt vooral op de grotere steden. De hoogste score werd behaald in Amsterdam, maar ook in Rotterdam en een aantal overloopp gemeenten van de grote steden, zoals Almere en Capelle aan de IJssel worden relatief veel stemmen behaald. Het patroon lijkt een combinatie te vormen van gemeenten en wijken met veel mensen met een Surinaamse en Antilliaanse (migratie)achtergrond en van gemeenten en wijken met veel studenten. Ten opzichte van vier jaar geleden, toen de partij meedeed onder de naam Artikel 1, is vooral de winst in die laatste categorie opvallend, terwijl de groei in bolwerk Amsterdam-Zuidoost weliswaar in procentpunten groot was maar in relatieve zin een stuk minder.

De winst van rechts

Al met al lieten de verkiezingen van 2021 een verschuiving zien ten gunste van rechtser partijen. Opgeteld wonnen partijen die als rechts beschouwd kunnen worden (met alle mitsen en maren over wat nog rechts en links is) ten opzichte van linkse. De mate waarin dit gebeurde verschilde echter per regio.⁶ In een aantal steden met een jonge, hoger opgeleide en multiculturele bevolking en in een aantal welvarende gemeenten in de nabijheid van steden werd het verlies van linkse partijen als GroenLinks, SP en PvdA gecompenseerd door winst voor partijen als D66, Volt, PvdD en BIJ1. Een netto verschuiving naar rechts (in het kaartbeeld van figuur 23: VVD, CDA, PVV, FvD, JA21, Code Oranje, BBB en SGP) heeft vooral plaatsgevonden in gemeenten in het zuiden, oosten en noorden. Links kreeg daar grote klappen. Het is vooral de, wat men zou kunnen noemen, periferie van Nederland, die een ruk naar rechts maakte. In het Westen valt op dat binnen de Randstad enigszins perifeer gelegen gemeenten als Hellevoetsluis en Nissewaard ook een dergelijke verschuiving lieten zien. Deze verschuivingen zijn een continuering van een patroon dat ook al in 2017 te zien was. Opvallend is dat eenzelfde trend ook al opging in 2010, maar dat 2012 hierop een uitzondering was. Toen was juist het omgekeerde te zien. Opvallend was toen het sociaal-economische karakter van de verkiezingsstrijd bij die verkiezingen. Het doet het vermoeden oprijzen dat een sociaal-economisch linkse koers linkse partijen in de periferie meer windeieren legt dan een sociaal-culturele linkse koers.⁷

De groei van rechts komt vooral doordat verschillende partijen die als anti-establishment en rechts-populistisch gezien zouden kunnen worden gezamenlijk meer stemmen hebben behaald dan bij voorgaande verkiezingen, ondanks dat deze stem meer versnipperd is geraakt. De PVV verloor, maar JA21 kwam voor het eerst de Kamer binnen en FvD wist, ondanks een terugval ten opzichte van de Statenverkiezingen die tussendoor plaatsvonden, zich te verviervoudigen ten opzichte van de Tweede Kamerverkiezingen van 2017. Ook BBB lijkt met haar koers min of meer tot deze stroming gerekend te kunnen worden. Deze vier partijen laten verschillende ruimtelijke patronen zien. Maar als je ze bij elkaar optelt en kijkt naar de winsten en verliezen, dan valt op dat ze gezamenlijk terrein boeken in het noorden van Nederland.

Figuur 23: *Netto winsten en verliezen in procentpunten voor rechtse partijen, 2021.*
Kaart: Josse de Voogd, basiskaart: CBS en Kadaster, onderliggende data: NOS⁸

Gevestigden en buitenstaanders

Deze dynamiek in het noorden is ook te zien wanneer we, in plaats van op een links-rechtstegenstelling, teruggrijpen op het onderscheid tussen buitenstaanders en gevestigden, zoals we eerder in deze publicatie deden. Het zwaartepunt van de buitenstaanders is dan wat verschoven naar noordoost Nederland. Door de winst van de VVD in het zuiden en het verlies van de SP daar, lijkt de positie van de buitenstaanders in de voormalige katholieke gebieden juist wat te zijn verzwakt. Eerder ontstaat er momenteel in plaats van een noord-zuid tegenstelling een driedeling waarbij buitenstaanderspartijen het, grofweg, in het noorden en zuiden wat beter doen dan in het midden van het land. Een driedeling die ook weer terugkomt als het gaat om de aanhang voor regionale partijen bij de Provinciale Statenverkiezingen.

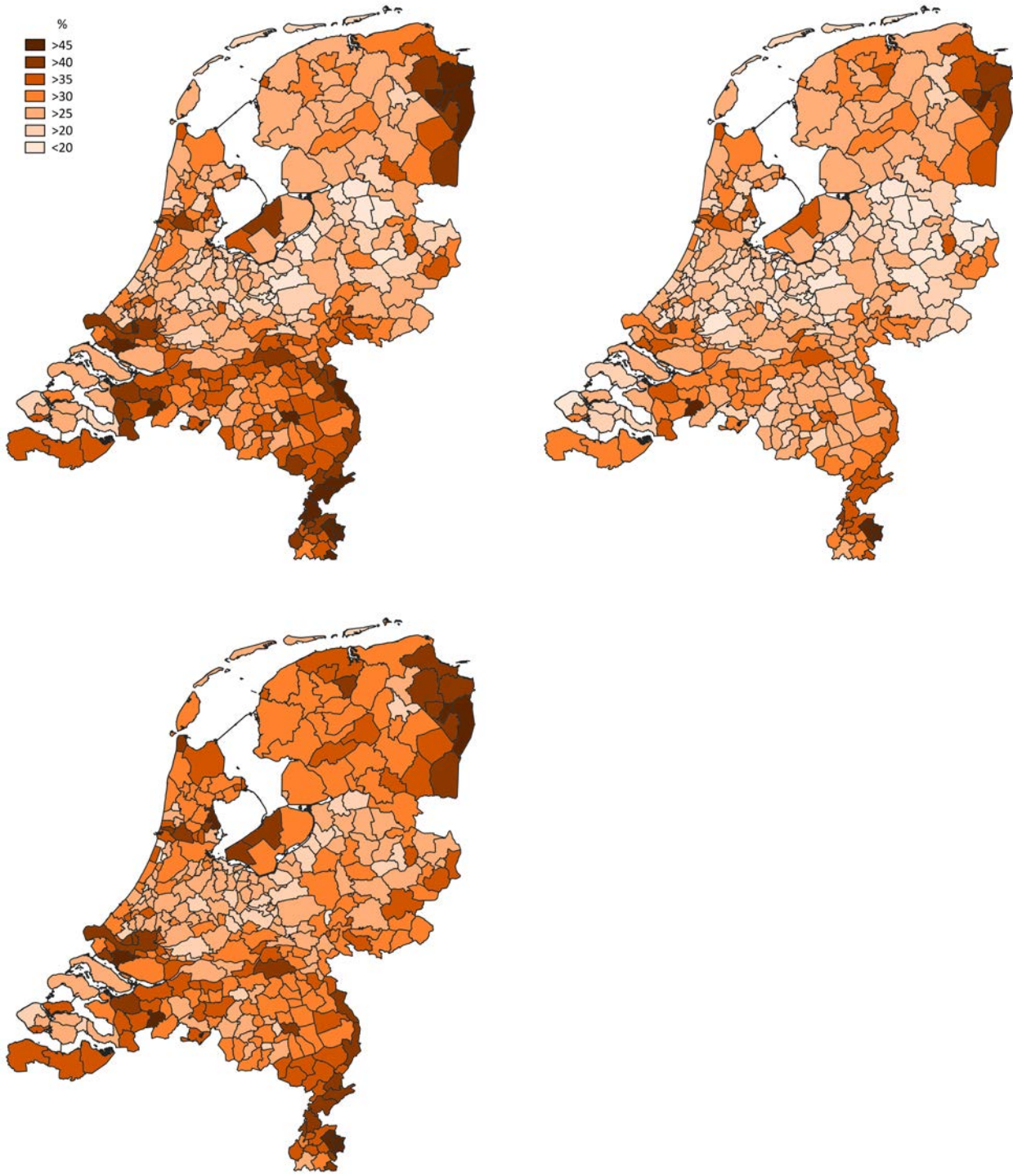
Het kan zijn dat dit duurzame trends zijn: een inhaaleffect voor buitenstaanders in het noorden en een afnemende invloed van het gegeven dat prominente politici van PVV, SP en 50PLUS uit het zuiden kwamen. Maar het is ook niet geheel uitgesloten dat de Coronacrisis hier een rol speelde. Deze heeft in het zuiden harder toegeslagen dan in het noorden. Wellicht leidde dat in het zuiden tot een trek naar gevestigde partijen, en in het noorden, dat relatief minder een acute gezondheids crisis maar wel maatregelen heeft ervaren, eerder tot een trek daarvandaan. Interessant is hoe de mate van vaccinatiebereidheid enige overlap vertoont met winst voor de VVD.⁹ De vaccinatiegraad is vooral hoog in het zuiden en oosten buiten de grotere steden. De toekomst zal uitwijzen of de Coronacrisis en de daaruit volgende ontwikkelingen een langdurigere invloed zullen hebben op het Nederland van gevestigden en buitenstaanders.

De tegenstelling tussen buitenstaanders en gevestigden is anno 2021 wat minder makkelijk te maken dan in 2017 en 2019. Bij de eerdere verkiezingen gold voor de buitenstaanders dat de kiezers van deze partijen zich in een meer toekomst-pessimistische positie bevonden en dat deze partijen een meer marginale positie innamen als het gaat om meeregeren en verwevenheid met instituties. In 2021 hebben vier nieuwe partijen de Kamer betreden, die een enigszins fluide positie innemen op deze as

en waarvan het nog afwachten is hoe zij zich zullen ontwikkelen, en waarover nog minder kiezersonderzoek bekend is. Dit maakt dat zij moeilijker in te delen zijn in een dichotomie tussen buitenstaanders en gevestigden. VOLT is een nieuwkomer die nog niet mee bestuurt, maar sluit als (jonge) 'hoogopgeleidenpartij'¹⁰ wel het meest aan bij de gevestigden als het gaat om politieke oriëntatie met haar pleidooien voor versnelling van maatschappelijke processen als internationalisering en Europese integratie. BIJ1 is voortgekomen uit de emancipatie van groepen mensen met een migratieachtergrond, die zich relatief wat vaker in een marginale positie bevinden, en sluit daarmee aan bij DENK. Tegelijk is haar geluid redelijk geïnstitutionaliseerd in de wereld van (gevestigde) media, cultuur en wetenschap. Ook BBB neemt een dergelijke fluïde tussenpositie in. Enerzijds komt zij voort uit een activistische beweging van agrariërs die zichzelf weggeschreven zien worden uit het toekomstverhaal voor Nederland, anderzijds is de agrarische sector nog goed georganiseerd waardoor niet echt over een gemarginaliseerde positie gesproken kan worden. Ook JA21 neemt een tussenpositie in. Enerzijds roert zij zich in het rechts-populistische buitenstaander-kamp. Anderzijds wil zij nadrukkelijk een 'fatsoenlijk' rechts alternatief bieden voor deze partijen,¹¹ toont zij zich bereid tot regeringsdeelname, en beschikt lijsttrekker Eerdmans over een relatief geïnstitutionaliseerde positie via de lokale partij Leefbaar Rotterdam.

Figuur 24: Aandeel voor buitenstaander-partijen (PVV, SP, PvdD, 50 PLUS, FvD, DENK) bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 (links) en 2021 (rechts) en nogmaals in 2021 (onder) wanneer ook JA21, BBB en BIJ1 tot de buitenstaanders worden gerekend.

Kaart: Josse de Voogd, basiskaart: CBS en Kadaster, onderliggende data: Kiesraad

Briefstemmers

Vanwege de coronapandemie konden oudere kiezers bij de verkiezingen van 2021 per brief stemmen. Dit maakt het mogelijk om de uitslagen van alleen de briefstemmers te vergelijken met de uitslag van de gemeenten als geheel en met de andere stembureaus. De klassieke partijen PvdA, CDA en VVD blijken het goed te doen bij de oudere kiezers. Op basis van de uitslagen van de briefstembureaus maakte Dennis Brouwer een kaart met de grootste partij per gemeente op basis van alleen de briefstemmers. De uitkomst lijkt op uitslagenkaarten uit de jaren negentig, met het westen VVD blauw, het noorden PvdA rood en het oosten CDA groen.¹² Ook op een stembureaukaart gemaakt door Pointer vallen de briefstembureaus van noord- en oost Nederland op als PvdA-rode en CDA-groene bolletjes.¹³

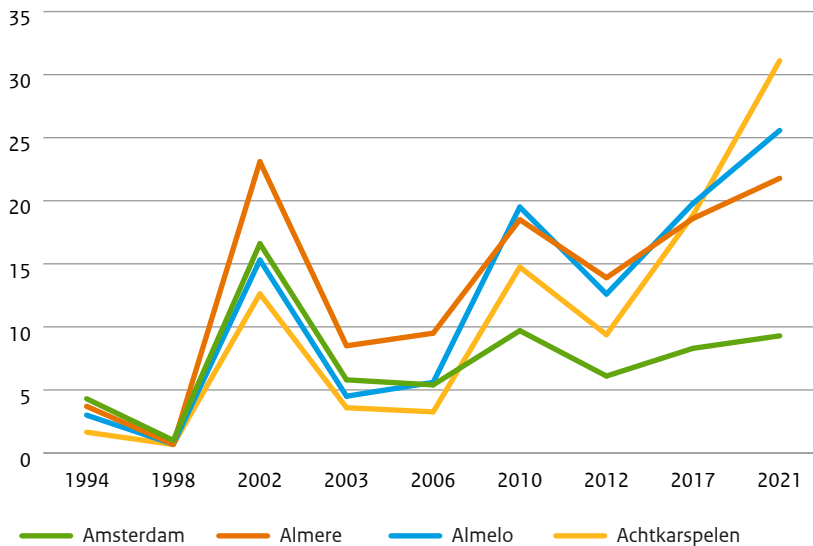
De steun voor D66, VOLT, PVV en FvD is geringer onder ouderen. Opvallend is dat deze verhoudingen per gebied verschillen. Op het platteland in het noorden valt op dat onder oudere kiezers de PvdA vaak nog de grootste is, maar dat onder jongere kiezers PVV en FvD het goed doen. Maar in bijvoorbeeld Amsterdam stemmen juist de oudere briefstemmers wat vaker PVV dan de rest van het electoraat.¹⁴ Te verwachten valt dan ook dat de kloof tussen deze steden en perifere plattelandsgebieden verder zal toenemen met het verschuiven van generaties. De rechts-populistische proteststem zal vermoedelijk meer en meer 'periferiseren' terwijl de grote steden in toenemende mate progressieve bolwerken zullen worden. Hoe 'Amerikaans' en gepolariseerd wordt toekomstig Nederland?

Periferisering van onbehagen

Kijken we naar de verschuiving van het rechtspopulisme over de afgelopen decennia dan springt in het oog hoe het zwaartepunt is verschoven, zowel binnen stadsregio's als op landelijk niveau.¹⁵ De CentrumDemocraten in de jaren negentig leunden vooral op de grote steden in het westen. De stem leek samen te hangen met het thema migratie dat zich vooral daar manifesteerde. De LPF in 2002 deed het in steden redelijk, terwijl vooral een aantal randgemeenten er uitsprong qua aandeel stemmen. De opkomst van de PVV speelde zich vooral in het zuiden van Nederland en in industriële gemeenten af. Nu lijkt een volgende fase te zijn bereikt, waarin het zwaartepunt steeds meer op het platteland en in de periferie is komen te liggen. Zoals we in het *de Groene/Follow The Money*-onderzoek hebben gezien, gaat het bij protest-populisme in de periferie ook niet in de eerste plaats, of nauwelijks, over migratie, maar vooral over het verdwijnen van publieke voorzieningen in de provincie, en de daarmee gepaard gaande gevoelens van frustratie en democratische verwaarlozing.¹⁶ Twan Huijsmans liet daarnaast zien dat waar houdingen ten opzichte van migratie heden ten dage vooral verschillen tussen bewoners van stad en ommeland, ongeacht of het om de Randstad of overig Nederland gaat, er als het gaat om 'populistische houdingen' sprake is van een tegenstelling tussen de Randstad en overig Nederland: buiten de Randstad wordt hoger wordt gescoord op 'populisme'.¹⁷

Een fasering van de ruimtelijke spreiding van het rechtspopulisme is goed te zien wanneer men een vergelijking maakt tussen de aanhang voor rechts-populistische partijen in de vier gemeenten Amsterdam, Almere, Almere en Achtkarspelen. De rangorde van goed en slecht scorende gemeenten is gaandeweg helemaal omgekeerd. Amsterdam begon in de jaren negentig flink boven het nationale gemiddelde als het ging om rechts-populistisch stemgedrag, maar ligt er nu ver onder, terwijl het in Achtkarspelen andersom is. Het noordoosten van Nederland lijkt zoals genoemd een inhaalslag te maken. De scores voor rechts-populistische partijen lagen er lange tijd relatief laag ondanks de geringe welvaart en het relatief lage opleidingsniveau. De kiezers zijn er vanouds meer honkvast, het gebied is meer vergrijsd en er is meer sociale samenhang wat mogelijk dempend heeft gewerkt (de genoemde 'Burgerschapzone').¹⁸ Maar nu treedt daarin een verschuiving op en gezien de verschillen in stemgedrag tussen oude en jonge kiezers zal die ontwikkeling zich waarschijnlijk continueren.

Figuur 25: *Aandeel stemmen voor rechts-populistische partijen¹⁹ in vier gemeenten over de tijd.*
Data: Kiesraad, bewerking Josse de Voogd

Met deze aan belang toenemende centrum-periferie tegenstelling evolueert de politieke kaart van Nederland naar een patroon dat zich in steeds meer landen manifesteert.²⁰ Een patroon waarin traditionele links-rechts tegenstellingen in belang afnemen, en waarbij een nieuwe tegenstelling op de voorgrond komt te staan die draait om thema's als de klimaatcrisis en de mondialisering van de economie, arbeidsmarkt en cultuur. De groei van enerzijds het rechtspopulisme en anderzijds het geluid van D66, VOLT en BIJ1 weerspiegelt deze verschuivingen.

Deze trend richting een dergelijke 'conflict-as' is onmiskenbaar, maar ook niet geheel eenduidig. De nog altijd grootste partij, de VVD, neemt bijvoorbeeld geen uitgesproken positie in op deze nieuwe as. In tegenstelling tot PvdA en CDA weet zij daarmee nog steeds veel verschillende groepen kiezers te trekken. Daarnaast laat de komst van weer een reeks nieuwe partijen met een specifieke aanhang zien dat Nederland vooral heel divers is, qua bevolkingsgroepen, qua politieke stromingen en qua geografie. Er zijn nog vele grijstinten.

Eindnoten

- 1 Nederlands Dagblad, *Verkiezingsite.nl*, Tweede Kamerverkiezingen 2021 <https://verkiezingsite.nl/>
- 2 Josse de Voogd, *Brabants Mozaïek, politieke scheidlijnen op de kaart*. BrabantKennis. (2016) <https://www.brabantkennis.nl/publicatie/mind-the-gap-1-essay-politieke-scheidlijnen>
Josse de Voogd. 'De politieke kaart van Nederland verschoot tweemaal van kleur maar is stabiel dan ze lijkt'. *De Correspondent*. 30-5-2019 <https://decorrespondent.nl/9569/de-politieke-kaart-van-nederland-verschoot-tweemaal-flink-van-kleur-maar-is-stabieler-dan-ze-lijkt/1601210854936-72e13cec>
- 3 CBS, *Wijk- en buurtkaart 2021*, <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/nederland-regionaal/geografische-data/wijk-en-buurtkaart-2021> De kaart is geopend met QGIS (<https://Qgis.org>), een open source GIS-pakket.
- 4 Josse de Voogd, 'Grote verschillen bij stemgedrag in 'de Randstad': Hoe ziet de nieuwe kaart eruit?' *Algemeen Dagblad*, 25-3-2021 <https://www.ad.nl/dossier-serie-josse-de-voogd-over-de-randstad/grote-verschillen-by-stemgedrag-in-de-randstad-hoe-ziet-de-nieuwe-kaart-eruit~a18cb2ef/>
- 5 Josse de Voogd, 'In het politieke landschap heeft de BibleBelt een duurzaam zusje gekregen: de Greenbelt.' *De Correspondent*. 13-6-2019 <https://decorrespondent.nl/9617/in-het-politieke-landschap-heeft-de-biblebelt-een-duurzaam-zusje-gekregen-de-greenbelt/1609242845848-cfed2ef7>
- 6 NOS, 'De nieuwe politieke kaart van Nederland: 'Kloof tussen centrum en periferie groeit.' Auteurs : Mitchell van de Klundert en Joost Schellevis, 18-3-2021 <https://nos.nl/collectie/13860/artikel/2373193-de-nieuwe-politieke-kaart-van-nederland-kloof-tussen-centrum-en-periferie-groeit>
- 7 Josse de Voogd, *Zicht op verschil*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Telos (2017) <https://kennisopenbaarbestuur.nl/rapporten-publicaties/zicht-op-verschil-een-verkenning-naar-stemgedrag-en-ruimte-in-nederland/>
- 8 NOS, 'De nieuwe politieke kaart van Nederland: 'Kloof tussen centrum en periferie groeit.' Auteurs : Mitchell van de Klundert en Joost Schellevis, 18-3-2021 <https://nos.nl/collectie/13860/artikel/2373193-de-nieuwe-politieke-kaart-van-nederland-kloof-tussen-centrum-en-periferie-groeit>
- 9 RIVM, 'Bijna 85% van de 18-plussers heeft tenminste één vaccinatie gekregen', 4-8-2021 <https://www.rivm.nl/nieuws/bijna-85-procent-18-plussers-tenminste-1-vaccinatie>
- 10 NOS, 'Verkiezingen in cijfers: hoge opkomst onder jongeren en zorg belangrijkste thema', 18-3--2021 <https://nos.nl/collectie/13860/artikel/2373083-verkiezingen-in-cijfers-hoge-opkomst-onder-jongeren-en-zorg-belangrijkste-thema> & Maurice de Hond, 'TK2021 naar demografische en andere kenmerken', *Peil.nl*, 11-4-2021 <https://maurice.nl/peilingen/2021/04/11/tk2021-naar-demografische-en-andere-kenmerken/>
- 11 De Volkskrant, 'Forum rebellen Eerdmans en Nanninga starten eigen partij JA21', 18-12-2020, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/forum-rebellen-eerdmans-en-nanninga-starten-eigen-partij-ja21~bfaa6ad1/>
- 12 Dennis Brouwer, 'Grootste partij per gemeente bij de briefstemmen', 11-4-2021 <https://twitter.com/Classification/status/1381158821129768963> & Maurice de Hond, 'TK2021 naar demografische en andere kenmerken', *Peil.nl*, 11-4-2021 <https://maurice.nl/peilingen/2021/04/11/tk2021-naar-demografische-en-andere-kenmerken/>
- 13 Pointer. 'Stembureau in Woerden trok tijdens de verkiezingen meest diverse groep stemmers.' 26-3-2021 <https://pointer.kro-ncrv.nl/verkiezingskaart-tk2021>
- 14 Ibid.
- 15 Josse de Voogd. 'Waarom verhuist de proteststem uit de grote stad'. *Algemeen Dagblad*, 23-2-2021 <https://www.ad.nl/den-haag/waarom-verhuist-de-proteststem-uit-de-grote-stad~a5984ab9/>
- 16 Coen van de Ven, 'Hoe Den Haag uit Nederland verdween. De afname van de regionale voorzieningen', *De Groene Amsterdammer*, 14-10-2021.
- 17 Twan Huijismans, T. 'Randstad versus regio, én stad versus platteland?', *Stuk Rood Vlees*, 12-3-2021 <https://stukroodvlees.nl/randstad-versus-regio-en-stad-versus-platteland/>
- 18 Josse de Voogd. 'Nieuwe scheidlijnen op de kaart.' *Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties*, (2013) <https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/23360/nieuwe-scheidlijnen-op-de-kaart.pdf>
- 19 Meegeteld zijn: CD, CP, LPF, EénNL, PvdN, PVV, TON, FvD, VNL, GeenPeil, JA21, Code Oranje, BBB
- 20 Josse de Voogd, 'Redrawing Europe's Map', *World Policy Journal*, volume 31, 4. 8-12-2014 <http://worldpolicy.org/2014/12/08/redrawing-europes-map/>

7. Atlas van Gepolariseerd Nederland: *verschillen in 'democratisch kapitaal'?*

De *Atlas van Afgehaakt Nederland* laat zien dat het land op een complexe manier ongelijk verdeeld is. Hoe bescheiden van omvang en bevolkingsgrootte het land ook is, Nederland is geen homogeen land. Noch sociologisch, noch geografisch. Bepaalde (groepen) mensen hebben meer kansen en ontwikkelingsmogelijkheden en worden beter gerepresenteerd in politiek en samenleving. En waar je woont speelt ook een rol: hoe klein Nederland ook is, het blijft een klein land met verre uithoeken, om met Floor Milikowski te spreken. De *Atlas van Afgehaakt Nederland* heeft laten zien dat er grote verschillen bestaan tussen mensen, regio's, gemeenten en wijken in Nederland. Bruisende gebieden naast krimpgebieden, wijken met mensen met relatief veel sociaal en financieel 'kapitaal' naast wijken met mensen met relatief weinig kapitaal. Er is sprake van een cumulatie van problematiek bij specifieke individuen en groepen en op specifieke plekken. En dat vertaalt zich politiek-electoraal. In al dan niet deelname aan verkiezingen, in vertrouwen in de overheid, in stemgedrag voor protest- of anti-mainstream-partijen.

Maatschappelijke veranderingen werken, afhankelijk van de plek en de positie, zeer verschillend uit. Verschillen in opleidingsniveau, inkomen, gezondheid, vertrouwen en mobiliteit bepalen in sterke mate een al dan niet succesvolle aanpassing aan nieuwe maatschappelijke omstandigheden. Regio's met veel hogeropgeleiden en regio's gekenmerkt door een sterke sociale samenhang lijken gemakkelijker met structuurveranderingen overweg te kunnen. Regio's, steden en buurten waar minder sociaal-, economisch- en cultureel kapitaal voorhanden is, slagen er veel minder in zich te voegen in de mainstream-ontwikkeling van Nederland.

Dan gaat het over de probleemwijken in de grote steden, met vaak een groot aandeel mensen met een migratieachtergrond die zich in verschillende stadia van het integratieproces bevinden: van succesvolle inpassing in de Nederlandse samenleving tot een meer gesegregeerd en gedepriveerd leven.¹ Daarnaast gaat het over delen van middelgrote gemeenten (zoals zichtbaar werd in Velsen of Roosendaal) en krimpende plattelandregio's, waar men met minder optimisme naar de toekomst kijkt, en waar men het vertrouwen in de politiek en in de collectieve bescherming van het sociale contract van de overheid en samenleving lijkt kwijt te raken. Dan gaat het om buurten en regio's die zich niet langer erkend en gekend weten. Waarvan de inwoners het gevoel hebben geen onderdeel te zijn van het script dat voor de toekomst van Nederland wordt geschreven. Dat is wat we in deze Atlas, in het verlengde van de analyse van de Staatscommissie Remkes, 'Afgehaakt Nederland' hebben genoemd.

Die sociale gelaagdheid en ruimtelijke segregatie vertalen zich in kiesgedrag: bij de opkomst bij verkiezingen of bij thuisblijven, en bij de inhoudelijke keuzes die bij verkiezingen gemaakt worden. Dan gaat het om gradaties van aan- en afhaken. Politieke afgehaaktheid is, zo laat onderzoek zien, vaak niet los te zien van andere vormen van afgehaaktheid, sociaal-economisch of sociaal-cultureel. Het al dan niet deelnemen aan het arbeidsproces, het hebben van een matige gezondheid of van laag vertrouwen in mensen, politiek of samenleving kunnen leiden tot 'afgehaaktheid' van de mainstream.

Niet elke scheidslijn is, zeker internationaal gezien, even scherp. Nederland is nog altijd een relatief egalitaire verzorgingsamenleving, al staat deze verworvenheid wel onder grote druk van politiek-maatschappelijke trends. De neoliberale *efficiëncysamenleving* heeft in de afgelopen decennia

het naoorlogs sociaal contract van zekerheid en bescherming aangetast. Nieuwe scheidlijnen kunnen uitgroeien tot een politiek-maatschappelijk probleem. Wanneer men naar populisme-onderzoek kijkt, of meer specifiek naar regionale studies zoals verricht door *Atlas voor Gemeenten/BrabantKennis* in Brabant, of naar *De tirannie van verdienste*, het laatste boek van Michael Sandel over de schaduwzijden van de hedendaagse meritocratie: dan ziet men dat er substantiële verschillen in naar voren komen. Zowel tussen groepen mensen als tussen steden en regio's.

Die wijzen erop dat ook in een, op het eerste gezicht, zo egalitaire middenklassensamenleving als Nederland er fors uiteenlopende verschillen in sociaal-, cultureel-, financieel- en gezondheidskapitaal bestaan, die gecumuleerd betekenis hebben voor politiek en democratie. Dreigen we op weg te zijn naar een democratie voor 'moderniseringswinnaars' *only*? De democratie-theoretische vraag daarbij is: hoe egalitair moet een democratie zijn? Wat zijn de minimale voorwaarden voor democratisch burgerschap? Qua inkomen, sociale mobiliteit, rechten, kansen, en respect. Hoeveel sociale of regionale ongelijkheid kan een volwaardige democratische rechtstaat en verzorgingsstaat zich veroorloven?

We zoomen nu uit naar enkele meer algemene oorzaken, verklaringen en duidingen, zoals die al ten dele naar voren zijn gekomen uit de kaarten-analyses. We gaan daarbij onder andere in op een paar thema's: de electorale kaart van Nederland; sociale en economische achterstand; economische structuurveranderingen; opleidingsverschillen; de positie van middengroepen; gezondheidsverschillen; en maatschappelijk onbehagen in relatie tot de opstand van het populisme. Daarbij verwijzen we naar relevante studies en onderzoeken van onder meer WRR, SCP en de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving.

Geografie van buitenstaanders en gevestigden

De Atlas heeft laten zien dat electorale patronen niet gelijkmatig over het land verspreid zijn. Ruimte doet er toe. We zien opvallende patronen oplichten waar het gaat om de geografische verdeling van gevestigde partijen en buitenstaander-partijen.

De **gevestigde partijen** zijn samen sterk in het midden van Nederland. Van noordwest naar zuidoost loopt hier de genoemde *Green-Belt*: een strook met veel kennisinstellingen waarin veel hoogopgeleiden wonen en waarin de groene, progressieve en kosmopolitische partijen GroenLinks en D66 veel stemmen krijgen. Meer recentelijk heeft Volt zich in dit rijtje gevoegd. De zone betreft zowel steden als fraaie groene landschappen met karakteristieke dorpen erin zoals Zuiderwoude bij Amsterdam en Ubbergen bij Nijmegen.

Door het midden van Nederland, in een diagonaal van zuidwest naar noordoost, loopt ook de zogenoemde '*burgerschapszone*', of '*civic belt*'. Een strook, die ook de traditionele *Bible-Belt* omvat, waarin sprake is van een relatief sterke sociale structuur, veel mensen die hun gezondheid als goed beoordelen, met een grote vertegenwoordiging van gevestigde partijen en hoge opkomsten, dit ondanks dat er geen sprake is van een hoog opleidingsniveau. Naast de *greenbelt* en *civic belt* leunt het blok van gevestigden op een reeks conservatief-welvarende gemeenten met veel VVD en CDA-aanhang, zoals het platteland van Twente, het Groene Hart, delen van Brabant en de Achterhoek.

De **buitenstaander-partijen** zijn samen sterk in het (van oorsprong katholieke) zuid(oost)en van Nederland, in krimpgebieden zoals de Limburgse Mijnstreek en Oost-Groningen, in (voormalige) industriëleplaatsen als Almelo en Roosendaal en in (voormalige) groeikernen rond grotere steden, zoals Almere. Maar ook in sommige middenklasse- of welvarender gemeenten met veel *self-made* ondernemers die niet zozeer onderdeel zijn van de traditionele economische elite, zoals Zandvoort of Volendam. In het zuiden lijkt een cultureel element aanwezig. Anti-Haagse sentimenten, een grotere wispelturigheid qua stemgedrag en de neiging op personen te stemmen in plaats

van op partijprogramma's vergroten hier de kansen voor partijen van buiten het establishment. Elders heeft het stemgedrag eerder een economisch-geografische achtergrond, samenhangend met (de)industrialisatie en krimp. Voorbeelden zijn de gemeenten rond het IJ, de regio Rijnmond, de west- en noordrand van Brabant, textielsteden als Almelo en de Limburgse Mijnstreek. In het noordoosten weerspiegelt het stemgedrag de uiteenlopende ontginningsgeschiedenis van de zandgronden en de hoogveengronden. De steun in de (voormalige) groeikernen (Almere, Lelystad, Nieuwegein) vindt haar oorsprong eerder in meer recente ruimtelijke interventies en vestigingspatronen, waarbij aanvankelijk wat hogere inkomens de stad vaak verlieten voor deze snelgroeiende plaatsen, terwijl nu vaker mensen met een lager inkomen hun weg hier naar toe vinden.

Verschillende factoren bepalen zo tezamen hoe de hedendaagse electorale kaart van Nederland er uitziet. Patronen als de *Bible-Belt*, of de eigen politieke subcultuur in het zuiden van het land, zijn al lang geleden gevormd en blijven intact omdat veel mensen blijven wonen in de regio waar ze geboren zijn. De lokale context doet er hier toe. Het patroon van de *greenbelt* der hoogopgeleiden en het samenhangende stemgedrag op groene en cultureel-progressieve partijen is eerder het gevolg van uitsortering en braindrain. Hier doet de lokale context er minder toe, de patronen zijn vrij universeel. Door heel het land, en zelfs internationaal, doen groene partijen het in steden met veel kenniswerkers goed. Verschillende soorten Nederland bestaan als kaartlagen naast en over elkaar. Een stedelijk netwerk, waarin vooral hoger opgeleiden grote afstanden afleggen als het gaat om werk, verhuizingen en familiebezoek bestaat naast een meer honkvaste 'ondergrond' van mensen die zich vooral binnen de eigen regio verplaatsen.²

Geografie van achterstand- de wraak van de plekken die er niet toe doen

Nederland kent dus grote verschillen en groeit geografisch uiteen. Kunnen we al spreken over wat Andrés Rodríguez-Pose van LSE de 'wraak van de plekken die er niet toe doen' noemde? Daar lijkt het wel op. De plekken waar de buitenstaanderspartijen goed scoren zitten duidelijk daar waar de fricties van de globalisering en de diplomademocratie zich het scherpst laten voelen. In deze Atlas is duidelijk gebleken, aan de hand van kaartbeelden en berekende correlaties, hoe stemmen voor buitenstaanders ruimtelijk samenhangt met achterstanden, waar het gaat om inkomen, werk, gezondheid en sociale samenhang. De kloof tussen wat Caspar van den Berg bruisgebieden en krimpregio's noemt, is ook in Nederland steeds meer zichtbaar. En dan gaat het zowel om economische als culturele kenmerken. Om groei versus stagnatie en om een kosmopolitisch-progressieve leefwereld versus een chauvinistisch-conservatieve leefwereld.³

Het beeld dat uit de Atlas naar voren komt, sluit aan bij het rapport 'De veranderende geografie van Nederland' (2015) van Pieter Tordoir, Ate Poorthuis en Piet Renooy, dat de groeiende regionale ongelijkheid in Nederland analyseerde. Zij stellen vast 'dat er in ons land sprake is van een geleidelijke geografische opschaling van delen van markten waarbij een interstedelijke netwerkstructuur steeds geprononcerder wordt (het betreft woningmarkten, arbeidsmarkten, voorzieningen). Die opschaling is echter (zeer) ongelijk naar plekken en naar economische en maatschappelijke groepen. Sommige knopen in het interregionale netwerk groeien buitenproportioneel snel, zoals centrale steden als Amsterdam, Utrecht en Den Bosch. Sommige knopen van het netwerk en delen van ons land zijn minder goed aangetakt aan het netwerk en kunnen daardoor stagneren. Langzaam, maar heel zeker ontwikkelt zich zo een geïntegreerd interregionaal, interstedelijk systeem. Dit netwerk is herkenbaar op nationale schaal en is het sterkst herkenbaar bij zakelijke relaties en bij zowel dagelijkse als verhuisbewegingen van hoger opgeleide jongeren. Dit stedelijk systeem is meer en meer het domein van de door het Sociaal en Cultureel Planbureau (*Vershil in Nederland*, 2014) onderscheiden categorieën jonge kansrijken en de gevestigde bovenlaag, terwijl ook de comfortabel gepensioneerden hier naar toe trekken. (...)'⁴ Gebieden waar economische activiteiten en economisch actieven vertrekken zijn zowel in suburbane gebieden bij de stedelijke knooppunten als op het platteland aan te treffen. We

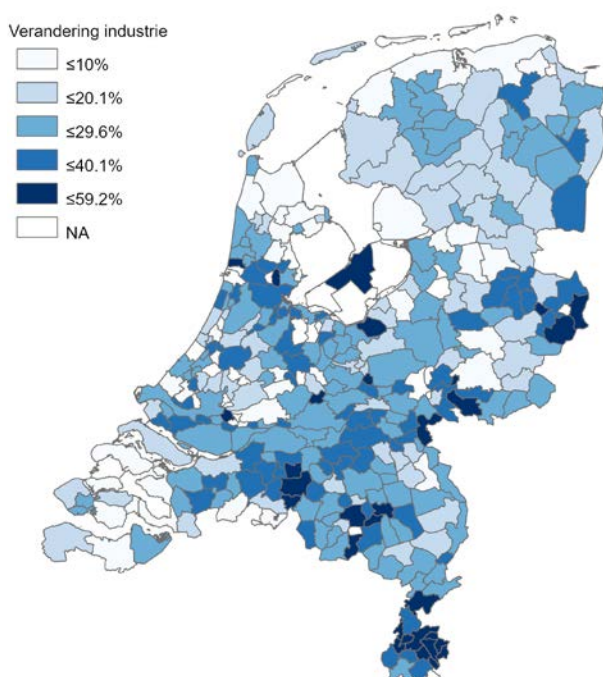
vinden in deze gebieden de onzeker werkenden en leden van het precariaat'. Deze gebieden vormen mazen in het net. Ondanks de geringe grootte zijn er dus ook in Nederland krachten gaande die vergelijkbaar zijn met die in andere landen zoals het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en de Verenigde Staten.

Economische structuurveranderingen, met Brabant als voorbeeld

De globaliserende kenniseconomie met grote transitie in economische structuur en maatschappelijke waardering rondom werk, opleiding en woonplek, maken – in de woorden van de Commissie Remkes, dat de 'democratie niet voor iedereen even goed en herkenbaar meer werkt'. Globalisering en de kenniseconomie hebben de kaarten opnieuw geschud. 'De hedendaagse kenniseconomie leidt onherroepelijk tot een concentratie van talent en bedrijvigheid in bepaalde gebieden.'⁵ Vooral kennisintensieve gebieden, vaak rondom centra van hoger onderwijs, profiteren van deze trend. Daartegenover hebben economische structuurverschuivingen geleid tot een afname van werkgelegenheid in de (maak)industrie.

Bij tal van factoren valt op dat traditionele industriegebieden relatief veel achterstanden kennen. In figuur 26, gemaakt door het PON & Telos, is te zien hoe groot de afname van banen in de industrie is geweest tussen 1960 en 2018.⁶ Opvallend is de industriële teruggang in Zuid-Limburg, rond Tilburg en Eindhoven en in Twente. Vaak was hier sprake van monoculturen, zoals mijnbouw of textielindustrie. Sommige van deze gebieden bloeiden daarna op door de komst van nieuwe vormen van werkgelegenheid, maar die bloei kwam niet altijd ten goede aan degenen die door de-industrialisatie aan de kant kwamen te staan. De gemeten teruggang in banen in de industrie is ook meegenomen bij de berekeningen van correlaties met uitslagen voor de verschillende partijen. Een teruggang in banen in de industrie blijkt samen te hangen met een lagere opkomst en meer stemmen op buitenstaanderpartijen. Dan gaat het vooral om meer stemmen voor de PVV, voor Denk (bij de Kamerverkiezingen) en voor de SP (bij de Statenverkiezingen).

Figuur 26: *Afname banen in de industrie in procentpunten 1960-2018.*
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: CBS, bewerking het PON & Telos

Meer specifiek zijn nieuwe regionale trekkrachten en ongelijkheden beschreven voor de provincie Brabant in *Mind the Gap. Zoek de verschillen: Hoe gelijk zijn we nog in Brabant?* door BrabantKennis en Atlas voor Gemeenten.⁷ Daarin stelt men zich de vraag of 'ongelijkheid ook een geografische component heeft: mogelijke scheidslijnen in de maatschappij zouden steeds sterker letterlijk 'op de kaart' zichtbaar zijn'. Men onderscheidt ten eerste economische ongelijkheid op de arbeidsmarkt, die voortkomt uit toenemende flexibilisering en uit 'baanpolarisatie', waarbij banen in het midden-segment verdwijnen. In Brabant concentreert de werkgelegenheidsgroei zich in banen waar óf een hoog óf juist een laag opleidingsniveau voor wordt gevraagd. Het aantal banen waar een middelbaar opleidingsniveau voor wordt gevraagd neemt af. Dit zet de kans op werk voor middelbaar opgeleiden onder druk.

'De mate van flexibilisering van de arbeidsmarkt is in Brabant vergelijkbaar met die in Nederland als geheel en in vergelijking met andere landen groot. En de kans op een vast contract vanuit een flexibel contract is afgenomen. Door deze trends nemen de verschillen tussen mensen met een relatief sterke en een relatief zwakke arbeidsmarktpositie op het gebied van inkomen en inkomenszekerheid toe. Ook zijn er duidelijke regionale verschillen in de kans op werk. Die is in Brabant het grootst in de regio Eindhoven en 's-Hertogenbosch en het kleinst aan de oostelijke en westelijke randen van de provincie. Dat was niet altijd zo: er is sprake geweest van een duidelijke verschuiving tussen 1995 en 2015. De kans op werk was in 1995 het grootst in West-Brabant met Breda en de gemeenten tussen Rijnmond en Breda als zwaartepunt. Maar door de jaren is dat zwaartepunt steeds oostelijker in de provincie komen te liggen. De opkomst en het succes van de ene regio (*Brainport* Eindhoven) lijkt dus hand in hand te gaan met de relatieve achteruitgang in de kans op werk in West-Brabant – die overigens niet los valt te zien van de economische ontwikkeling in de regio Rijnmond.

Men neemt ook in Brabant de (inter)nationale trend van een selectieve trek naar de steden waar. 'De laatste jaren is de groep 15-64-jarigen vrijwel alleen nog maar in de vijf steden gegroeid en is er in de rest van Brabant sprake van krimp. Door de trek naar de stad zijn de ruimtelijke verschillen in opleidingsniveau sterk toegenomen. Hoogopgeleiden zijn in toenemende mate oververtegenwoordigd in de grote steden, terwijl het aandeel laag- en middelbaar opgeleiden juist structureel hoger ligt in de middelgrote steden en landelijke gemeenten. De tegenstellingen tussen 'de stad' en de rest van de provincie zijn op het gebied van opleidingsniveau dan ook veel groter dan twintig jaar geleden. Zo is het aandeel middelbaar opgeleiden vaak relatief groot in de gemeenten waar het aandeel hoogopgeleiden laag is, en omgekeerd.'

Mind the Gap stelt: 'het is goed denkbaar dat deze verschillen de komende jaren groter worden: de economische groei concentreert zich in toenemende mate op plekken met een ruim aanbod hoogopgeleiden (human capital) waardoor de kans op werk en daarmee de aantrekkingskracht van die steden op hoogopgeleiden verder wordt vergroot. Het economische succes van de regio Eindhoven (en andere stedelijke regio's) heeft dan als neveneffect dat de verschillen met andere gebieden in Brabant groter worden. Niet iedereen in de stad en haar omgeving lijkt te profiteren van het economische succes van de steden. Steden zijn niet alleen in toenemende mate de plek waar sociaal-economisch kansrijken zich concentreren, maar ook (nog steeds) de plekken waar sociale problemen zich concentreren. De selectieve trek naar de stad leidt er dan ook toe dat het juist de steden zijn waar de verschillen tussen groepen mensen het grootst zijn. Zowel het aandeel hoogopgeleiden als het aandeel mensen in de bijstand is het grootst in de steden. In de steden is er daarnaast sprake van segregatie: mensen met een bijstandsuitkering en lage inkomens zijn relatief sterk geconcentreerd in een beperkt aantal wijken. Het zijn dan ook de steden waar de sociaaleconomische verschillen in Brabant het meest uitgesproken zijn.'

Wat betreft welzijn vallen zowel de steden als de regio West-Brabant op als gebieden met een relatief klein aandeel mensen met een goede gezondheid en een relatief groot aandeel eenzame mensen. 'Steden zijn traditioneel, door onder andere het grote aandeel mensen met sociaaleconomi-

sche problemen, de plekken die hier minder goed op scoren. Dat de regio West-Brabant – samen met verschillende grensgemeenten – hier relatief slecht op scoort, kan voor een deel met opleidingsniveau te maken hebben: het aandeel middelbaar (en laag)opgeleiden is hier groter. Ruimtelijke verschillen in geluk hangen duidelijk samen met verschillen op economisch gebied (inkomen en vermogen) en welzijn (gezondheid en eenzaamheid). Men concludeert aldus: ‘Wat blijkt: de ongelijkheid in Brabant zit hem niet in inkomen, maar vooral in opleiding, (kans op) werk en welzijn. Het is daarom niet de economische maar juist de sociale ongelijkheid tussen mensen en regio’s die dé grote opgave voor Brabant gaat vormen’, aldus het rapport.⁸

De casus-Brabant laat dus zien dat er sprake is van polarisatie. De onder- en de bovenkant van de arbeidsmarkt groeien. Dit uit zich echter niet onmiddellijk in groeiende ongelijkheid in inkomen. De gevolgen werken mogelijk pas op termijn door. En de verandering kan ‘verstopt’ zitten in onzekerheid en flexibilisering. Een sterkere mate van ‘precair’ zijn zonder echt arm te zijn. West-Brabant lijkt als het gaat om dergelijke ontwikkelingen een soort kanarie in de kolenmijn. Een gebied met veel mensen in het kwetsbare midden in een nieuwe economie. Opvallend is ook hoe gedurende de afgelopen decennia het zwaartepunt van de VVD in Brabant vanuit het westen van de provincie naar het midden verschoof, terwijl de PVV vandaag de dag sterk is in West-Brabant.⁹

De econoom Coen Teulings stelt dat de ruimtelijke segregatie zoals die zichtbaar is in de Verenigde Staten ook het voorland van Europa en Nederland zal zijn: hoog opgeleide steden versus een laag opgeleid platteland.¹⁰ In Amerika wordt het electoraat steeds meer ruimtelijk uitgesorteerd. Steden stemmen Democratisch, het platteland Republikeins. Teulings meent dat ‘de toenemende segregatie tussen stad en platteland, en daarmee tussen opleidingsniveaus, het onvermijdelijk bijproduct is van de moderne economie. Het grote geld wordt tegenwoordig niet meer verdiend met ‘maken’, maar met het ‘bedenken’ van nieuwe manieren van ‘maken’: R&D en design. We hebben ‘maken’ grotendeels uitbesteed, aan machines en aan andere landen, eerst aan China, en nu Vietnam en de Filippijnen. (...) De Amerikaanse lager opgeleide witte man voelt zich bedreigd door het verlies van zijn baan en kiest voor bescherming door een sterke leider. Een werkbaar politiek programma zal op die onvrede een antwoord moeten geven.’

Teulings houdt een pleidooi voor een gelijktijdige versterking van de internationale concurrentiepositie van Europa als van de Europese welvaartsstaat. ‘Willen de EU en Nederland het huidige niveau van politieke polarisatie in de VS blijvend het hoofd kunnen bieden, dan moeten we zowel ons nadeel aanpakken als ons voordeel beschermen. Het aanpakken van ons nadeel vraagt meer nadruk op ‘bedenken’. Beter universiteiten, meer R&D. Maak die *pressure cookers* voor toptalent. Doen we dat niet, dan verliezen we meer terrein op de VS en streeft China ons voorbij. Dat leidt echter onvermijdelijk tot meer ruimtelijke segregatie. Voor het beschermen van ons voordeel moet de herverdelingsmachinerie worden ingezet om de schaduwkant van de ruimtelijke segregatie aan te pakken: meer aandacht voor het platteland. Het geld dat wordt verdiend in Amsterdam en Eindhoven moet deels worden gebruikt om de leefbaarheid op het platteland beter te beschermen.’

Stad, periferie en het grote midden

Inzoomend op gemeenten met veel achterstanden, vallen grofweg twee typen gebieden op. Ten eerste, steden met veel sociale woningbouw, veel alleenstaanden en veel mensen met een migratieachtergrond. Ten tweede gaat het om perifere gebieden. Die plekken zijn in overgrote meerderheid autochtoon qua bevolking. Bij achterstand in steden gaat het vooral om een specifieke bevolkings-samenstelling van specifieke wijken, binnen een verder economisch zeer dynamisch gebied. In het andere geval lijkt er sprake van regionale achterstand als zodanig. De bevolking met achterstanden woont er wat meer verspreid, maar kleuren wel de hele regio.

Achterstanden in de grotere steden in het westen kennen relatief vaak een etnische component. Dit terwijl de autochtone bevolking hier over het algemeen juist relatief kansrijk is. Zouden we alleen de autochtone bevolking met elkaar vergelijken, dan zou er een sterk verschil tussen de Randstad en de rest van Nederland blijken.¹¹ Door de bevolking met een migratieachtergrond die gemiddeld vaker met achterstanden te maken heeft en relatief vaak in de steden in het westen woont, wordt dat verschil weer gelijker getrokken.

Dit maakt de situatie in centrum en periferie anders. In het centrum is sprake van een concentratie van achterstanden in bepaalde gemeenten en wijken van kansrijke gebieden. Dit leidt tot een sterke relatieve deprivatie. Immers: kansarmoede te midden van grote kansrijkdom. En een grote mate van druk en concurrentie op de woningmarkt en in het onderwijs. Aan de perifere kant is er echter onbehagen over het feit dat achterstanden nogal eens door een stedelijk-etnische bril bekeken worden. De kansrijke, hoogopgeleide, progressieve autochtone Randstedeling is vaak het referentiepunt in vergelijkingen tussen 'witte mensen' en 'mensen van kleur'. De perifere achterstanden staan daarbij minder scherp op het netvlies van wetenschap, media en beleidsmakers.¹² Anderzijds zijn sommige problemen rondom huisvesting en bijvoorbeeld segregatie in het onderwijs daar weer minder prangend. Er is dus sprake van een heel andere context, en wederzijds begrip daarin is lastig.

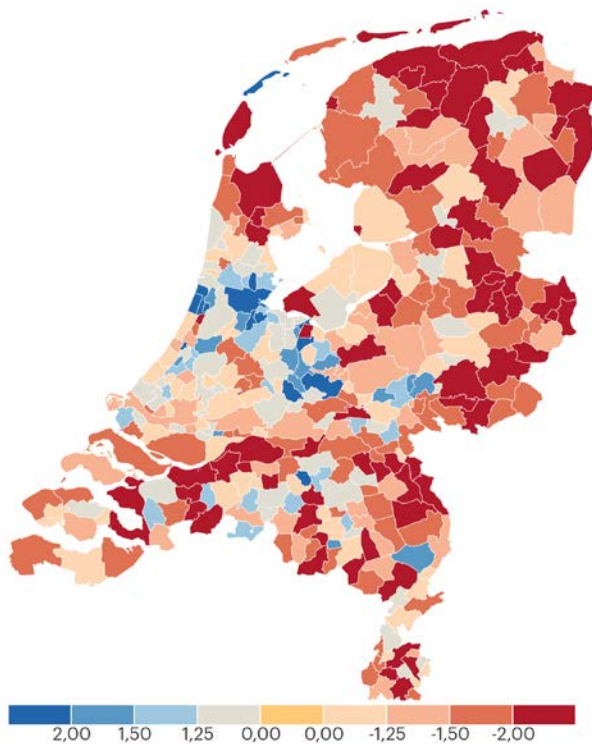
Dit alles wordt op de spits gedreven door de opkomst van identiteitspolitiek. Opgekomen als beweging van gemarginaliseerde groepen wordt dit nu vaak omarmd door een autochtone kansrijke stedelijke bovenlaag. Daarmee worden achterstanden naar kleur in de stad prominent geagendeerd, maar valt 'witte armoede' in de periferie tussen wal en schip.¹³ Een voorbeeld hiervan is het debat over het thema 'onder advisering' in het onderwijs, dat vaak wordt gerelateerd aan stedelijke minderheidsgroepen, terwijl het fenomeen zich het meeste blijkt voor te doen in overwegend 'witte' plattelandsgebieden.¹⁴

Onder- of over advisering betekent dat het door de docent geadviseerde schoolniveau afwijkt van de cito-toets. Kinderen met hoogopgeleide ouders zullen over het algemeen eerder deelnemen aan hogere onderwijsniveaus. De kans daarop wordt echter extra vergroot door dergelijke afwijkende schooladviezen. Leerlingen met hoger opgeleide ouders krijgen namelijk vaker een te hoog advies. In gebieden met veel hoogopgeleiden vindt dan ook veel over advisering plaats. Het beeld op de kaart van over- en onder advisering is echter nog wat sterker gepolariseerd dan de verschillen naar opleidingsniveau doen vermoeden. In de Randstad, en in het bijzonder in de regio's Amsterdam en Haarlem, wordt zeer vaak overgeadviseerd. In een aantal plattelandsgebieden valt juist de sterke mate van onder advisering op.¹⁵

Naast overwaardering van kinderen van hogeropgeleide ouders in het algemeen lijkt er bij het schooladvies dus ook sprake van een regionale component, waarbij in sommige regio's de neiging tot hoog adviseren groot is, terwijl elders juist lager wordt ingezet. Verschillen qua schoolaanbod en verschillen qua assertiviteit en ambitie van ouders kunnen hierop van invloed zijn.¹⁶ Ongelijkheid naar opleidingsniveau wordt door onder- en over advisering verder versterkt, op individueel en op regionaal niveau. Daarbij profiteren leerlingen in de grote steden met lager opgeleide ouders, vaak met een migratieachtergrond, mee van het hogere adviesniveau in de steden. Zij krijgen bij gelijke scores hogere adviezen dan leerlingen met lager opgeleide ouders, meestal autochtoon, buiten de steden. Tegelijk ervaren de leerlingen met lageropgeleide ouders binnen die steden een sterkere mate van relatieve deprivatie, aangezien leerlingen met hogeropgeleide (en vaker autochtone) ouders nóg vaker een te hoog advies krijgen, en het onderwijs er sterk gesegregeerd is. Een voorbeeld dat laat zien dat meten alleen niet genoeg is, ook de context doet er toe. In de steden profiteer je van dynamiek, wat helpt bij het 'aanhaken', maar zijn de scheidslijnen ook scherper voor wie niet weet aan te haken; geen toegang tot de 'juiste' school en geen toegang tot dure woningen. De genoemde 'relatieve deprivatie'.

Overigens gaat het bij het verschil tussen achterstanden bij groepen met en zonder migratieachtergrond niet alleen over (Rand)stad versus periferie. Ook binnen gemeenten komen problematieken onder beide groepen voor, zoals in Arnhem. Burgemeester Ahmed Marcouch wijst er op dat 'de politiek al zo vaak kijkt naar wijken als Immerloo, waar driekwart van de inwoners een migratieachtergrond heeft'. Hij richt zijn aanpak ook op 'Nederlandse Nederlanders: mensen zonder migratieachtergrond die vaak al generaties lang in dezelfde wijken wonen en bij wie armoede en werkloosheid van ouders op kinderen worden doorgegeven'. De wijk Geitenkamp noemt hij als voorbeeld. 'Voor Nederlandse Nederlanders hebben we alleen aandacht bij grote electorale verschuivingen. Die zetten we weg als bittere, 'boze burgers', Zij krijgen die aandacht niet', aldus Marcouch.¹⁷

Figuur 27: *Verhouding tussen aandeel kinderen met een te hoog (initieel) schooladvies ten opzichte van kinderen met een laag advies in relatie tot de cito-score.*
Bron: RTL Nieuws (Jasper Bunschoek) & DUO, 2020¹⁸

RTLnieuws Kaart: Jasper Bunschoek •
Bron: Berekening RTL Nieuws obv DUO

Ondanks dat ook wij spreken over centrum en periferie, over plekken die er niet meer toe doen, en bruis- en krimpgebieden, dienen dergelijke binaire tegenstellingen ook genuanceerd te worden. Scherpe contrasten tussen progressieve steden, anti-establishment-gemeenten, rijke gemeenten en orthodox-protestantse plaatsen trekken de aandacht. Maar Amsterdam, Pekela, Wassenaar en Urk zijn, om heel uiteenlopende redenen, de uitschieters, de uitersten. Het blijft van cruciaal belang voor ogen te houden dat een groot deel van de Nederlanders in hele gemiddelde gemeenten woont. Veel plaatsen zijn niet goed in te delen in stad of platteland, veel plaatsen wijken qua stemgedrag weinig af van het landelijk gemiddelde, en net zo goed zijn veel plaatsen ook moeilijk in te delen tussen de bruis- of krimpgebieden. Dit omdat ze vrij gemiddeld scoren, of omdat ze bijvoorbeeld afwijken binnen hun regio. Zowel de Randstad als de provincie Groningen zijn bijvoorbeeld bepaald niet homogeen, en kennen kansrijke en kansarmere gebieden. In plaats van over scherpe tegenstellingen

te praten tussen stad en platteland, of Randstad versus provincie, is er vooral sprake van een meer verfijnde reeks aan typologieën van gemeenten.¹⁹

Dat een groot deel van Nederland woonachtig is in dit grote 'midden', wil niet zeggen dat daar geen problemen zijn. Achterstanden zijn soms heel plaatselijk geconcentreerd, in specifieke straten en woonerven, zonder dat de wijken als geheel er sterk negatief uitspringen. Het lot van middelgrote plaatsen is dan ook dat problemen minder snel op het netvlies zullen verschijnen dan die in de grootste steden met grote aaneengesloten achterstandsbuurten of die in aaneengesloten perifere achterstandsregio's. Dit terwijl het gaat om heel veel Nederlanders, gezien het opgetelde gewicht van alle middelgrote gemeenten bij elkaar. Han van Midden, burgemeester van Roosendaal, beklagde zich: 'Jarenlang is er alleen maar aandacht en geld geschoven naar de vier grote steden. Maar Nederland houdt daarbuiten niet op.' Naar aanleiding van vuurwerkrellen in zijn gemeente stelde hij: 'Dit is een voorbode van veel meer ellende in de samenleving. Nu gebeurt dit in Roosendaal en Arnhem, maar er zijn veel meer middelgrote en dorpse steden met een soortgelijk demografisch profiel.'²⁰

Den Haag – Duindorp

Den Helder – Oud Den Helder

Coevorden – Poppenhare

Spijkenisse - Hoogwerf

Sint-Willebrord, gemeente Rucphen

Rotterdam - Feijenoord

Diplomademocratie

In haar rapport *Lage Drempels, Hoge Dijken* stelde de Staatscommissie Parlementair Stelsel (Commissie Remkes) dat 'de maatschappelijke realiteit laat zien dat de parlementaire democratie op dit moment niet voor iedereen even goed werkt en dat burgers voor wie de democratie minder goed werkt, dreigen af te haken op de politiek of al afgehaakt zijn'. De Commissie Remkes wees daarbij met name op de groeiende maatschappelijke tweedeling tussen hoog- en laagopgeleiden en tussen mensen met een hoog dan wel laag inkomen. Groepen burgers uit met name die lagere opleidings- en inkomensklassen zouden getypeerd kunnen worden als 'boze afhakers' en 'kwetsbare buitenstaanders'.²¹ Zij zouden zich politiek nauwelijks meer vertegenwoordigd voelen in ons representatief systeem, ontevreden zijn met politiek en politici en afgeknapt zijn op politieke participatie.

In het algemeen blijft de leefsituatie én levenstevredenheid van mensen met een lagere opleiding of een lager inkomen achter bij die van mensen met een hogere opleiding of een hoger inkomen, en dit blijkt zich te vertalen in gevoelens van onvrede en onbehagen en gebrek aan regie en grip. 'Enigszins chargerend gesteld leidt de maatschappelijke tweedeling tot een duidelijke tegenstelling qua waardenoriëntatie en praktische politiek tussen enerzijds een doorgaans hoger opgeleid volksdeel en anderzijds een doorgaans lager opgeleid volksdeel. Een omvangrijke middengroep bevindt zich er tussenin. Dat zijn tekenen die wijzen op een toename van maatschappelijke polarisatie die op termijn kan leiden tot erosie van het draagvlak voor de democratie'. Aldus de Remkes-commissie.²² Het is deze alarmerende diagnose die wij in deze Atlas als vertrekpunt hebben genomen.

De 'afgehaakten' in de diplomatedemocratie: ontbrekende maatschappelijke waardering

In zijn boek *De Tirannie van Verdienste* (2020) schetst de Amerikaanse filosoof Michael Sandel de ontwrichtende uitwerking van het meritocratisch ideaal in de afgelopen decennia. Sandel stelt dat 'de elites de democratie aan het wankelen hebben gebracht' en dat deze zich nu in zwaar weer bevindt. De 'technocratische en marktvriendelijke mondialisering' heeft de bovenste lagen van de maatschappij veel opgeleverd, waardoor 'gewone mensen het gevoel hebben gekregen niet meer mee te kunnen komen in hun eigen economie en cultuur'. Het gaat volgens Sandel hierbij niet alleen om banen en lonen, maar ook en vooral om maatschappelijke waardering. 'De arbeidersklasse is achtergelaten met het gevoel dat ze vrijwel geen macht hebben over hun eigen leven en geen enkel respect genieten. De economische en culturele status die deze mensen de afgelopen decennia hebben ingeleverd, is geen gevolg van onafwendbare krachten, maar van het beleid van de gevestigde partijen en elites'. Bij Sandel draait het boven alles om de moreel verwerpelijke houding die het meritocratische ideaal

bij zowel winnaars als verliezers oproept. ‘Bij de winnaars leidt het tot hoogmoed, en bij de verliezers tot gevoelens van vernedering en ressentiment, een protest tegen de tirannie van verdienste.’

In Nederland hebben Mark Bovens en Anchrit Wille een soortgelijke analyse gemaakt in hun boeken *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (2010) en *Diploma Democracy. The Rise of Political Meritocracy* (2017). Daarin laten zij zien dat Nederland, sinds enkele decennia, vrijwel exclusief bestuurd wordt door de burgers met de hoogste diploma's. Hooggeschoolden hebben andere politieke voorkeuren, belangen, maar blijken een onevenredige invloed te hebben op de koers van ons land. Hebben middelbaar- en laaggeschoolden nog wel wat te vertellen in Nederland?, zo vragen zij zich af.

Bovens stelt dat er sprake is van de wording van een nieuwe standensamenleving, met opleiding als nieuwe scheidslijn. Een *winner-takes-all* meritocratische samenleving, waarbij de hoogopgeleide winnaars van de meritocratie (en hun kinderen) vrijwel op alle terreinen aan het langste eind trekken. Aan de ene kant is er te weinig meritocratie. Kinderen uit milieus met minder sociaal, economisch en cultureel kapitaal hebben minder emancipatorische stijngsmogelijkheden dan vroeger. Hierbij speelt in Nederland de vroege selectie in groep 8 van de basisschool een rol (zie de HUMAN-documentaire *Klassen* over een school in Amsterdam-Noord). Kinderen uit meer bevoorrechte milieus profiteren van de reeds genoemde overadvisering en van particulier (bijscholings)onderwijs. De meritocratische sorteermachine hapert.

Aan de andere kant is er volgens Bovens juist te veel meritocratie. Lager- en middelbaaropgeleiden zijn sinds de jaren 1970 vrijwel geheel uit de politiek verdwenen. 70% van de kiezers is laag of middelbaar opgeleid (tot HBO), terwijl slechts 7% van de Tweede Kamerleden laag of middelbaar opgeleid is. Ook bij gemeenten zien we dat raadsleden en wethouders voor meer dan driekwart uit hogeropgeleiden zijn gerekruteerd. Deze afwezigheid van lager en middelbaar opgeleiden in het openbaar bestuur maakt hen tot ‘tweederangsburgers’. Bovens spreekt van een democratisch en symbolisch tekort.²³

‘Onderwijsongelijkheid produceert politieke ongelijkheid’

Er is sprake van een ondervertegenwoordiging naar opleiding (in veel grotere mate dan bijvoorbeeld gender) en van toenemende gescheiden werelden (naar de titel van een WRR/SCP rapport²⁴). Met name rondom globaliseringskwesities (Europa, migratie, klimaat) hebben hogeropgeleiden en lageropgeleiden andere opvattingen en attitudes. Hier is het niet langer links/rechts of religie die de grote scheidslijnen vormen, maar de tegenstelling tussen kosmopolitisme en nationalisme, open en gesloten, individu en gemeenschap.

Uit onderzoek van Wouter Schakel blijkt dat de nieuwe opleidingsscheidslijn leidt tot ‘scheve politieke agenda's’ en tot zogenaamde beleids(in)congruentie. De voorkeuren en belangen van hoogopgeleiden klinken voor 94% door in het beleid, die van lageropgeleiden slechts voor 54%.²⁵ Niet alleen komen in een ‘diplomademocratie’ de voorkeuren en opvattingen van de bestuurders en politici overeen met die van hoogopgeleiden, ‘de meningen van verschillende opleidingsgroepen blijken ook ongelijk te worden weerspiegeld in daadwerkelijk beleid’, aldus Schakel. Er is sprake van ‘ongelijkheid in beleidsvertegenwoordiging’: overheidsbeleid sluit veel beter aan op de voorkeuren van hoogopgeleiden dan op die van middelbaar en lager opgeleide Nederlanders. ‘Onderwijsongelijkheid produceert politieke ongelijkheid’.

Dit komt overeen met alarmerende constatering in het rapport van de Staatscommissie Remkes, dat met name de ‘inhoudelijke representatie’ voor ‘Afgehaakt Nederland’ tekort zou schieten. ‘Inhoudelijk onvoldoende gerepresenteerde burgers zijn vooral te vinden in het lager opgeleide volksdeel. (...) Het parlement biedt in bepaalde opzichten een onvolkomen inhoudelijke vertegenwoordiging van de bevolking. Politieke meerderheden in het parlement over cruciale inhoudelijke thema's

kunnen afwijken van meerderheidsopvattingen van de bevolking'. Dit is een van de redenen waarom men dwingend een bindend correctief referendum aanbeveelt, als 'noodrem'. Ook schrijven Remkes c.s.: 'Het concept van representatie is gestoeld op het vertrouwen van burgers dat hun belangen op een goede en herkenbare manier worden gediend door de gekozen volksvertegenwoordigers. De inhoudelijke representatiefunctie van het parlement en daarmee de belangrijkste legitimatie van het stelsel is aan het eroderen. De legitimiteit van het stelsel zou hervonden moeten worden in een nieuwe politiek-democratische cultuur, met een grotere nadruk op politieke nabijheid' (101).

Vooralsnog is, aldus Bovens, sprake van een politieke en een bureaucratische meritocratie die de politieke beleidsagenda boven-proportioneel bepaalt en doorvoert. Uit onderzoek blijkt dan ook dat laagopgeleiden in meerderheid aangeven dat 'deze overheid niet voor mij is, en dat men het gevoel heeft daarop geen invloed te kunnen uitoefenen'. Bovens spreekt van een *'winner takes all-samenleving'*, waarbij hoogopgeleiden en hun kinderen aan het langste eind trekken. Op vrijwel alle dimensies van het samenleven. Laagopgeleiden hebben gemiddeld een 7 jaar kortere levensverwachting en minder jaren in goede gezondheid. Kinderen van hogeropgeleiden zijn veel succesvoller op school en bij doorstroming naar Havo/VWO dan kinderen uit laagopgeleide milieus, ook met dezelfde aanleg.

Opleiding is de nieuwe sociale scheidslijn. Er is sprake van 'gescheiden werelden' tussen hoog en laagopgeleiden, waar het gaat om sociale contacten en vriendschappen, sportbeoefening en wonen. Sinds de opmars van het hoger onderwijs, is de homogamie (het onderling trouwen) van hoogopgeleiden explosief gestegen naar 85%. Slechts in 2 op de 1000 gevallen zien we iemand van het wetenschappelijk onderwijs trouwen met iemand met lager onderwijs (Bovens). Er is een nieuwe standenmaatschappij aan het ontstaan, waarbij het meritocratisch ethos en ideaal de dominante positie van hogeropgeleiden legitimeert.

Lager en middelbaaropgeleiden blijken over de hele linie een grotere onzekerheid te ervaren: op de arbeidsmarkt, de huizenmarkt en de huwelijksmarkt. Tegen deze achtergrond is een opstand van 'moderniseringsverliezers' verklaarbaar. Een opstand van de verliezers van de meritocratie, de globalisering en een kenniseconomie louter voor academici. Evenzeer geldt dat voor een opstand van perifere plekken, waarvandaan een braindrain van hogeropgeleide jongeren plaatsvindt naar de meer bruisende universiteitssteden, krimp achterlatend.

Recent hebben Kjell Noordzij, Willem de Koster en Jeroen van der Waal een verdiepend onderzoek gedaan dat aansluit bij het fenomeen diplomademocratie, waarbij met name is gekeken naar de vermeende kloof tussen academische professionals en niet-academische professionals (*'They don't know what it's like to be at the bottom'*).²⁶ Zij hebben dit onderzocht door in te zoomen op wantrouwen tussen politici en lageropgeleide burgers. In hun grotendeels kwalitatieve interview-onderzoek, ondermeer met representanten van de 'gele hesjes'-beweging, stuiten zij op een grote culturele afstand tussen lageropgeleide burgers en politici, als verklaring voor politiek wantrouwen en maatschappelijke onbehagen. 'Common people' geloven in sterke mate dat politici geen idee hebben van hun leefwereld, en daar mijlenver vanaf staan. Lageropgeleide burgers leiden deze gescheiden werelden af aan het verschil in taal en communicatie: de verhullende, verbloemde taal van de politici tegenover *'straightforwardness'* van 'gewone mensen'. Tevens menen zij dat politici neerbuigend en superieur op mensen zoals zij neerkijken. Men voelt een gebrek aan respect en erkenning. De onderzoekers stellen dat in het politiek domein zowel sprake is van 'lack of substantive representation' (beleidsvoorkeuren van lageropgeleiden zijn ondervetegenwoordigd) als van 'lack of descriptive representation' (de afwezigheid van lageropgeleide politici). Daarmee wordt hun leef- en ervaringswereld in de politiek niet of nauwelijks vertegenwoordigd. 'A diploma democracy, thus, probably inspires political discontent among less-educated citizens via substantive and descriptive underrepresentation.'²⁷

Op twee assen lijken hoger- en lageropgeleiden van elkaar verwijderd of 'afgehaakt'. De hogeropgeleiden neigen eerder naar een combinatie van economisch liberaal en cultureel liberaal.

Dat wringt met een samenleving waarvoor dat voor grote groepen, met name in de periferie, allebei minder geldt. Deze scheidslijnen zijn mede de oorzaak van het uiteenvallen van de allianties waarop de naoorlogse volkspartijen ooit steunden.

Het gaat dan niet alleen om ander stemgedrag tussen hoger- en lageropgeleid. Het gaat er ook om wat er gebeurt bij coalitievorming. Welke uitruil vindt er plaats tussen hogeropgeleide elites van de linker en rechterkant? Krijgt rechts het economisch liberalisme en links het cultureel liberalisme, zich daarmee dubbel verwijderend van meer communaristische oriëntaties van grote delen van de bevolking? Welke invloed hebben lobby's op de uitkomst? De beleidsvoorkeuren van hogeropgeleiden worden ook in die onderhandelingen beter gerepresenteerd.

De *Deutungshoheit*, zoals dat in Duitsland fraai heet, het dominante discours, wordt gedomineerd door academische professionals. In politiek, economie en maatschappelijke organisaties. Hier en daar wordt wat bijgestuurd en mogen ook 'andersdenkenden' aanschuiven, maar de economisch en cultureel-liberale toon der hoogopgeleiden maakt de dienst uit. En dat gaat door alle partijen heen, met uitzondering van de buitenstaander-partijen.

Hier doet zich een wrang en tragisch 'driedubbel representatieprobleem' voor bij mensen die zich niet in de door hoogopgeleiden gedomineerde mainstream erkennen of daarbinnen gekend weten. Zij menen vaak terug te moeten vallen op protestpartijen, anti-establishment-buitenstaanderpartijen, vaak van rechts-populistische of rechtsradicale signatuur. Soms zelfs neigend naar extreem-rechtse posities (racisme, antisemitisme, anti-rechtstatelijk pluralisme, complotdenken). Mensen die op zich legitieme kritiek (kunnen) hebben op de mainstream-beleidskoers van de samenleving, die hen daadwerkelijk benadeelt en miskent, zijn in die gevallen aangewezen op eigenzinnige leiders van het type Wilders, Baudet, Le Pen, die bijvoorbeeld de strijd tegen de koran belangrijker vinden dan een regionale herstel-agenda, of bij wijze van spreken de Uil van Minerva bezingen boven de strijd om de verbetering van het VMBO in Oost-Groningen. De vraag is hoe goed de rechts-populistische partijen de buitenstaanders eigenlijk programmatisch representeren, of fungeren zij louter een ventiel voor onbehagen en protest? Daarbij komt dat de mainstream deze partijen uitsluit van regeringsdeelname vanwege extreme opvattingen van de partijleiders en onregeerbare opvattingen. Zij zijn getroffen door een *cordon sanitaire*.

Dit alles maakt dat 'Afgehaakt Nederland' feitelijk slachtoffer is van een driedubbel representatieprobleem: 1. Zij worden nogal eens matig vertegenwoordigd door rechts-populistische partijen en/of leiders; 2. Zij worden via hen nooit in de regering vertegenwoordigd, en hun belangen worden dus niet tot beleidskeuzen gemaakt. 3. Als stemmers op outcast-partijen en outcast-leiders worden de ontevreden kiezers ook nog eens gestigmatiseerd als 'racist', boze burger, domme anti-democraat, etc.

Waardoor we in een situatie van *post-democracy* (Colin Crouch) raken.²⁸ Formeel functioneert het democratisch systeem, maar de facto voelt een fors deel van de bevolking zich niet langer gerepresenteerd, ja zelfs onrechtvaardig behandeld door een neoliberale, meritocratische elite. Zoals Philip Stephens in zijn FT-bijdrage *'The west is the author of its own weakness'* analyseerde:

"The failure of laissez-faire economics was visible before the collapse of Lehman Brothers. The incomes of the not-so-well-off had long been stagnating under the pressure of technological advance and open markets. It was obvious, too, that the rewards of globalisation were being reaped by the rich and super-rich. (...)

Those looking for an explanation for Donald Trump's presidential victory, for the UK Brexit vote, or for populist insurgencies across Europe need reach no further. The excesses of the financial services industry and the decision of governments to heap

the costs of the crisis on to the working and lower middle classes have struck at the very heart of democratic legitimacy.

What Trump understood, as did populists elsewhere, is that the voters' respect for established politics is rooted in a bargain. Public faith in democracy — in the rule of law and the institutions of the state — rests on a perception that the system at least nods towards fairness. There have been reforms to that end since the crash, but little to suggest they are enough.'

(Financial Times, 30 september 2021)

Val van het midden?

Speciale aandacht in de Atlas verdient de complexe dynamiek tussen hoog, laag en midden. De positie van het maatschappelijke midden (zowel qua opleiding als qua welvaartsniveau) wordt in het bijzonder onder de loep genomen. Welke accumulatie-problematiek speelt er in MBO-achtige sub-economieën? Hoe pakken de flexibilisering, robotisering en arbeidsmigratie juist uit voor middelbaar opgeleide beroepsgroepen? Is er angst voor sociale daling of groeit men meritocratisch juist mee met de hoogopgeleiden? Uit WRR-onderzoek²⁹ bleek dat het bij opinies en voorkeuren niet zozeer om de tegenstelling hoog- laagopgeleid gaat, maar vooral om academisch versus de rest. Ook in de Atlas lijkt middelbaar opgeleid zich qua visuele overlap en gemeten correlaties wat eerder bij laagopgeleid dan bij hoogopgeleid te voegen.

Een van de gevaren van het beeld van een nieuwe meritocratische standensamenleving met een maatschappelijke tweedeling tussen hoog- en laagopgeleiden, is dat voorbij wordt gekeken aan de cruciale positie van de middengroep daartussen, de feitelijke meerderheid van de Nederlandse bevolking. De zwart-wit tegenstelling tussen hoog en laag dreigt zo een *self-fulfilling prophecy* te worden. De werkelijkheid is een stuk complexer en gelaagder, waarbij met name een grote groep MBO- en HBO-opgeleiden het verschil maakt. Maatschappijanalyse is niet gediend met simplistische zwart/wit-beelden.

Ook op het gebied van arbeid wordt te binair gedacht en gesproken, alsof er in de toekomst alleen nog maar *high service jobs* en *low service jobs* zouden bestaan. Ook wel aangeduid als de polarisatie tussen *lovely jobs* en *lousy jobs*. Maar ook dit is een te grofmazig beeld voor de werkelijke ontwikkelingen van het werk.

Naar de specifieke positie van de middenklasse is door de WRR onderzoek gedaan,³⁰ met als vraagstelling: is er sprake van de val van de middenklasse? Bij de middenklasse gaat het om mensen met middeninkomens, middelbare opleidingen en midden-beroepen. De WRR-onderzoekers stellen vast dat er geen sprake is van een daadwerkelijke val van de middenklasse, maar dat de positie van de middengroepen wel kwetsbaarder en instabieler is geworden.

Engbersen c.s. concluderen: 'In tegenspraak tot veel verontrustende verhalen is er geen sprake van dat het middensegment van de Nederlandse samenleving wordt uitgehold of in verval is geraakt. Middengroepen weten in meerderheid hun positie te handhaven en sociale daling te voorkomen. Dat doen zij door harder te werken in meer onzekere omstandigheden. Zij hebben vaker twee inkomens per gezin nodig, moeten rekening houden met de flexibiliteit en tijdelijkheid van werk, dienen werk en zorgtaken te combineren, en meer zelfredzaamheid aan de dag te leggen om risico's het hoofd te bieden. Dit alles gaat gepaard met toenemende gevoelens van onzekerheid.'

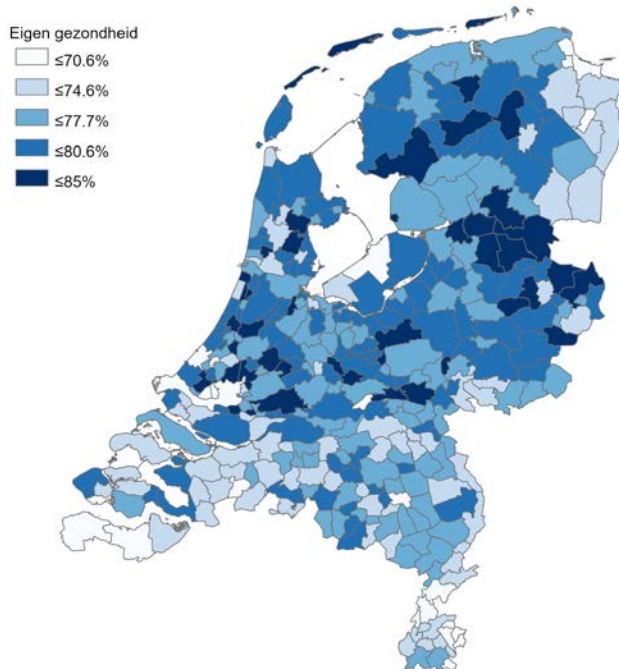
Zij stellen dat ‘aan het vooruitgangsoptimisme van middengroepen een einde is gekomen. Middengroepen moeten zich extra inspannen om hun positie te handhaven en sociale daling te voorkomen.’ Het grootste deel van de middengroepen is in Nederland toegerust om te voldoen aan moderne eisen van inzetbaarheid en weerbaarheid en is daarom in staat om de middenpositie te handhaven. ‘De belangrijkste bedreigingen voor het middensegment zijn: (1) de afgenomen waarde van een middelbare opleiding, (2) het verdwijnen van routinematige administratieve functies en de groei van laagbetaalde dienstenbanen, en (3) een afkalvend middensegment uitgaande van markt- of bruto-inkomens. (...) Mbo’ers zijn in hun opvattingen over de politiek en maatschappelijke kwesties sterk op lager opgeleiden gaan lijken. Dat geldt ook voor gevoelens van onbehagen en het gevoel geen grip te hebben op de eigen toekomst. Zij zijn zeer kritisch over immigratie, open grenzen, en hebben een gering vertrouwen in de EU en de Tweede Kamer’.

Deze trends zijn lastig cartografisch in beeld te brengen. Als er geen zichtbare daling in inkomen is, maar de omstandigheden om dat inkomen te verwerven wel veranderen en zwaarder worden, dan is dat een achteruitgang die niet gemakkelijk in een inkomensstatistiek en in een kaart daarvan valt te vangen.

Kaarten met data waarin bijvoorbeeld is opgenomen hoeveel mensen in de bijstand zitten, een arbeidsongeschiktheidsuitkering hebben, GGZ-klant zijn, tot de armste groepen behoren of als verdachte zijn geregistreerd, tonen vooral de onderste laag. Maar dat is maar een klein deel van de bevolking. Dat segment is niet heel bepalend voor het stemgedrag. Een deel stemt waarschijnlijk ook niet. Met deze goed in de statistieken zichtbare achterstandsgroepen komt men bij lange na niet aan het aandeel stemmen dat buitenstaander-partijen behalen. Die reiken tot ver in de middengroepen. De sociale deprivatie-these van achterstanden dekt maar een deel van het complexe verhaal.

Het is de kunst om een bredere kwetsbare middengroep in beeld te krijgen. Mensen die wellicht nog hetzelfde verdienen, maar er harder voor moeten werken, in meer kwetsbare contracten. De getoonde kaarten van eigen gezondheid en middelbaar opgeleiden, en de correlaties met stemgedrag, laten zeer vermoedelijk zien waar dit ‘aanvullend’ onbehagen in het midden zich bevindt. Met West-Brabant als belangrijk voorbeeld. Dat bungelt zeker niet onderaan qua ‘zware’ meetbare achterstanden. Het zal minder oplichten dan een stad als Amsterdam, in termen van sociale achterstand. Maar West-Brabant kan ook moeilijk een ‘bruisregio’ genoemd worden. De gezondheid is er matig, vooral middengroepen domineren, het zwaartepunt qua werk verschuift van maakindustrie naar flexibele diensteneconomie, en opkomsten zijn laag en het aandeel voor buitenstaander-partijen is hoog. De onderste laag mag hier dan niet zo heel groot zijn, maar met de gemiddelde of mediane kiezer gaat het hier misschien toch niet zo heel goed. Ook de verschraling van de publieke voorzieningen, en daarmee een gevoel van democratische verwaarlozing, kan een extra rol spelen, zoals dat naar voren komt in het regio-onderzoek van *De Groene* en *Follow The Money*: ‘Hoe Den Haag uit de regio’s van Nederland verdwenen is’. Men zou kunnen zeggen: niet alleen de industriële basis verdween uit sommige regio’s, maar ook de basis van de verzorgingsstaat.

Figuur 28: *Nogmaals eigen beoordeelde gezondheid, 2016.*
Kaart: het PON & Telos, onderliggende data: CBS, Gezondheidsmonitor

Gezondheidsverschillen

Een thema dat er scherp en alarmerend uitspringt op de kaarten en in de correlaties is gezondheid. Een onderbelicht thema. Het gaat in de ongelijkheidsdiscussie vaak over sociale deprivatie, in termen en cijfers van sociaal-economische achterstanden. Maar gezondheid lijkt ook een diepere laag te raken. Naast achterstand en persoonlijk niet-welbevinden, ook een laag van maatschappelijk onbehagen, van frustratie, van afhaken. Opvallend is dat de samenhang tussen stemgedrag en gezondheid er sterker uitspringt dan die met andere sociaal-economische achterstanden. De relatie tussen stemmen op buitenstaander-partijen en andere achterstanden is er ook wel, maar gezondheid lijkt meerdimensionale raakvlakken te hebben.

Gezondheid heeft een grote invloed op algeheel welbevinden en gevoel van controle en regie. Bepaalt gezondheid stemgedrag? Of vat het alle andere dimensies goed samen? Leidt ongezondheid tot deprivatie of leidt – kip of ei – deprivatie tot ongezondheid? Slechte (ervaren) gezondheid blijkt in sterke mate samen te hangen met achterstanden, onbehagen, populistisch stemmen en, daarmee, ‘afgehaaktheid’. Het lijkt erop of bij gezondheid zowel traditionele individuele factoren als opleiding, inkomen en leeftijd samenkomen, als ook de meer maatschappelijke dimensies van sociale samenhang, eenzaamheid, vertrouwen en burgerschap.

Op de kaarten laten gezondheidsverschillen dan ook een ruimtelijke uitsortering zien van individuen die een goede of minder goede gezondheid hebben, in samenhang met inkomen en opleiding. Maar daarnaast zijn er ook hele specifieke regionale patronen die zich niet geheel door dergelijke factoren laten verklaren. Want de gezondheid in sommige regio’s is eigenlijk te ‘slecht’ in relatie tot de samenstelling van de bevolking in die regio’s. Het lijkt of gezondheid daarmee dus verschillende zaken samenpakt: individuele achterstanden die zich in een mindere gezondheid uiten, plus een soort van geografie van deprivatie, een geografie van onbehagen, van sociale daling. Omgekeerd is op andere plekken de gezondheid juist opmerkelijk goed. Opvallend is dat sociaal-sterke en gelovige plattelands-

gemeenten in met name het oosten en het noorden van het land, waar veel vrijwilligerswerk voorkomt ('nabuurschap en mienskip'), weinig problematiek, ook op gezondheidsvlak, laten zien, terwijl in die regio's vaak wel sprake is van relatief lage niveaus van opleiding en inkomen. Iets dergelijks zien we ook in het stemgedrag. Tussen qua inkomen en opleiding vergelijkbare regio's zijn toch verschillen te zien. In West-Brabant zijn de opkomsten laag en is het aandeel voor buitenstaanders hoog, terwijl het in het 'gezontere' noordoosten andersom is.

Bijna een kwart van de Nederlanders van 19 jaar of ouder beoordeelde zijn of haar gezondheid in 2016 als zeer slecht, slecht of 'gaat wel'. Per gemeente loopt dit aandeel uiteen van 15 tot ruim 35 procent. Deze verschillen in ervaren gezondheid zijn deels te verklaren door verschillen in de bevolkingssamenstelling. Dat blijkt uit een analyse op basis van de *Gezondheidsmonitor Volwassenen en Ouderen 2016*, een onderzoek van GGD, RIVM en CBS.

In een baanbrekend essay (*Gezondheidsverschillen voorbij*) heeft de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving vastgesteld dat het beleid om sociaal-economische gezondheidsverschillen te doen afnemen mislukt is. Deze verschillen nemen eerder toe dan af. Die Raad stelt dat de benadering in de laatste decennia te individueel gericht is geweest, met voorbijgaan aan de complexe maatschappelijke ongelijkheid achter gezondheidsverschillen.

'Gezondheidsverschillen worden echter niet alleen veroorzaakt door sociaaleconomische ongelijkheid. In werkelijkheid is de achterliggende ongelijkheid veel complexer en overstijgt deze vaak de individuele mogelijkheden om die te beïnvloeden. Zolang we die complexe ongelijkheid niet adresseren, zal de aanpak van het probleem geen succes hebben. Met alle maatschappelijke gevolgen en kosten van dien. Dat is onrechtvaardig voor het individu, veroorzaakt hogere zorguitgaven en een mindere arbeidsparticipatie, maar zet ook het menselijke en sociale kapitaal van de samenleving onder druk. Bovendien legt die ongelijkheid een hypotheek op de maatschappelijke veerkracht – het vermogen van onze samenleving om (evenredig) klappen op te vangen – en onze welvaart, zowel in economische zin als in termen van welbevinden en geluk.'

De Raad beargumenteert dat er sprake is van 'complexe ongelijkheid'. 'De werkelijkheid die gezondheidsverschillen veroorzaakt, is zeer complex. Complex omdat het zich niet laat vernauwen tot enkel sociaaleconomische factoren: mensen met een hoge sociaaleconomische status die hun sociale netwerk zien afbrokkelen kunnen eenzaam worden en daardoor ziek. Complex omdat het een interactie tussen verschillende factoren betreft: ongelijkheid in onderwijs, arbeidsmarkt, sociale zekerheid, leefomgeving, gezondheid en sociale relaties staan niet op zichzelf; ze beïnvloeden elkaar, soms in negatieve, maar soms ook in positieve zin. Complex omdat het een correlatie van factoren betreft gedurende een lange periode in de tijd: verschillen ontstaan niet plots en zijn vaak een gevolg van een opstapeling van problemen gedurende de levensloop.'

Toch is er een grote groep zogenaamde 'precairen' aanwijsbaar. Meer dan een vierde van de Nederlanders ervaart op verschillende levensdomeinen verregaande problemen. 'Het SCP concludeert dat deze groep tekort komt op zowel persoonlijk, cultureel, economisch als sociaal kapitaal. Meer concreet: ze hebben geen ondersteunend informeel netwerk, geen stabiele woonsituatie, geen werk of dagbesteding, ze zijn laagopgeleid, vaak onzeker en er zijn onvoldoende financiële middelen. Bovendien hebben ze te maken met een slechte fysieke of mentale gezondheid. Zij leven in permanente onzekerheid over hun toekomst. Dit brengt chronische stress en andere gezondheidsklachten met zich mee. Het verdwijnen van stabiliteit in bestaanszekerheid betekent voor hen achteruitgang in gezondheid.'

Gezien de complexe werkelijkheid achter gezondheidsverschillen vindt de RVS dat de term 'sociaaleconomische gezondheidsverschillen' toe is aan heroverweging. Iemands sociaaleconomische

status was jarenlang de indicator voor sociale ongelijkheid – inkomen en opleidingsniveau werden daarmee gaandeweg dé bepalende factoren waar andere verschillen als het ware uit voortvloeiden. Maar in onze huidige samenleving zijn ook vaardigheden nodig om richting aan je leven te geven en met complexe problemen om te kunnen gaan, waaronder je weg vinden in een complexe maatschappij.

De Raad wil van een individuele benadering naar een maatschappelijke benadering. Complexe ongelijkheid gaat de samenleving als geheel aan. Het verwijst daarbij naar eerdere geslaagde maatschappelijke interventies en historische doorbraken als de doorvoering van de stadhygiëne eind negentiende eeuw, of de opbouw van de verzorgingsstaat. 'Deze doorbraken leren ons het volgende: er zijn interventies die in het verleden de gezondheid en levensverwachting van mensen met grote sprongen hebben verbeterd, terwijl dat lang niet altijd het primaire doel was. De interventies werden toegepast in het belang van de samenleving als geheel.'

Kunnen we naast een 'diplomademocratie' wellicht ook spreken over een 'gezondheidsdemocratie'? Gezondheid gaat ook over toegang. Toegang tot werk, tot inkomen, tot meedoen, tot gezien worden, tot 'aanhaken'. Zijn gezondheidsverschillen zo gezien de resultante van de kloof tussen buitenstaanders en gevestigden, van de grote ongelijkheid in kansen en sociaal en cultureel kapitaal?

Boerenprotest op het Malieveld in Den Haag, oktober 2019

Populistische revolte?

Uit de Atlas blijkt dat aanzienlijke groepen en regio's zijn 'afgehaakt' van het mainstream Nederlandse ontwikkelingsniveau. En wel zodanig dat zij afzijdig-gefrustreerd, dan wel assertief-gefrustreerd zich verhouden tot de gevestigde orde van Nederland. Dit is een complex verhaal van sociaal-economische achterstand, opleidingsachterstand en het ontbreken van maatschappelijke waardering. Die hangen voor een belangrijk deel samen of overlappen elkaar. Men is of voelt zich afgehaakt van het toekomstverhaal van Nederland, waarvan het script in de betere wijken van de grote steden, met name in de Randstad en de *booming* regio's, wordt geschreven. Een script waarin velen zich niet (h)erkend en gewaardeerd voelen. Het kan dan gaan om verarmde bewoners van

bijvoorbeeld de Limburgse Mijnstreek, maar ook om de opstand van de boeren tegen de in hun ogen vanuit de stad verordonneerde groene halvering van agrarisch Nederland. De tijdsdimensie speelt hier ook een rol. Deze problematiek is niet van vandaag, maar speelt al decennia. Dat geldt voor het merendeel van de perifere regio's in Nederland, zoals Oost-Groningen of de Limburgse Mijnstreek, waar industrie en werkgelegenheid verdwenen en nooit echt zijn teruggekeerd.

'Afgehaaktheid' uit zich onder andere via steun aan wat we buitenstaanders-partijen hebben genoemd. Al zou men ook kunnen stellen dat deze kiezers juist een proteststem uitbrengen omdat zij (weer, of voor het eerst) willen áánhaken. Nederlanders met een migratieachtergrond worden gemobiliseerd door DENK en BIJ1. Dat zijn voertuigen voor erkenning, waardering en emancipatie. Tegen racisme en islam-bashing. Verder zijn er op links de SP en de PvdD en vist 50 PLUS in de vijver van de meer seniore kiezers. Maar de meest omvangrijke mobilisatie van (gevoelens van) achterstand, protest en anti-establishment-sentiment treffen we evenwel aan bij rechts-populistische partijen. Dat is een internationaal fenomeen, van de MAGA-Trump-beweging in Amerika en de Brexit tot aan Le Pen/Zemmour in Frankrijk. Er zijn vele verklaringen voor de opkomst van dit fenomeen gegeven.

De opstand van het nationaal-populisme wordt wel gezien als een vorm van complexiteitsreductie in een wereld in flux. Het bestaat uit een cocktail van economisch en cultureel protectionisme, afbakening en afscherming in een permanent veranderende wereldorde, waarin met name de lager opgeleiden het onderspit delven en zich 'afgevaarderd en verraden' voelen in een mondiale kennis-economie voor hoogopgeleide kenniswerkers.

Er is een debat gaande of de opstand van het populisme tegen de (vermeende) ontwrichting van de globalisering een primair economische of een primair culturele oorzaak heeft. Gaat het om een verdelingsprobleem, om nieuwe ongelijkheid, om de nederlaag van de factor arbeid tegen de factor kapitaal? Om de precarisering en flexibilisering van arbeid? Of gaat het vooral om meer diffuse 'globaliseringsangst'. Om cultureel ressentiment en onbehagen over aantasting van bestaande tradities en identiteiten, om het verdampen van de nationale staat, om de gevolgen van massamigratie en de instroom van vluchtelingen. Is de rouw om het verlies van de vertrouwde wereld de brandstof van populistisch ressentiment?

Populisme wordt dan gedefinieerd als opstand tegen de reële of vermeende ontwrichting door de globalisering: economische ontwrichting, sociale ontwrichting, culturele ontwrichting. Angst voor statusverlies in een wereld in flux, met toegenomen onzekerheid op zowel economisch als cultureel vlak: het hoeven niet per se elkaar uitsluitende factoren te zijn. In de woorden van William Galston :

*'Postelection analyses show that concerns about immigration largely drove the Brexit referendum and the US presidential election (...) Supporters of dynamism and diversity increasingly clash with proponents of stability and homogeneity, beneficiaries of technological change with those harmed by the resulting economic shifts.'*³¹

Er kunnen diverse achtergrondoorzaken van de opmars van het populisme worden gegeven. Een grote rol speelt het verdwijnen van de links/rechts-tegenstelling in de politiek. Centrumrechtse en centrumlinkse partijen zijn steeds meer met elkaar gaan samenvallen door hun samenwerking in 'grote coalities'. Zij hebben gemeend binnen de smallere marges van globalisering en Europese integratie steeds meer een TINA-koers (*There Is No Alternative*) van nationale aanpassingspolitiek te moeten voeren. Meer technocratisch gedreven dan politiek. De BV Nederland zonder politieke oppositie, waarbij niet zelden een uitruil plaatsvond tussen economisch (neo)liberalisme voor rechts en cultureel liberalisme voor links, wat de afstand tot meer gemeenschaps-georiënteerde posities verder vergroot heeft. Dat alles heeft het populistisch frame van een samenklittend partijkartel en een uniform establishment bevestigd. Volgens de politicoloog Bart Tromp luidt een 'wet' in de politieke wetenschap: wie de links/rechts tegenstelling laat verdampen, die roept een andere tegenstelling op:

de zogenaamde populistische *cleavage* tussen ‘volk’ en ‘elite’.³² Dit is wat er in Duitsland is gebeurd met de Grote Coalities, waarin politieke opposenten samenkwamen, en na de paarse coalities in Nederland. De opkomst van de flanken ten koste van het midden.

Populisme is in sterke mate ook, maar niet alleen, een *revolt of the left behind*.³³ Van gemarginaliseerde regio’s met name. In de analyses van het succes van het Franse *Rassemblement National*, het oude *Front National*, komt het begrip ‘*La France périphérique*’ (Guilluy) naar voren. De partij van Marine le Pen is sterk in die regio’s en steden die zich buitengesloten voelen van de mainstream van de moderniserende, globaliserende samenleving. Mensen voelen zich daar, ver van Parijs, tweedeklasburgers, met een onzekere toekomst, geen sociale zekerheid en culturele en economische continuïteit. Dat betreft vooral het noorden en oosten van Frankrijk. Net zoals dat geldt voor voormalig Oost-Duitsland, waar de *AfD* en *die Linke* de dominante protestpartijen zijn.

Populistische breuklijn

We zouden van een populistische breuklijn kunnen spreken, die dwars door de westerse samenleving heenloopt, de clash tussen (vermeend) Establishment en non-Establishment. Die scheidslijn lijkt, ten diepste, voor een conflict over de toekomstkoers van onze samenleving te staan tussen hoogopgeleide bestuurders en lager opgeleide kiezers. De door de bestuurders ingeslagen weg van globalisering, Europeanisering, multiculturalisering, hyperflexibilisering en postindustrialisering (en klimaattransitie?) is bij aanzienlijke delen van de bevolking op grote tegenstand gestoten.

Deze analyse werd empirisch bevestigd in een grote landen-vergelijkende studie van de Bertelsmann Stiftung naar zogeheten ‘globaliseringsangst’.³⁴ Het Bertelsmann-rapport stelt vast dat grote groepen burgers zich niet langer thuis voelen in de eigen samenleving. Met name door migratie. Men heeft het gevoel dat men als het ware moet inburgeren in zijn eigen land, eigen stad, eigen straat. Deze groepen burgers hebben ook het gevoel dat zij, noch hun kinderen, zullen profiteren van de economische globalisering. Daarbij hebben ze de sterke overtuiging dat ‘mensen zoals wij’ weinig kunnen veranderen aan alle ontwikkelingen en trends. Zij hebben het gevoel dat de politieke klasse hen niet langer vertegenwoordigt en niet naar hen luistert. Politici doen toch wat hen zelf het beste uitkomt. Daarom is een meerderheid voorstander van referenda, om zo de politieke klasse wakker te kunnen schudden en te corrigeren.

Deze groep betreft met name de lager opgeleide, lagere middenklasse. Deze voelt zich minder senang in de globaliserende kenniseconomie, in een wereld die een *global village* is geworden. Zij voelen zich economisch en cultureel de globaliseringsverliezers. Maar populisme, gedefinieerd als fundamentele kritiek op het heersende establishment, valt bepaald niet alleen samen met de lager opgeleide middenklasse. Kijk naar de *AfD* in Duitsland of Forum voor Democratie, waarin ook rechts-conservatieve hoogopgeleiden zijn te vinden. Het rechtspopulisme kan in zekere zin gezien worden als een ‘monsterverbond’ tussen een meer assertieve culturele contrarevolutie en ‘afgehaaktheid’ vanuit deprivatie.

Overigens is nationaal-populisme geen onschuldig fenomeen. Populisme is een riskant alarmsignaal. Riskant, omdat gevoelens van onbehagen en toekomstpessimisme kunnen leiden tot xenofobie en hang naar autoritair leiderschap tegen ‘de elite’ (rechters, politici, journalisten, wetenschap). Het populisme overlapt niet zelden met extreemrechtse milieus, met racistische of antisemitische denkbeelden. Populisme kan men voor een belangrijk deel zien als een revolutie van de *left behind*, de afgehaakten, en kan daarmee deels worden begrepen en verklaard, maar het is daarmee nog niet vergoelijkt. Integendeel. De huidige opstand van het nationaal-populisme levert grote risico’s op voor democratie en rechtstaat. Zie de situatie in de Verenigde Staten, waar het Trumpisme een interne bedreiging voor de Amerikaanse democratie bleek te zijn, met een gevaarlijke ondermijning van democratische tradities en instituties. Dat past bij de analyse van Jan Werner Muller, die meent dat het

populisme gevaarlijk anti-pluralistisch is, omdat het uit gaat van de notie van 'het door de elite verraden volk'. 'Wie tegen het volk is, belichaamd en vertolkt door de autoritaire leider, is een volksvijand'.³⁵

Gekrenkte gevoelens van afgehaaktheid en het populistisch sentiment van onbehagen worden niet zelden politiek geëxploiteerd door een aanbod van rechts-radicalen partijen en radicale entrepreneurs. Niet alleen op basis van deprivatie (*economic anxiety*) en globaliseringsangst (*cultural anxiety*), maar ook ideologisch: op basis van extreem-rechts gedachtegoed, racisme, xenofobie en complottheorieën in de sfeer van anti-truth en fake-news. Dit alles tegen de elite, tegen de instituties, tegen experts, tegen mainstream media, tegen nieuwkomers. Dat is een gevaarlijke mix, waardoor nogal wat analisten populisme als alarmerend voorstadium van fascisme zien, zo niet (reeds) als de uiting daarvan.

In potentie is een dergelijke 'politiek van afgehaaktheid' een ontregelende en maatschappij-verdelende kracht. Zie de extreme vriend/vijand-polarisatie in de Verenigde Staten en in mindere mate in het Verenigd Koninkrijk. Maar net zo riskant als het populisme zelf, kan het negeren, veronachtzamen of bagatelliseren van het populisme zijn. Afhaken, zo hebben we in deze Atlas duidelijk proberen te maken is een reëel vraagstuk, steunt op ontwrichtende maatschappelijke ontwikkelingen en reële verschuivingen, die nadeliger uitpakken voor de onderste helft van de samenleving dan voor de bovenste helft, nadeliger voor de periferie dan voor het centrum.

Veel van de verbindende en matigende instituties in de naoorlogse samenleving zijn verdwenen en verzwakt. Van politieke partijen tot kerken, van vakbonden tot het sociaal contract van de verzorgingsstaat. In een turbulente wereld zijn veel dempers en vangnetten wegge gevallen, terwijl de scheidslijnen tussen hoog, midden en laag juist zijn toegenomen. De scheidslijnen in kansen en sociaal en cultureel kapitaal. Populisme demoniseren als louter fascisme tegenover een zelfvoldaan, kritiekloos establishment zal de sociale vrede niet dichterbij brengen in de meer gepolariseerde samenleving van de 21 eeuw. Integendeel.

Dit alles laat zien hoe complex, meervoudig en veelgelaagd het begrip 'Afgehaakt Nederland' moet worden opgevat. 'Afgehaakt Nederland' gaat over een cumulatie van mensen, beroepen en plaatsen 'die er niet meer toe doen', die zich afgeschreven voelen in een wereld van globalisering, digitalisering en academisering. Daarbij gaat het om botsende toekomstverhalen, om traditie versus innovatie, om wie mee mag schrijven aan het script van de toekomst.

Tot slot

Het is van belang om beter te begrijpen welke (regionale) dynamiek precies achter afhaken en niet-afhaken schuilgaat, welke cruciale rol de middengroepen hierbij spelen, wat de rol is van gezondheid en vooral wat nodig is om deze polarisatie langs nieuwe maatschappelijke scheidslijnen te temperen en te ontregelen. Daarvoor is verder onderzoek nodig. In het bijzonder zou verder verkend kunnen worden waarom de zogenaamde 'burgerschaps- of gemeenschapszone' af lijkt te wijken van meer algemene patronen. Steden, regio's of wijken met meer sociale samenhang, met meer onderling vertrouwen, lijken weerbaarder te zijn te midden van de maatschappelijk turbulenties dan steden, regio's en wijken met meer anomie. Valt er een onderscheid te maken tussen 'horizontale aangehaaktheid' (de verbinding met de eigen lokale en sociale omgeving) en 'verticale aangehaaktheid' (deel uitmaken van de mainstream van hooggeleidend Nederland)?

Eindnoten

- 1 Zie voor actuele data over migratie en integratie het 'Dossier Asiel, migratie en integratie' op www.cbs.nl of studies van het SCP.
- 2 Josse de Voogd, In het politieke landschap heeft de BibleBelt een duurzaam zusje gekregen: de Greenbelt. *De Correspondent*. 13-6-2019 <https://decorrespondent.nl/9617/in-het-politieke-landschap-heeft-de-biblebelt-een-duurzaam-zusje-gekregen-de-greenbelt/1609242845848-cfed2ef7>
- 3 Zie: Caspar van de Berg 'De kloof tussen bruisgebieden en krimpregio's'. *Trouw*, 26-1-2019:
- 4 In de literatuur wordt wel onderscheid gemaakt tussen 'rijke en arme vergrijzing'. Rijke vergrijzing is het gevolg van mobiliteit (trek naar aantrekkelijke plekken van kapitaalkrachtigen), arme vergrijzing het gevolg van gebrek aan mobiliteit (blijven zitten bij gebrek aan middelen om te vertrekken).
- 5 Tom Cordeweners, *Dwars door Nederland: ruimtelijke verschillen in beeld*, 2020
- 6 In procentpunten. Data uit 2015/16/17 als data voor 2018 ontbraken.
- 7 BrabantKennis en Atlas voor gemeenten, *Mind the Gap. Zoek de verschillen: Hoe gelijk zijn we nog in Brabant?* (2016). Auteurs: Roderik Ponds, Gerard Marlet en Clemens van Woerkens
- 8 Zie introductie op website BrabantKennis.nl over *Mind the Gap. Zoek de verschillen*. Daar zijn ook het rapport en de samenvattende studie te vinden.
- 9J osse de Voogd, *Brabants Mozaïek, politieke scheidslijnen op de kaart*. BrabantKennis (2016) <https://www.brabantkennis.nl/publicatie/mind-the-gap-1-essay-politieke-scheidslijnen>
- 10 Coen Teulings Coen Teulings, 'Ook in de EU is er een electorale split tussen stad en platteland', *NRC Handelsblad*, 20-11-2020
- 11 De Volkskrant, 'De Kloof is wit', Martin Sommer & Josse de Voogd, 1-9-2012
- 12 Josse de Voogd, 'Voer debat over diversiteit minder slordig en zonder stedelijke bias', *ScienceGuide*, 20-2-2019 <https://www.scienceguide.nl/2019/02/voer-debat-over-diversiteit-minder-slordig-en-zonder-stedelijke-bias/>
- 13 Zie ook Christophe Guilluy, *Twilight of the elites*, Yale University (2019)
- 14 Josse de Voogd 'Kijk bij onderwijsongelijkheid verder dan de grote stad', *De Volkskrant*, 17-6-2020 <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-kijk-bij-onderwijsongelijkheid-verder-dan-de-grote-stad~b4f1ed81/> en Caspar van den Berg & Josse de Voogd, 'Regionale ongelijkheid: het schooladvies als casus'. In: Fleur de Beaufort, Patrick van Schie en Marcel Wissenburg (red.) *Verschil moet er zijn: Liberale perspectieven op ongelijkheid*, TeldersStichting Geschriften. No. 131, pp 159-182 (2021)
- 15 Diane de Clerck, Koen de Regt en Jasper Bunschoek, 'Kind van arme ouders vaker onderschat door leerkracht', *RTL Nieuws*. 9-3-2020 <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/artikel/5042346/kansen-ongelijk-onderwijs-eindtoets-schooladvies-basisschool-opleiding>
- 16 Flip Zandanel, 'Amsterdam of Achterhoek: ook regio speelt een rol bij het schooladvies (al zou dat niet moeten)'. *Vrij Nederland*. 15-7-2020 <https://www.vn.nl/amsterdam-achterhoek-schooladvies/>
- 17 Mark Lievisse Adriaanse en Rik Rutten, 'Hier vind je straten waar iedereen werkloos is'. *NRC Handelsblad*, 4-3-2020
- 18 Gebaseerd op data o.b.v. onderzoek Diane de Clerck, Koen de Regt en Jasper Bunschoek, 'Kind van arme ouders vaker onderschat door leerkracht', *RTL Nieuws*. 9-3-2020 <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/artikel/5042346/kansen-ongelijk-onderwijs-eindtoets-schooladvies-basisschool-opleiding>
- 19 Een eerste aanzet tot een andere typologisering is hier gegeven: Josse de Voogd 'Nederland, Koninkrijk der Zeven (on?)Verenigde Nederlanden', 26-10-2017 <https://twitter.com/Jossedevooegd/status/923540776692445184>
- 20 BN De Stem 27-11-2020, Hessel de Ree & Freek Verhulst. 'Onrust Roosendaal legt diepere problemen bloot, zegt burgemeester: Den Haag laat het écht afweten'. <https://www.bndestem.nl/roosendaal/onrust-roosendaal-legt-diepere-problemen-bloot-zegt-burgemeester-den-haag-laat-het-echt-afweten~aa68fe88/>
- 21 Kieskompas, *Typen niet-stemmers*, Auteur(s): André Krouwel, Jeroen van Lindert, Tom Etienne, Yordan Kutiyski en David Pupovac, augustus 2018.
- 22 *Lage Drempels*, p. 343.
- 23 Deels gebaseerd op boek-samenvattende power-pointpresentatie van Mark Bovens bij een Kennislunchsessie op het Ministerie van Binnenlandse Zaken, december 2020.

- 24 SCP/WRR, *Gescheiden werelden. Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Redactie: M. Bovens, P. Dekker, Will Tiemeijer, (2014)
- 25 Wouter Schakel, 'De politieke dominantie van hoogopgeleiden', *Stuk Rood Vlees*, 26-6-2020
- 26 Kjell Noordzij, Willem de Koster, Jeroen van der Waal, 'They don't know what it's like to be at the bottom': Exploring the role of perceived cultural distance in less-educated citizens' discontent with politicians', *The British Journal of Sociology*, 27-12-2020
- 27 Ibidem, p. 14.
- 28 Colin Crouch, *Coping with Post-Democracy*, (2000)
- 29 WRR, *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, (2017)
- 30 WRR, ibidem
- 31 William Galston, 'The populist challenge to liberal democracy', *www.brookings.edu*, April 17 2018; zie ook: Dani Rodrik, De opkomst van het hedendaagse populisme heeft economische en culturele oorzaken', FD, 27-7-2019
- 32 Zie hierover Bart Tromp in zijn *De wetenschap der politiek*, p. 251. Ook: Bart Tromp, 'Opkomst Nieuw Rechts', *Elsevier*, 15-6-2002 en *Neergang der democratie?* (2003)
- 33 Roger Eatwell & Matthew Goodwin, *National Populism: the Revolt against Liberal Democracy*, (2018)
- 34 Catherine de Vries & Isabell Hoffmann, Bertelsmann Stiftung, *Globalisierungsangst oder Wertekonflikt? Wer in Europa populistische Parteien wählt und warum*, (2016)
- 35 Jan Werner Müller, *What is Populism?* (2016)

Literatuur

René Bekkers & Ingrid Veldhuizen, 'Geographical differences in blood donation and philanthropy in The Netherlands – what role for social capital?', *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 99 (4), pp 483-496 (2008).

Sjoerd Beugelsdijk, *De verdeelde Nederlanden. Hoe een perfecte storm een klein land dreigt te splijten (en wat we daaraan kunnen doen)* (2021).

Caspar van den Berg, 'De kloof tussen bruisgebieden en krimpregio's blijft groeien', *Trouw*, 26-1-2019

Caspar van den Berg en Annemarie Kok, Rijksuniversiteit Groningen/Campus Fryslân, *Regionaal maatschappelijk onbehagen Naar een rechtsstatelijk antwoord op perifere ressentiment*, (2021)

Bertelsmann Stiftung, *Globalisierungsangst oder Wertekonflikt? Wer in Europa populistische Parteien wählt und warum* (Catherine de Vries & Isabell Hoffmann) (2016/3)

Mark Bovens en Anchrit Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (2010) en *Diploma Democracy. The Rise of Political Meritocracy* (2017)

Mark Bovens en Anchrit Wille, 'De tweedeling tussen hoger en lager opgeleiden', *Sociale Vraagstukken*, 8 december 2010.

BrabantKennis, *Midsized Brabant. Verkenning van de toekomst voor Brabantse middelgrote steden* (2015). <https://www.brabankennis.nl/publicatie/magazine-midsized-brabant>

BrabantKennis en Atlas voor gemeenten (Roderik Ponds, Gerard Marlet en Clemens van Woerkens), *Mind the Gap. Zoek de verschillen: Hoe gelijk zijn we nog in Brabant?* (2016)

Claartje Brons, *Political discontent in the Netherlands in the first decade of the 21st century. A call for political virtue and moral leadership*, (2014)

Imaginaire Atlas van de Lokale Democratie, 'Democratie in Actie' BZK/VNG (Jean Klare, Boudewijn Steur, Hella van der Velde, René Cuperus), (2020)

CBS, 'Gezondheidsverschillen per gemeente deels verklaarbaar', [www.cbs.nl](https://www.raadrvs.nl/documenten/publicaties/2020/10/3/gezondheidsverschillen-voorbij), 4-9-2018 <https://www.raadrvs.nl/documenten/publicaties/2020/10/3/gezondheidsverschillen-voorbij>

CBS, 'Regionale Monitor Brede Welvaart toont grote verschillen stad en platteland', 30-11-2020

Tom Cordeweners, *Dwars door Nederland: ruimtelijke verschillen in beeld* (2020)

Colin Crouch, *Coping with Post-Democracy* (2000)

René Cuperus, (2018). De andere kant van de medaille. Globaliseringsangst en globaliseringsverlies. In: N. van der Geest en F. Bieckmann (red.), *Grenzen aan globalisering? Verkenningen over toekomstig buitenlandbeleid* (p. 40-55). Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken

René Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt* (2009)

René Cuperus, *Sieben Mythen über Europa. Ein Plädoyer für ein vorsichtiges Europa* (2021)

René Cuperus, Thomas de Jager, Boudewijn Steur, (red.), *Lokale Democratie op zoek naar zichzelf*, 'Democratie in actie', (2020)

Roger Eatwell & Matthew Goodwin, *National Populism: the Revolt against Liberal Democracy* (2018)

Mark Elchardus, *Reset: Over identiteit, gemeenschap en democratie* (2021)

Hans-Magnus Enzensberger, *Aussichten auf den Bürgerkrieg* (1993)

Christophe Guilluy, *La France périphérique. Comment on a sacrifié les classes populaires* (2015)

- Armen Hakhverdian en W. Schakel, *Nepparlement? Een pleidooi voor politiek hokjesdenken* (2018)
- Joop van Holsteyn, Henk van der Kolk, Jean Tillie, Kees Aarts, *Rumoer: Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012* (2016)
- Twan Huijsmans, 'Randstad versus regio, én stad versus platteland?' *Stuk Rood Vlees*. (12-3-2021). <https://stukroodvlees.nl/randstad-versus-regio-en-stad-versus-platteland/>
- Joks Janssen, Religiously inspired urbanism: Catholicism and the planning of the southern Dutch provincial cities Eindhoven and Roermond, c. 1900 to 1960. *Urban History*, 1(1): 1-23. (2015)
- Kieskompas, *Typen niet-stemmers*, Auteurs: André Krouwel, Jeroen van Lindert, Tom Etienne, Yordan Kutiyski en David Pupovac. Augustus 2018
- Annemarie Kok en Caspar van den Berg, 'Politici zwommen de 'Fortuynfuiik' in en maakten zo het onbehagen onbedoeld erger', *NRC Handelsblad*, 22-9-2021
- Christopher Lasch, *The Revolt of Elites and the Betrayal of Democracy* (1996)
- Jan Latten, Niels Kooiman & Marco Bontje, Toenemende ruimtelijke verschillen in opleiding, in *Demos*, Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, jaargang 33, 2017, <https://nidi.nl/wp-content/uploads/2019/11/demos-33-06.pdf>
- Maurice de Hond. 'De Sociale Staat van twee Nederlanden' 30-12-2017 <https://www.maurice.nl/2017/12/30/sociale-staat-twee-nederlanden/>
- Tom van der Meer, *Niet de kiezer is gek* (2017)
- Ron Meyer, *De onmisbaren. Een ode aan mijn sociale klasse* (2021).
- Floor Milikowski, *Een klein land met verre uithoeken. Ongelijke kansen in veranderend Nederland* (2020)
- Cas Mudde, *Populist Radical Right Parties* (2007)
- Jan Werner Müller, *What is Populism?* (2016)
- Kjell Noordzij, Willem de Koster, Jeroen van der Waal, "They don't know what it's like to be at the bottom": Exploring the role of perceived cultural distance in less-educated citizens' discontent with politicians, in: *The British Journal of Sociology*, 27-12-2020
- Raad voor Volksgezondheid & Samenleving, *Gezondheidsverschillen voorbij. Complexe ongelijkheid is een zaak voor ons allemaal*. Oktober 2020 <https://adviezen.raadrvs.nl/gezondheidsverschillen-voorbij/>
- Regioplan & Ruimtelijk Economisch Atelier Tordoir (Pieter Tordoir, Ate Poorthuis en Piet Renooy), *De veranderende geografie van Nederland*, (2015)
- Andrés Rodríguez-Pose, 'The revenge of the places that don't matter', VOX, CEPR Policy Portal, 06-2-2018
- Michael Sandel, *De Tirannie van Verdienste. Over de toekomst van de democratie* (2020)
- Wouter Schakel, *Representing the Rich: Economic and Political Inequality in Established Democracies*, diss (2020)
- Wouter Schakel, 'Nederland als plutocratie: vertegenwoordiging van inkomensgroepen in beleid', *Stuk Rood Vlees*, 29-4-2019
- Wouter Schakel, 'De politieke dominantie van hoogopgeleiden', *Stuk Rood Vlees*, 26-6-2020
- De sociale staat van Nederland 2020: 'Publieke Opinie'* door Josje de Ridder, website Sociaal en Cultureel Planbureau
- SCP/WRR, *Gescheiden werelden. Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Redactie: M. Bovens, P. Dekker, Will Tiemeijer (2014).
- Sociaal en Cultureel Planbureau. Burgerschapsperspectieven 2018/4. Auteurs: Paul Dekker, Josje den Ridder, Patricia van Echtelt en Pepijn van Houwelingen. https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/monitors/2018/12/28/burgerschapsperspectieven-2018-4/Burgerschapsperspectieven_2018_4.pdf
- Staatscommissie Parlementair Stelsel, *Lage drempels hoge dijken. Democratie en rechtsstaat in balans* (2018) Auteurs: Johan Remkes, Carla van Baalen, Eric Janse de Jonge, Jacob Kohnstamm, Ruud Koole, Flora Lagerwerf-Vergunst, Tom van der Meer en Nanneke Quik-Schuijt
- Tom van der Meer, 'De nee-stem van april was geen stem voor Rusland', *Stuk Rood Vlees*, 17-11-2016

Telos, *Nationale Monitor Duurzame Gemeenten* (2019)

Coen Teulings, 'Ook in de EU is er een electorale split tussen stad en platteland', *NRC Handelsblad*, 20-11-2020

Coen van de Ven, 'Hoe Den Haag uit Nederland verdween. De afname van de regionale voorzieningen', *De Groene Amsterdammer*, 14-10-2021

Josse de Voogd, 'In Heemskerk en Etten-Leur winnen politici de verkiezingen. Alleen komen ze er te weinig', *De Correspondent*, 3-2-2017. <https://decorrespondent.nl/6141/in-heemskerk-en-etten-leur-winnen-politici-de-verkiezingen-alleen-komen-ze-er-te-weinig/1027592837304-1e7e5a5d>

Josse de Voogd, *Zicht op verschil*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Telos (2017) <https://kennisopenbaarbestuur.nl/rapporten-publicaties/zicht-op-verschil-een-verkenning-naar-stemgedrag-en-ruimte-in-nederland/>

Josse de Voogd, *Bakfietsen en Rolluiken*, Bureau de Helling (2011)

Josse de Voogd, *Brabants Mozaïek, politieke scheidslijnen op de kaart*. BrabantKennis. (2016) <https://www.brabantkennis.nl/publicatie/mind-the-gap-1-essay-politieke-scheidslijnen>

Josse de Voogd, *Het ongelijkheidsdebat in land en stad*, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2015) https://agendastad.nl/content/uploads/2015/07/LR_85531_land_en_stad.pdf

Josse de Voogd, 'De politieke kaart van Nederland verschoot tweemaal flink van kleur maar is stabiel dan ze lijkt', *De Correspondent*, 30-5-2019 <https://decorrespondent.nl/9569/de-politieke-kaart-van-nederland-verschoot-tweemaal-flink-van-kleur-maar-is-stabieler-dan-ze-lijkt/1601210854936-72e13cec>

Josse de Voogd, 'In het politieke landschap heeft de Bible-Belt een duurzaam zusje gekregen: de Greenbelt', *De Correspondent*, 13-6-2019 <https://decorrespondent.nl/9617/in-het-politieke-landschap-heeft-de-biblebelt-een-duurzaam-zusje-gekregen-de-greenbelt/1609242845848-cfed2ef7>

Josse de Voogd, *Nieuwe scheidslijnen op de kaart*, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2013) <https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/23360/nieuwe-scheidslijnen-op-de-kaart.pdf>

WRR, Godfried Engbersen, Erik Snel en Monique Kremer (red.), *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden* (2017)

Bijlagen: tabellen en factsheets

In de tabellen, verzorgd door het PON & Telos, geeft – of + een correlatie groter dan ≥ 0.3 en kleiner dan < 0.5 aan. Oranje arcering duidt op een correlatie groter dan ≥ 0.5 en kleiner dan < 0.7 en groene arcering op een correlatie van ≥ 0.7 . De onderliggende brondata van de verschillende factoren waarmee is gecorreleerd worden vermeld in de bijgaande factsheets. De gebruikte verkiezingsuitslagen zijn afkomstig van de Kiesraad en van de vijf gemeenten waarop is ingezoomd.

Tabel 1: *Correlaties variabelen met opkomstpercentages voor Referendum 2016, Tweede Kamer verkiezingen 2017 en Provinciale Staten verkiezingen 2019*

Gemeenteniveau – opkomstpercentage	Referendum 2016	TK 2017	PS 2019
Eenzaamheid	-	-	-
Vertrouwen	+	+	+
Vrijwilligers		+	+
Politiek Actief	+		+
Politiek Vertrouwen			
Langdurige Werkloosheid		-	-
Arme Huishoudens	-	-	-
Bijstand	-	-	-
Vermogen Huishouden		+	+
Obesitas	-	-	-
Eigen Gezondheid	+	+	+
Chronisch Zieken	-	-	-
Medicijngebruik		-	-
Werkloosheid		-	-
Arbeidsongeschiktheid		-	-
Groeipercentage			
Hoogopgeleiden	+		
Middelbaar opgeleiden			
Laagopgeleiden			-
Verandering industrie		-	-

Tabel 2 *Correlaties variabelen met stemmen op gevestigden of buitenstaanders bij de Tweede Kamer en Provinciale Statenverkiezingen*

Gemeenteniveau	Gevestigden TK	Buitenstaanders TK	Gevestigden PS	Buitenstaanders PS
Eenzaamheid	-	+	-	+
Vertrouwen	+	-	+	-
Vrijwilligers	+	-	+	-
Politiek Actief	+	-		
Politiek Vertrouwen	+	-	+	-
Langdurige Werkloosheid	-	+	-	+
Arme Huishoudens	-	+	-	+
Bijstand	-	+	-	+
Vermogen Huishouden	+	-	+	-
Obesitas	-	+	-	+
Eigen Gezondheid	+	-	+	-
Chronisch Zieken	-	+	-	+
Medicijngebruik	-	+	-	+
Werkloosheid	-	+	-	+
Arbeidsongeschiktheid	-	+	-	+
Groeipercentage	+	-	+	
Hoogopgeleiden	+	-	+	-
Middelbaar opgeleiden				
Laagopgeleiden			-	+
Verandering industrie	-	+	-	+

Tabel 3: *Correlaties variabelen met stemmen op Buitenstaander partijen bij de Tweede Kamer verkiezingen en de Provinciale Staten verkiezingen*

Gemeenteniveau - Buitenstaanders	TK 2017						PS 2019					
	PVV	FvD	SP	PvdD	50+	DENK	PVV	Fvd	SP	PvdD	50+	DENK
Eenzaamheid	+			+	+	+	+		+	+		+
Vertrouwen	-		-		-		-		-		-	
Vrijwilligers	-	-		-	-	-	-	-		-		-
Politiek Actief	-		-	+			-		-	+	-	
Politiek Vertrouwen	-		-		-		-					
Langdurige Werkloosheid			+		+	+			+			+
Arme Huishoudens			+	+		+				+		+
Bijstand			+	+		+			+	+		+
Vermogen Huishouden	-			-		-	-			-		-
Obesitas	+		+		+		+		+			
Eigen Gezondheid	-		-		-	-	-		-		-	-
Chronisch Zieken	+		+		+		+		+			
Medicijngebruik	+		+		+		+		+		+	
Werkloosheid			+	+		+			+	+		+
Arbeidsongeschiktheid	+		+		+		+		+			+
Groeipercentage			-		-		-		-			
Hoogopgeleiden	-			+	-		-			+		
Middelbaar opgeleiden			+	-						-		
Laagopgeleiden	+						+			-		
Verandering industrie	+					+	+		+			

Tabel 4: *Correlaties variabelen met stemmen op Gevestigde partijen bij de Tweede Kamer verkiezingen en de Provinciale Staten verkiezingen*

Gemeenteniveau - Gevestigden	TK 2017							PS 2019						
	VVD	CDA	PvdA	CU	D66	GL	SGP	VVD	CDA	PvdA	CU	D66	GL	SGP
Eenzaamheid		-												
Vertrouwen					+							+	+	
Vrijwilligers		+		+	-	-	+		+		+	-		+
Politiek Actief		-			+	+			-			+	+	
Politiek Vertrouwen					+			+				+	+	
Langdurige Werkloosheid			+				-			+				-
Arme Huishoudens	-	-	+			+		-	-	+			+	
Bijstand	-	-	+			+		-	-	+				
Vermogen Huishouden	+	+	-			-		+	+	-				
Obesitas	-				-			-				-	-	
Eigen Gezondheid	+			+				+			+			
Chronisch Zieken	-				-			-				-		
Medicijngebruik														
Werkloosheid	-	-	+			+		-	-	+			+	
Arbeidsongeschiktheid	-						-	-						-
Groeipercentage												+		
Hoogopgeleiden	+	-			+	+	-	+				+	+	
Middelbaar opgeleiden	-	+			-							-	-	
Laagopgeleiden			-		-	-	+	-				-	-	
Verandering industrie														

Tabel 5: *Correlaties variabelen met percentage stemmers voor Referendum 2016*

Gemeenteniveau	% eens met Referendum
Eenzaamheid	
Vertrouwen	+
Vrijwilligers	
Politiek Actief	
Politiek Vertrouwen	+
Langdurige Werkloosheid	
Arme Huishoudens	
Bijstand	
Vermogen Huishouden	
Obesitas	-
Eigen Gezondheid	+
Chronisch Zieken	
Medicijngebruik	-
Werkloosheid	
Arbeidsongeschiktheid	-
Groeipercentage	
Hoogopgeleiden	+
Middelbaar opgeleiden	
Laagopgeleiden	-
Verandering industrie	

Tabel 6: *Correlaties variabelen met gewogen opkomstpercentage*

Wijk	Gewogen opkomst
Vrijwillig	+
Eenzaamheid	-
Overgewicht	-
Eigen Gezondheid	+
Medicijngebruik	
Arbeidongeschiktheid	-
Arme Huishoudens	-
Vermogen	+
Bijstand	-
Hoogopgeleiden	+
Middelbaar opgeleiden	
Laagopgeleiden	-

Het gewogen opkomstpercentage is berekend op deze manier: $0.6 * TK + 0.3 * PS + 0.1 * \text{referendum}$

Tabel 7: *Correlaties variabelen met percentage stemmers voor Gevestigden of Buitenstaanders bij Tweede Kamer en Provinciale Statenverkiezingen*

Wijk	Gevestigden TK 2017	Buitenstaanders TK 2017	Gevestigden PS 2019	Buitenstaanders PS 2019
Vrijwillig	+	-	+	-
Eenzaamheid	-	+	-	+
Overgewicht	-	+	-	+
Eigen Gezondheid	+	-	+	-
Medicijngebruik	-	+	-	+
Arbeidongeschiktheid	-	+	-	+
Arme Huishoudens	-	+	-	+
Vermogen	+	-	+	-
Bijstand	-	+	-	+
Hoogopgeleiden	+	-	+	-
Middelbaar opgeleiden	-	-	-	+
Laagopgeleiden	-	+	-	+

Tabel 8: *Correlaties variabelen met percentage stemmers voor buitenstaander partijen bij Tweede Kamer verkiezingen en Provinciale Staten verkiezingen*

Wijk - Buitenstaanders	TK 2017						PS 2019					
	PVV	FvD	SP	PvdD	50+	DENK	PVV	Fvd	SP	PvdD	50+	DENK
Vrijwillig	-		-		-	-	-	-	-		-	-
Eenzaamheid	+			+		+	+		+	+		+
Overgewicht	+		+		+	+	+	+	+		+	+
Eigen Gezondheid	-		-		-	-	-		-		-	-
Medicijngebruik	+		+	-	+		+	+	+	-	+	
Arbeidongeschiktheid						+						+
Arme Huishoudens				+		+	+		+	+		+
Vermogen	-		-	-		-	-		-	-		-
Bijstand	+		+	+		+	+		+	+		+
Hoogopgeleiden	-		-	+	-	-	-	-	-	+	-	-
Middelbaar opgeleiden	+	+	+	-	+		+	+		-		
Laagopgeleiden	+		+	-	+	+	+	+	+	-	+	+

Tabel 9: *Correlaties variabelen met percentage stemmers voor gevestigde partijen bij Tweede Kamer verkiezingen en Provinciale Staten verkiezingen*

Wijk - Gevestigden	TK 2017							PS 2019						
	VVD	CDA	PvdA	CU	D66	GL	SGP	VVD	CDA	PvdA	CU	D66	GL	SGP
Vrijwillig	+	+		+			+	+	+		+			+
Eenzaamheid	-	-		-		+		-	-		-		+	
Overgewicht	-				-			-				-	-	
Eigen Gezondheid	+	+		+	+			+			+			
Medicijngebruik		+			-	-						-	-	
Arbeidongeschiktheid	-	-							-					
Arme Huishoudens	-	-				+		-	-				+	
Vermogen	+	+				-		+	+				-	
Bijstand	-	-				+		-	-				+	
Hoogopgeleiden	+				+	+		+				+	+	
Middelbaar opgeleiden		+			-	-						-	-	
Laagopgeleiden	-				-	-		-				-	-	

Tabel 10: *Correlaties variabelen met percentage stemmers voor het Referendum 2016*

Wijk	% eens met Referendum
Vrijwillig	+
Eenzaamheid	
Overgewicht	-
Eigen Gezondheid	+
Medicijngebruik	-
Arbeidongeschiktheid	
Arme Huishoudens	
Vermogen	
Bijstand	
Hoogopgeleiden	+
Middelbaar opgeleiden	-
Laagopgeleiden	-

Factsheet gemeentedata

indicator	omschrijving	Bron	Jaartal data
Eenzaamheid	Percentage personen met hoge emotionele/sociale eenzaamheidsscore (volwassenen 19+).	Gezondheidsmonitor volwassenen (en ouderen), GGD, CBS en RIVM	2016
Vertrouwen	Percentage respondenten dat aangeeft over het algemeen vertrouwen te hebben in andere mensen	Sociale samenhang en welzijn, CBS microdata	2013-2016
Vrijwilligers	Percentage respondenten dan vrijwilligerswerk doet	Gezondheidsmonitor volwassenen (en ouderen), GGD, CBS en RIVM	2016
PolitiekActief	Aandeel personen van 18 jaar of ouder dat in de afgelopen 5 jaar aan politieke acties heeft deelgenomen.	Sociale samenhang en welzijn, CBS microdata	2013-2016
Politiek Vertrouwen	Aandeel personen die aangeven "tamelijk veel" of "heel veel vertrouwen" te hebben in de Tweede kamer	Sociale samenhang en welzijn, CBS microdata	2013-2016
Langdurige Werkloosheid	Het percentage mensen van de potentiële beroepsbevolking dat langer dan een jaar een WW uitkering heeft ontvangen, of dat de maximale WW duur (38 maanden) heeft behaald in het afgelopen jaar.	UWV, SV Atlas	2018
Arme Huishoudens	Percentage huishoudens met inkomen onder 105% van het sociale minimum ten opzichte van het totaal aantal huishoudens gedurende 4 jaar of langer.	CBS	2017
Bijstand	Het gemiddeld aantal personen in de bijstand per jaar relatief aan de gemiddelde omvang van de totale potentiële beroepsbevolking van dat jaar (15-75).	CBS	2018
Vermogen Huishouden	Percentage huishoudens met een direct beschikbaar vermogen van 5000 euro of meer. Onder direct beschikbaar verstaan we vermogen dat direct opneembaar is zoals spaartegoeden op een bank.	Microdata CBS	2017
Eigen Gezondheid	Percentage van de bevolking dat zijn of haar gezondheid als goed beoordeelt.	CBS, Gezondheidsmonitor	2016
Chronisch Zieken	Percentage verzekerden dat gelet op het medicijngebruik een chronische aandoening heeft.	Vektis / Waarstaatjegemeente	2015
Medicijngebruik	Percentage personen dat medicijnen gebruikt die vergoed worden door de basisverzekering	CBS	2017
Werkloosheid	Percentage van de beroepsbevolking die niet werkend werkzoekende is, ten opzichte van de totale beroepsbevolking.	CBS	2018
Arbeids-ongeschiktheid	Het percentage arbeidsongeschikten	CBS	2018
Obesitas	Ernstig overgewicht: % personen met een BMI van 30,0 kg/m ² en hoger.	CBS, Gezondheidsmonitor	2016
Groeipercantage	% groei (of krimp) in bevolkingscijfers tussen 2010 en 2019	CBS, bewerking het PON & Telos	2010 - 2019

indicator	omschrijving	Bron	Jaartal data
Verandering industrie	"Verandering industrie: Percentage banen in Industrie 1960 – percentage banen in industrie 2018 (soms aangevuld met data van 2015, 2016 of 2017, als 2018 niet beschikbaar was). "	CBS, bewerking het PON & Telos	Vershil 1960 - 2018
Hoogopgeleiden	Percentage hoogopgeleiden gebaseerd op de bevolking van 15 tot 75 jaar oud. Dit omvat onderwijs op het niveau van hbo of wo. Het gaat om het hoogst behaalde opleidingsniveau	CBS, bewerking het PON & Telos	2019
Middelbaar opgeleiden	Percentage middelbaar opgeleiden gebaseerd op de bevolking van 15 tot 75 jaar oud. Dit omvat de bovenbouw van havo/vwo, de basisberoepsopleiding (mbo2), de vakopleiding (mbo3) en de middenkader- en specialistenopleidingen (mbo4). Het gaat om het hoogst behaalde opleidingsniveau	CBS, bewerking het PON & Telos	2019
Laagopgeleiden	Percentage laagopgeleiden gebaseerd op de bevolking van 15 tot 75 jaar oud. Dit omvat onderwijs op het niveau van basisonderwijs, het vmbo, de eerste 3 leerjaren van havo/vwo en de entreeopleiding, de voormalige assistentenopleiding (mbo1), praktijkonderwijs. Het gaat om het hoogst behaalde opleidingsniveau	CBS, bewerking het PON & Telos	2019

Factsheet wijkdata

indicator	omschrijving	Bron	Jaartal
Vrijwilligerswerk	Percentage respondenten dat vrijwilligerswerk doet	Gezondheidsmonitor volwassenen (en ouderen), GGD, CBS en RIVM	2016
Eenzaamheid	Percentage personen met hoge emotionele/sociale eenzaamheidsscore (volwassenen 19+).	Gezondheidsmonitor volwassenen (en ouderen), GGD, CBS en RIVM	2016
Overgewicht	Percentage inwoners met obesitas	CBS, Gezondheidsmonitor	2016
Beoordeling eigen gezondheid	Percentage van de bevolking dat zijn of haar gezondheid als goed beoordeelt.	CBS, Gezondheidsmonitor	2016
Medicijngebruik	Percentage personen dat medicijnen gebruikt die vergoed worden door de basisverzekering	CBS microdata	2017
Koopwoning	Percentage betaalbare koopwoningen <200.000	CBS microdata	2017
Arbeidsongeschiktheid	Het percentage arbeidsongeschikten	CBS	2017
Arme Huishoudens	Percentage huishoudens met inkomen onder 105% van het sociale minimum ten opzichte van het totaal aantal huishoudens gedurende 4 jaar of langer.	CBS	2017
Vermogen	Percentage huishoudens met een direct beschikbaar vermogen van 5000 euro of meer. Onder direct beschikbaar verstaan we vermogen dat direct opneembaar is zoals spaartegoeden op een bank.	CBS	2017
Bijstand	Het gemiddeld aantal personen in de bijstand per jaar relatief aan de gemiddelde omvang van de totale potentiële beroepsbevolking van dat jaar (15-75).	CBS	2017
Hoogopgeleiden	Percentage hoogopgeleiden gebaseerd op de bevolking van 15 tot 75 jaar oud. Dit omvat onderwijs op het niveau van hbo of wo. Het gaat om het hoogst behaalde opleidingsniveau	CBS, eigen bewerking	2019
Middelbaar opgeleiden	Percentage middelbaar opgeleiden gebaseerd op de bevolking van 15 tot 75 jaar oud. Dit omvat de bovenbouw van havo/vwo, de basisberoepsopleiding (mbo2), de vakopleiding (mbo3) en de middenkader- en specialistenopleidingen (mbo4). Het gaat om het hoogst behaalde opleidingsniveau	CBS, eigen bewerking	2019
Laagopgeleiden	Percentage laagopgeleiden gebaseerd op de bevolking van 15 tot 75 jaar oud. Dit omvat onderwijs op het niveau van basisonderwijs, het vmbo, de eerste 3 leerjaren van havo/vwo en de entreeopleiding, de voormalige assistentenopleiding (mbo1), praktijkonderwijs. Het gaat om het hoogst behaalde opleidingsniveau	CBS, eigen bewerking	2019

